

ਓਪਰੇਸ਼ਨ

ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੱਖੀਂ-ਡਿੱਠਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ

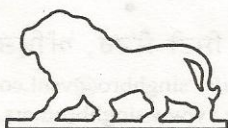

ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ

[ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੱਖੀਂ-ਡਿੱਠਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ]

ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਤਤਕਰਾ

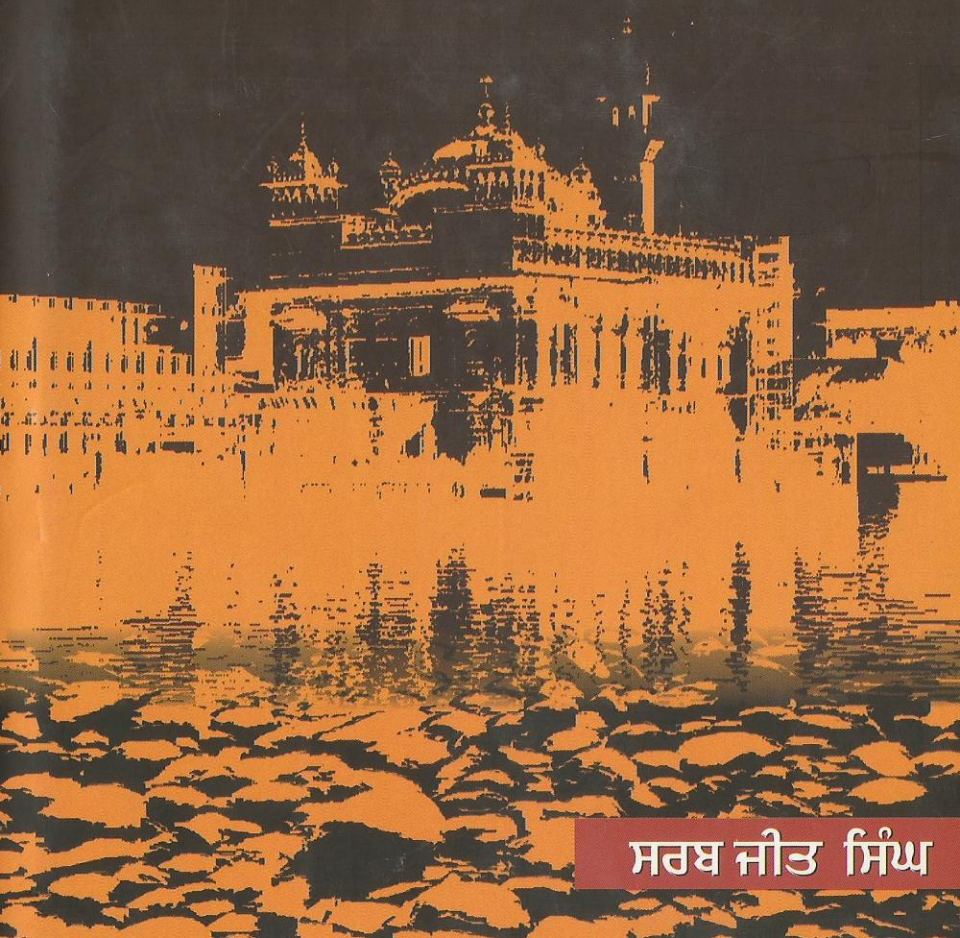
— ਮੁੱਢਲੇ ਸ਼ਬਦ	11
— ਭੂਮਿਕਾ	15
1. ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ : ਤੂਫਾਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ	21
2. ਸਿੱਖ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ	33
3. ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ : ‘ਗੁਪਤ’ ਮਲੂਮ	56
4. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ : ਦਗੇ ਤੇ ਧੋਖੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ	71
5. ਰਾਜਪਾਲ ਰੇਅ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ	87
6. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ	98
7. ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ 1988 : ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ	106
8. ਅਪਰੈਲ-ਮਈ 1988 : ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਦਮ	119
9. ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ	126
10. ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ	139
11. ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮਾ	156
12. ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ	166
13. ਟੁੱਟੇ ਭਰਮ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਵਾਏ	171
14. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ	176
15. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ	185

16. ਗਲਿਆਰਾ ਯੋਜਨਾ	192
17. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਯਤਨ	199
18. ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ : ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਗੁਆਉਣ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ	211
19. ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ : ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦੋ ਪੁੜ	223
20. ਕੌਮੀ ਖੇਡਾਂ	231
21. ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ	240
22. ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਚਿਹਰਾ-ਮੋਹਰਾ ਬਖਸ਼ਣ ਦੇ ਯਤਨ	249
23. ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਮਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ	262
24. 1990 : ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਜਾਰੀ	272
25. ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ	289
26. ਲੋਕਰਾਜ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੇ ਯਤਨ	300
27. ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਥਿੜਕਵੀਂ ਨੀਤੀ	322
28. ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ	330
29. ਲੋਕਰਾਜ ਦੀ ਵਾਪਸੀ : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ	345
30. ਅਤੀਤ 'ਤੇ ਇਕ ਝਾਤ	356

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੱਖੀਂ-ਡਿੱਠਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ

ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ

6
OPERATION BLACK THUNDER
[An eyewitness account of terrorism in Punjab]

by
SARAB JIT SINGH

Punjabi translation by
Narinder Bhullar
Surinder Singh Tej

Copyright © Sarab Jit Singh, 2002, 2004

Copyright of the Punjabi Translation © Singh Brothers, Amritsar, 2004

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Original English edition published by
Sage Publications India Pvt. Ltd.

Punjabi translation published by arrangement with
Sage Publications India Pvt. Ltd.

ISBN 81-7205-315-5

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਪ੍ਰੈਲ 2004

ਮੁੱਲ : 275-00 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

•
ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 006

•
S.C.O. 223-24, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 001

E-mail : singhbro@vsnl.com

Website : www.singhbrothers.com

ਫਾਪਕ :

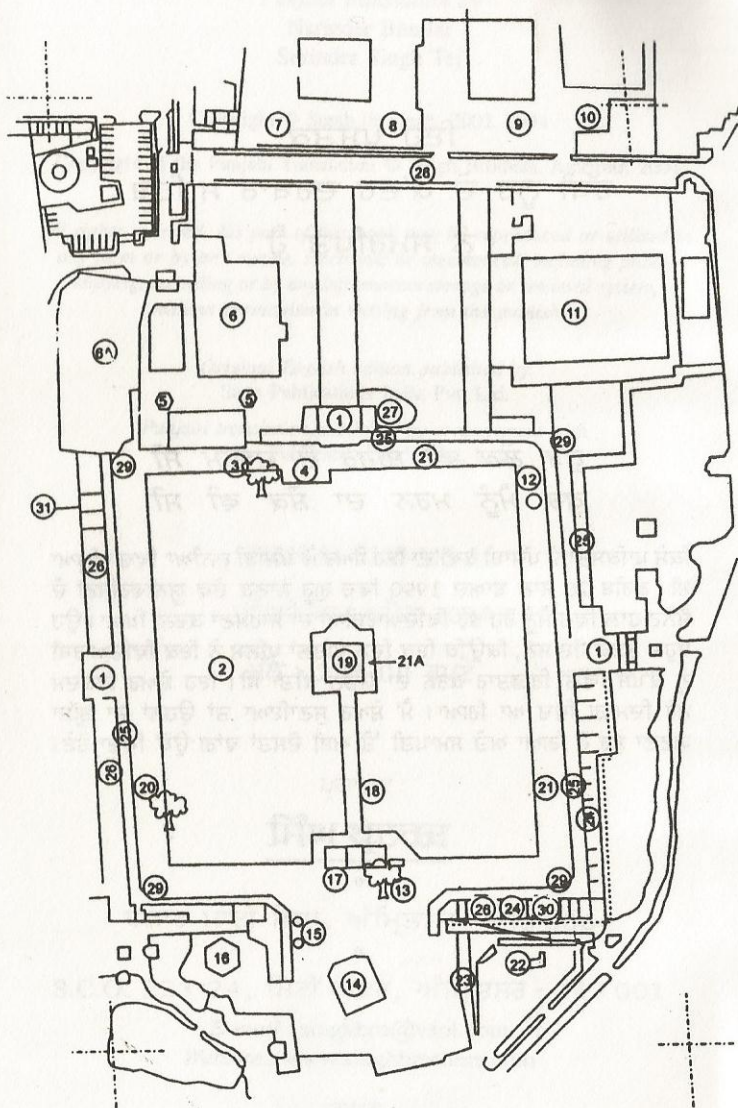
ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟੀਅਲ ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ
ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ
ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ

ਕੁਝ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸੀ
ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਮਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਵੀ ਸੀ

ਕਿਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਕਰੀਬ 20 ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1990 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸੈਨੇਟ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਭਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਇਕਦਮ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ੇਅਰ ਸੁਣਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਘਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਥੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਏ।

1. ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ
2. ਸਰੋਵਰ
3. ਦੁਖ ਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ
4. ਅਠਸਠ ਤੀਰਥ
5. ਬੁੰਗੇ
6. ਲੰਗਰ
- 6ਏ. ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ
7. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ
8. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ
9. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ
10. ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨਿਵਾਸ
11. ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ
12. ਅਸਥਾਨ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ
13. ਲਾਚੀ ਬੇਰ
14. ਅਕਾਲ ਤਖਤ
15. ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ
16. ਥੜਾ ਸਾਹਿਬ
17. ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਂਦੀ
18. ਪੁਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ
19. ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ
20. ਬੇਰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ
21. ਪਰਿਕਰਮਾ
- 21ਏ. ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਿਕਰਮਾ
22. ਖੰਡਿਤ ਇਮਾਰਤ, ਜਿਥੋਂ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਿਰਕ 'ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ
23. ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਛੱਤ, ਜਿਥੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਿਰਕ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੀਤਾ
24. ਦੁਕਾਨਾਂ, ਜੋ ਸੜਕ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ
25. ਵਰਾਂਡੇ
26. ਪਰਿਕਰਮਾ 'ਚ ਕਮਰੇ
27. ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਮਲਬਾ, ਜਿਥੋਂ 46 ਲਾਸ਼ਾਂ ਬਰਾਮਦ ਹੋਈਆਂ
28. ਸੜਕ
29. ਪਾਣੀ ਦੀ ਛਬੀਲ
30. ਕਮਰਾ ਨੰ: 13 ਤੇ 14 (ਦਫ਼ਤਰ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ)
31. ਕਮਰਾ ਨੰ: 45 ਤੇ 46 (ਉਹ ਕਮਰੇ, ਜਿਥੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ)

ਇਹ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉਹਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਸਨ। ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਨਿਭਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਭਰਪੂਰ ਸਿੱਧਾ ਤਜਰਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਐੱਚ.ਐੱਸ. ਗੁਰਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜਗਿਆਸਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੂਰੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਸਮੱਗਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਹੋਰ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਧ-ਸੋਧ ਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਗ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤੇ ਸੁਝਾਅ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਤਾਂ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਤਥਾਤਮਕ ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਹੀ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਹੱਦ ਤਕ ਹੀ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ।

ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਤਥਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੀਨ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਹਾ ਲਿਆ। ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਰੇਕ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਸਦੀਵੀ ਪੀੜ ਹੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ

ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ ਹਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਬੀਤੇ 10-15 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਜਾਂਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਮੰਨ ਕੇ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਬਜ਼-ਵੱਸ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਹੁਣ ਹੁਲ-ਖੁਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੈਰ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਨਿਤਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ, ਚਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀਵਤ ਰਹਿਣ ਲਈ 1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕ ਰਣਨੀਤੀ ਘੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਵੀ ਚੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਗੜਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਇਹ ਰਣਨੀਤੀ ਘੜੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਹਨੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪੱਤਾ ਵਰਤ ਕੇ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁੰਜੀਵਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਦੇ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵੀ.ਐੱਨ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਸ ਨੰਗੇ-ਚਿੱਟੇ ਟਕਰਾਅ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਇਹ ਬੇਮੇਲਤਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਨਤੀਜੇ ਹੀ ਕੱਢੇਗੀ। ਪਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀ ਕਰੀਬ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਉਹ ਇਥੇ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਘੋਖ ਕਰਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਦੇਣ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ

ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣੇ ਪਏ ਸਨ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਤੀਜਾ ਨੁਕਤਾ ਉਠਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕਈ ਵਾਰ ਆਇਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਲੱਛਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਮੂਲਵਾਦੀ ਸੀ? ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ, ਲੇਖਕ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਜਾਚੇ, ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੁੱਟ ਪਈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਸ਼ਹਿ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਸੂਰੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਕਟ-ਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕਈ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਸੀ। ਜੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੂਲਵਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੁਆਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਏ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਨਾ ਲੱਗਿਆ।

ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਉਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਕਵੀ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਇਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ: “ਇਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ।” ਜੇ ਅਸੀਂ ‘ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ’ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਾਨ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਰਧ-ਸੱਚ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੀਕਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਇਕ ਪੂਰਾ ਦਹਾਕਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਹੀ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਚੌਥੇ ਨੁਕਤੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਹ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਕਿ 1991-92 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤਦ ਤਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਾਹਣੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਭਿਆਨਕ ਜਕੜ ਲਗਪਗ ਢਿੱਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਗ਼ਲਤ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ-ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਸੈਂਥਿਆਂ ਹੀ ਜਿੱਤ ਗਈ। ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦੇਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਨਾ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਫੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਗੂ ਸਰਯ ਪਾਲ ਡਾਂਗ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *ਟੈਰਰਿਜ਼ਮ ਇਨ ਪੰਜਾਬ* ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੋਖੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਆਮ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ: ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਿਰਪੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰੋਂ ਬੀਜੇ ਗਏ ਫੁੱਟ ਦੇ ਬੀਜ ਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹਾਬੜ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਚਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਕੁਝ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਬਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਹੋਣੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਨ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਨਜਿੱਠਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕੇਸਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ: ਸੀਮਿਤ ਸਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਆਰਥੀ ਹਿਤ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਨ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੰਮੀ-ਮੁੱਦਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਉਣ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਾਗਲਾਨਾ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਲਾਲਸਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਧੇਰੇ ਕਸੂਰਵਾਰ ਹੈ। ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਹੱਦ ਤਕ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਅਹਿਮ ਜੁਗਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੁਲਾਈ 1987 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਸਬੱਬ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿਹਰੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਸਕਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚਿਹਰੇ ਘਿਣਾਉਣੇ ਵੀ ਸਨ।

ਆਪਣੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਯੁਗ-ਸਿਰਜਕ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕਈ ਵਾਰ ਏਨਾ ਤਰਕਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਖ਼ਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕੀ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਇਹ ਗੱਲ ਝੁੰਜਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦਾ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤਕ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਜ਼ਾ ਇਹ ਮਿਲਣੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨੋਟਸ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਰਨਾਂ ਸੰਭਾਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ, ਮੈਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ-ਮੰਨਨ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਨਿਤ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਉਕਰੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਏਨੇ ਸੱਜਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਪਰੈਲ 1984 ਤੋਂ ਅਪਰੈਲ 1986 ਤਕ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਵਿਕਾਸ) ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੁਲਾਈ 1987 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਮੰਡੀ ਬੋਰਡ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ, ਸਤੰਬਰ 1985 ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਵੱਲੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨਾ, ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਮੁੜ-ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ।

ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿਜਰਤੀ ਪੀੜਤਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਥਿਤ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਵਸੇਬਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੰਡੀ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਬੋਰਡ ਦੇ ਜਾਂ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ 132 ਮਾਰਕੀਟ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਧ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ 1955 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਭ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਘੋਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਗੜਬੜ ਲਈ ਅਕਸਰ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਡਬਲਯੂ.ਐੱਮ. ਹੇਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ 'ਤੇ ਹੁਣ ਖਾੜਕੂ ਹਾਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। 1924-25 ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਉਸੇ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਦੇਖੋ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਠੁੱਸ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਵੋਟਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਕਿਸ ਰਾਹ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ।”

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਮੇਰੀ ਸਿੱਧੀ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਕਾਫੀ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਠਾਹਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਵੀ ਇਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੀ। 1990 ਤਕ ਜਿਹੜੀ ਸਰਹੱਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਇਸੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਮਗਲਿੰਗ ਵੀ ਇਸੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕਰੀਬ 70 ਫੀਸਦੀ ਕਤਲ ਵੀ ਇਸੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ 1987 ਤੋਂ ਮਈ 1992 ਤਕ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 140 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਠਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ

ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਜਿਹੜੇ ਨੋਟਸ ਲਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕੜੀਆਂ ਜੁੜਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੂਬਾਈ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣੇ ਪਏ। ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਰੂਮ ਦੀ ਧੂੜ-ਮਿੱਟੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਥੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨੋਟਸ ਵਿਚਲੇ ਖੱਪੇ ਦੂਰ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਹੀ ਅਸਰ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਡੂੰਘਾ ਉਤਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਚੱਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ 'ਨਾਇਕ', ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 'ਖਲਨਾਇਕ' ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 'ਖਲਨਾਇਕ' ਸਨ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ 'ਨਾਇਕ' ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਆਈਨੇ ਸੇ ਬਿਗੜ ਕਰ ਬੈਠ ਗਏ,
ਜਿਨ ਕੀ ਸੂਰਤ ਜਿਨ੍ਹੇ ਦਿਖਾਈ ਗਈ।
ਦੁਸ਼ਮਣੋਂ ਹੀ ਸੇ ਬੈਰ ਨਿਭ ਜਾਏ,
ਦੋਸਤੋਂ ਸੇ ਤੇ ਆਸ਼ਨਾਈ ਗਈ।

ਸਾਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਸੱਚ ਅਕਸਰ ਹੀ ਦੋਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਪਿਘਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਚ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬਰਫ ਪਿਘਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਇੰਟ ਵਾਂਗ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਕਦੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ 'ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੇ ਚੰਦਰੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਹਾਕਮ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਰੇਅ ਦੇ ਹੋਰ ਅਮਨ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਐੱਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਅਤੇ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਠੋਸ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ

ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੂਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੈਠਦੀਆਂ।

ਰਾਜਪਾਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਏਨੇ ਕਾਰਗਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੁਣੀ ਗਈ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨੇ ਵਧਣਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵਧੇ ਵੀ। ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਮੁੜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਅਪਰਾਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਘਟਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫ਼ੌਜ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਮੁੜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਘੜ ਕੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮੇਰੇ ਕਈ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਖਾਵੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ-ਮਰੋੜਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਰਾਦਾ ਕਿਸੇ ਆਗੂ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਜਾਂ ਉਹਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਬੁੱਤ-ਸ਼ਿਕਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਵਾਲੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ-ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣ। ਜਿਹੜੀ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਚਿੱਤਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਤੇ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਰਿਲੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ.ਐੱਨ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *Tryst with Terror* (ਅਜੰਤਾ ਬੁਕਸ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, 1996) ਵਿਚ ਦਰਜ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਭਤੀਜੇ ਗੁਰਮੀਤ

(ਹੈਪੀ) ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਰਤਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਨਵਾਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰ ਉਹਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜੇ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ। ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਅਮਿਤੋਜ ਮੈਨੂੰ ਸੁਸਤ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਈ ਰੱਖਦਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਤਨਵੀਰ ਅਤੇ ਕਮਲ ਮੇਰੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਵਰਲਡ ਸਪਿਰਚੁਅਲ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਸਿਡਨੀ ਤੇ ਕੁਆਲਾਲੰਪੁਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਝਿਜਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। 'ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ! ਮੈਂ ਅੱਜ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਵਪੂਰਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੋਵੇ।' ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਝਿਜਕਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਰੱਬ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣ ਲਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਖਰੜਾ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਡਾ. ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਸਾਂਝੇ ਦੋਸਤ ਡਾ. ਐੱਚ.ਐੱਸ. ਗੁਰਮ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਟੈਕਨੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਅਗਵਾਈ ਸਦਕਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਾਨਦਾਰ' ਬਣ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ, ਮੈਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਾ. ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਮੁੱਲੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੇਵਲ 15 ਮਿੰਟ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ 15 ਮਿੰਟਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਓਪਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਡਾ. ਐੱਚ.ਕੇ. ਪੁਰੀ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਸੰਦਮਾਨੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹਰ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਾਇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਬਹੁਤ

ਸਫਲ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਖਿਮਾ ਦਾ ਜਾਚਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਗੇ। ਪਾਗਲਾਨਾ ਕਤਲਾਂ 'ਤੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਦ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਪਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਬੁਝ ਰਹੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਲਾਟ ਹੀ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਚੇਤੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬਾਲਾਂ ਸਮੇਤ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਝਰੜੀਆਂ ਭਰੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਅਮਨ ਦੀ ਤਾੰਘ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸਨ, ਵਪਾਰੀ ਸਨ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਉਮਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਦੁਖ ਝੱਲਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਲੀਹ ਤੋਂ ਲੱਥ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਉਹ ਭਲਾ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤਬਾਹੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਲਬੇ ਵਿਚ ਫਨਾਹ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਝੁਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਿਅੰਕਰ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਆਮ ਵਾਂਗ ਚੱਲਦੀ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚਲੇ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਮਦਦ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਣਾ।

ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਦਾ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਆਏ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਲੰਮੀ ਠਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਦਾ ਹੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਰਵੱਈਆ ਰੱਖਿਆ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਚੌਕਸੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਤਥਾਤਮਕ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਕਿਤੇ ਗ਼ਲਤ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਖਿਮਾ ਦਾ ਜਾਚਕ ਹਾਂ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ : ਤੂਫਾਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਜੇ ਜੂਨ 1984 ਦੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਭਰਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ 1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਸਦਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਮੁੜ ਵਿਗੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤੂਫਾਨ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁੜ ਤੂਫਾਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੋ ਸਿੱਖ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ ਵੱਲੋਂ 31 ਅਕਤੂਬਰ, 1984 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਬੇਕਸੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਉਂਦਿਆਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰਾਜ ਵਿਆਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੱਖਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੋਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਵਾਂਗ ਨਵੰਬਰ 1984 ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਵੀ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਗੁੰਮਰਾਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸੂਝਵਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੇ ਬੋਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਮਲੂਮ ਲਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 1985 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਏਨੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਰਪੀਡੋ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਹੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਵਿਵਾਦ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣੇ 'ਤੇ ਹੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ।

26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਰਬੱਤ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੱਦ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਾਈ ਗਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਉਸੇ ਹੀ ਦਿਨ ਢਾਹੁਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ 'ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੱਥਾਂ' ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਾਪ ਦਾ ਧਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ, ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਤਿਵਾਦੀ ਇਸ ਉਹਲੇ ਹੇਠ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਏ। ਅਪਰੈਲ 1986 ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਮੁੜ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਨ।

ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਮੱਦ ਵੀ 11 ਮਈ, 1987 ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ 19 ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾਅ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਨੇ ਇਕ ਚੱਕਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ 1984 ਵਾਂਗ ਭਾਵੇਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਵੱਲੋਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਬਾਦਲਿਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਜ਼ੁਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਅਤੇ ਕੁਲੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਪਿੰਡ ਜੇਠੂਵਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤੀ ਮੰਗੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਇਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੀ। ਸਰਕਾਰ ਰਵਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ-ਭਰੇ ਕੰਮ ਲਈ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ

ਅਜਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲਈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਲਈ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 5,000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ 5 ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ 265 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਮੀ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਿਲ ਰੈਂਡਕਲਿਫ ਨੇ 1947 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਚਾਲਿਉਂ ਧਰ ਕੇ ਵੱਢਣ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਜਾਅਲੀ ਲਕੀਰ ਵਾਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਲਕੀਰ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੋੜ ਸਕੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਪਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਗਲਿੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਧੰਦੇ ਨੂੰ 'ਬਰਲਿਨ ਦੀ ਕੰਧ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੀ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕੱਚੇ ਰਾਹ ਹੀ ਸਨ। ਸੋ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਲਾਂਘੇ ਸਦਾ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹੇ। 1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ, ਅਸਲਾ, ਆਰ.ਡੀ.ਐੱਕਸ. ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਵੀ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਲਈ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਸਾਧਾਂ-ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ-ਅਨੇਕ ਡੇਰੇ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿਥੇ 13 ਅਪਰੈਲ, 1919 ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕੇਵਲ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ 1920ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੋਰਚਾ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਿੱਤ ਕਬੂਲ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਮਗਲਰ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਗਠਜੋੜ,' ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾੜਾਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ ਆਈ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਕਟ-ਦਰਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਦੈਂਤ ਦੇ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਕਈ ਖ਼ਤਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਹੇੜਨੇ, ਸਗੋਂ

ਹਰ ਵਕਤ ਚੌਕਸ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ 7 ਜੁਲਾਈ, 1987 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 7.30 ਵਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸੇ ਵਕਤ ਇਕ-ਦੋ ਭਿਆਨਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈਆਂ। ਅਪਰੈਲ 1983 ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਏ.ਐੱਸ. ਅਟਵਾਲ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਸੀ। 7 ਮਾਰਚ, 1987 ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸਿਵਲ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਗਏ 20 ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬੇਵੱਸ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਬੁਲੰਦ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਮਈ 1987 ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਮੁੜ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੀ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਇਲਾਵਾ 6 ਜੁਲਾਈ, 1987 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਰੀ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-ਅੰਬਾਲਾ ਸੜਕ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਸਟੇਟ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੀ ਇਕ ਬੱਸ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਲਿੰਕ ਰੋਡ 'ਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ 40 ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। 30 ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਲਾ-ਲਊ ਹਿੰਸਾ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੌਖਲਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੜਬੜ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ 'ਤੇ ਮੁੜ ਗੌਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹਰ ਗੱਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਚੰਦਰੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਸ਼ੋਮਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਖਾੜਕੂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੰਧਕ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਤਸੀਹਾ-ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਪ੍ਰਬਲ ਨਿਕਲਿਆ। ਫ਼ਰਜ਼ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਰੱਬ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅਕੀਦੇ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤਕੜਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਤਿਹਾਏ

ਲੋਕ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸੌਖਾ ਸਾਹ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਉਦਾਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜੇ ਕੋਈ ਡਰ ਰਹਿ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਤੁਰੀ, ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੀਂਹ ਸਾਡੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਿੱਖੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਕਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨਮਾਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋਚਦਿਆਂ, ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਅੜਤਾਲ ਹੇਠ ਰੁਕਣ ਲਈ ਮੀਂਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਹਾਨਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਘੰਟਾ ਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੀਂਹ ਵਾਹਵਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲੱਥਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਇਹਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਦਿੱਖ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਵਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਰਹੇ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਫ਼ ਕਾਂਸਟੇਬਲ (ਵੇਲਜ਼, ਯੂ.ਕੇ.) ਸ੍ਰੀ ਡੀਅਰ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੈਰਾਨੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਟੀ.ਵੀ. 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਤੁਸੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ।” ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਰ ਡੇਵਿਡ ਗੁੱਡਾਲ (Sir David Goodall) ਅਕਤੂਬਰ 1987 ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਦੇ ਉਪਰੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਰੀਬ 20 ਮਿੰਟ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਕਹਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਦੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਵੈ-ਬਚਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, “ਵਾਹ, ਵਾਹ ਕਿਆ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ!” ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1988 ਵਿਚ ਉਹ ਫੇਰ ਆਏ ਅਤੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਕਈ ਘੰਟੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕੈਨਵਸ 'ਤੇ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਪਜਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸੀ ਬਰਾਉਨ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Indian Architecture : Islamic Period* ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗਮਰਮਰੀ ਆਤਮੀ ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਧਾਤਾਂ

ਤਾਂ ਉਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਰੰਗੂਨ ਵਿਚ ਸ਼ੀਅ ਡੈਗਨ ਪਾਰੋਡਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੰਗੂਨ ਵਿਚਲਾ ਪਾਰੋਡਾ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਓਨਾ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਮ ਹੈ ਜੋ ਉਸੇ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

7 ਜੁਲਾਈ, 1987 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ। ਨੀਵੇਂ, ਗਾੜ੍ਹੇ ਭੂਰੇ ਬੱਦਲ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਵਿਚ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਸੂਰਜ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਗੁੰਬਦਾਂ ਦੀ ਚਮਕ, ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਆਭਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਣਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਈ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸੂਰਤੀ ਵੀ ਇਸ ਅਲੌਕਿਕ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਤਮਸਤਕ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਚੌਕਸੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਕੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਥੇ ਹੈ ਖ਼ਤਰਾ, ਜੀਹਦੀ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ?” ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਬਾਰੇ ਚੇਤਾ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਮੁੜ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਟੋਲੀ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਬੰਦੇ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ 150 ਵਰਗ ਮੀਟਰ ਲੰਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਥਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ 60 ਫੁੱਟ ਚੌੜੀ ਹੈ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਹੀਆਂ 'ਤੇ ਬਰਾਂਡੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ, ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਡਿਉਢੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਬਾਹੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਹੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਗੀਚੇ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਮਲਬਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਜੋ 1986 ਵਿਚ ਢਾਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਲਬੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਹਾਲ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਹਾਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੌੜੀ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਹੈ। ਇਸ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਜਤਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ। ਇਸ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਕਾਲ ਰੈੱਸਟ ਹਾਊਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬੈਂਕ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੜਕ ਦੇ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਹਾਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੈ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਬਾਹੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਹੀ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚ 240 ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ ਪੱਕਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਲਾਂਘਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ

ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਨੂਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵੀ ਛੋਟੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, 17 ਫੁੱਟ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਚੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਭਾਵੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ, 45 ਅਤੇ 46 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਬਾਹੀ ਦੇ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਇਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਦੂਜੀ, 13 ਤੇ 14 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਨੁੱਕਰ ਦੇ ਨੇੜੇ 45 ਤੇ 46 ਨੰਬਰ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਤਿਰਛੇ ਦਾਅ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ। ਤੀਜੀ, ਉਹ ਖੇਤਰ ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤਕ ਮੀਂਹ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਨੁੱਕਰ 'ਤੇ ਰੁਕਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੈਂ ਉਥੇ ਲੱਗੀ ਛਬੀਲ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰਾਂ ਨੁੱਕਰਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਛਬੀਲਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਕੋਲਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਬਦਨਾਮ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਸਕਾਂ। ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਮੈਂਜਰ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ? ਉਹਨੇ ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੇ ਬੋਝੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਦੇਣੇ ਆ। ਜਾਹ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿ ਕਿ ਤਕਾਲਾਂ ਤਾਈਂ ਪੱਖਾ ਲੱਗ ਜੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਨਤੀਜਾ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਵੋ।”

ਇਕ ਮੁੱਛ-ਫੁੱਟ ਮੁੰਡਾ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖੇ ਬਿਨਾਂ, ਹੁਕਮ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗਦਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਹਵਾ ਸਮਾਂ ਖੜਾ ਰਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ।

ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮੁੜਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਖੜੋਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਘੋਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਅਤੇ ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਰਧਾ-ਪੂਰਵਕ ਰੁਕਿਆ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬੇਰੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਈ ਦੁੱਖ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਬਚਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ

ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਪਾਸਾ ਵਟਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢ ਲੈਣਗੇ। ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਸਿੰਘ ਹੋ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹੋ?” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਚਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਸਿੰਘ ਹਾਂ।” ਉਦੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ‘ਸਿੰਘ’ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇ ਇਥੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?” ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਬੈਂਦਲ ਜਿਹੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਹੁੜ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਧਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਵਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?”

ਇਸ ਵਾਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਦਿੱਸਦੇ ਛੋਟੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡੇ ਬਾਬੇ ਕਹਿਣ, ਆਪਾਂ ਝਟ ਕਰ ਦਿੰਨੇ ਆਂ।”

ਮੈਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਝੜੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, “ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਓ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿੰਡ ਕਿਹੜੈ?”

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੁਰਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਕੂਲੋਂ ਹਟ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਡੇਰੇ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਡੇਰਾ ਉਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕੋ ਇਕ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਦੈਪੁਰ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵੱਲ ਪਰਤ ਗਏ।

ਮੀਂਹ ਫੇਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਬਾਹੀ ਦੇ ਬਗਾਂਡੇ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਅੱਗੇ ਇਕ ਉੱਚਾ-ਲੰਮਾ ਤਕੜਾ ਬੰਦਾ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰਿਆ ਖੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ 13 ਅਤੇ 14 ਨੰਬਰ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਜਦੋਂ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੋਂ ਹੋਰ ਰੁਪਏ ਕਢਵਾਉਣ ਲਈ ਉਹਦੇ ‘ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਦਾ ਬੋਰੀ-ਬਿਸਤਰਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਚੁਕਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਸਟੋਰ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਕਾਰੀਗਰ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਲੰਮੇ ਚੋਲੇ ਪਹਿਨੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਪੰਜ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪੈਨਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ।

ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ 'ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣਾ ਦਾਅਵਾ ਜਤਾਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਉਥੇ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਮਾਇਆ ਉਗਰਾਹੁਣ ਲਈ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗੋਲਕਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਟੋਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਮਜ਼ਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਦੀ ਖਾਤਰ ਰੁਪਏ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਟੋਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ। ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਬਿਨਾਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਢੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਕੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਘਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਹੀ ਦੋ ਮੁੰਡੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਦੋ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਖੜੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲੰਮੇ ਚੋਲੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਬਾਰੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਬੜੀ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫਤਹਿ ਗਜਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਉਦੈਪੁਰ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਓ?” ਮੈਂ ‘ਹਾਂ’ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਭੱਜ ਸਕਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਉਥੋਂ ਨਾ ਹਿੱਲੀ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਪਲ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਦੈਪੁਰ ਆਈਏ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਦੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਮਾਰਬਲ ਖਰੀਦਣ 'ਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰ ਦਿਉਂਗੇ?” ਅਸੀਂ ਤਨਾਅ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਇਹ ਖਾਣ ਨਾਬੜਵਾੜਾ 'ਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੈਪੁਰ ਤੋਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜਣ 'ਚ ਮਸਾਂ ਘੰਟਾ ਕੁ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।” ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲੈਣ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਰਾਇ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਮਾਰਬਲ ਮਾੜਾ ਹੈ।” ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੱਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਪਤਾ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਦੈਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪੱਕੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ

ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੰਪਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਚੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਟ ਹੀ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰੋਤੀਆਂ ਵਸੂਲਦੇ ਹਨ। ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਟ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਨਾ ਲੈ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਕਤਲਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਹਾਦਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਥ ਦੇ ਗੌਰਵ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਤੇ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਲਈ ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਟੰਗੀਆਂ ਨੇ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਣੀ ਹੋਈ ਆ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਹੀ ਏ। ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਵੇਲੇ ਜੋ ਹੋਇਆ, 1984 ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਵੇਲੇ ਜੋ ਹੋਇਆ, ਉਹਦਾ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ। ਜੇ ਅੱਜ ਦੇ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜਾਂ ਤੇ ਮੀਰ ਮਨੂਆਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਆ ਤਾਂ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਬਦਲੇ ਲੈਣੇ ਹੀ ਨੇ ਕਿ ਨਹੀਂ! ਇਹ ਸੱਚ ਆ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਨਿਕਲਿਆ? ਕਿੱਥੇ ਆ ਉਹ ਸਮਝੌਤਾ? ਉਹ ਸਮਝੌਤਾ ਲੋਗੋਵਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ।” ਉਹ ਬੜੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਅਕੀਦੇ ਨਾਲ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਰਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। “ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਈ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇ। ਉਹ ਆਪ ਕਈ ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਨਾਂ ‘ਮੁੰਡਿਆਂ’ ਦਾ ਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।” ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। “ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾੜੇ ਅਨਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਹਥਿਆਰ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਨੇ? ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਖੜੀ ਆ ਅਤੇ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਤਾਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਆ। ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਸਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤਾਂ ਵਜੋਂ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕਤਲ ਆਪ ਕਰਾਉਂਦੀ ਆ।”

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਮਲੂਮ ਲਾਉਣ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਖਿੜਣਗੇ ਹੀ। ਸੋ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਮੈਂ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ

ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖਿਆਲ ਭਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਇਹ ਦਫ਼ਤਰ 18 ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਇਕ ਮੰਜ਼ਿਲੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਇਮਾਰਤ 1849 ਵਿਚ ਬਣਵਾਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਮਾਰਤ ਬਹੁਤ ਬੇ-ਰੌਣਕੀ ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਲੰਮੇ ਉੱਚੇ ਦਰੱਖਤ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਰਤਾ ਕੁ ਸਜੀਵ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਜੰਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਇਕ ਪੈਟਨ ਟੈਂਕ ਪਿਆ ਸੀ। 1965 ਦੀ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਸਲ ਉਤਾੜ ਵਿਖੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਵੇਲੇ 100 ਟੈਂਕ ਛੱਡ ਗਈ ਸੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿਆ ਟੈਂਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸੀ, ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਗ਼ੈਰ-ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਾਧਿਕਾਰੀ ਰਮੇਸ਼ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ.) ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗਰਮ-ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਲਈ ਕਾਗਜ਼-ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਖੜਕਿਆ। ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਬੀਤੀ ਰਾਤ ਹੋਏ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕਦਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਰਮੇਸ਼ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਗਸ਼ਤ ਆਦਿ ਵਧਾਉਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਦਾ ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, “ਸਰ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ?”

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗੜਬੜ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਂ ਇੰਜ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਇੰਜ ਲੱਗਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹਲਕੇ ਰਉਂ ਵਿਚ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੈੱਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਜਾਇਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਕਸਰ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਸਥਿਤੀ ਤਣਾਅ-ਭਰੀ, ਪਰ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਹੈ।’ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਤਣਾਅ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੜਕਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚੇ, ਪਰ ਘਸੇ-ਪਿਟੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਬੀਤੀ ਰਾਤ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ।” ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਥੈਂਕ ਯੂ, ਐਂਡ ਵੈਲਕਮ ਟੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।”

ਮੈਂ ਰਮੇਸ਼ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਖਾਲੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੀਬ 100 ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਚਿੰਤਾ-ਭਰੇ ਪਲ ਬਿਤਾਏ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਈਕਲ ਇਰਵਿੰਗ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਏਸੇ ਹੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ 13 ਅਪਰੈਲ, 1919 ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ 1947 ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਉਜੜੇ-ਪੁੱਜੜੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਛੱਤ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਅਦੁੱਤੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਸੁੱਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਕੌਮੀ ਝੰਡੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਹਰ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਇਹ ਮੁੰਡੇ ਭਲਾ ਬਗ਼ਾਵਤ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਉਤਾਰੂ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮੂਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕੌਮੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ, ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਹਾਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਹਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਕੌਫ਼ੀ ਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਵਕੀਲ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਜ਼ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।” ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਸਵਾਲ ਸੁੱਟਿਆ, “ਕਿਉਂ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਨਾ?” ਉਥੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤਦ ਤਕ ਸੱਚ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਤਰੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।” ਉਹਨੇ ਪਲ ਕੁ ਸੋਚਿਆ, ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕਸ਼ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੀਂਗ ਮਾਰਨੀ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਖ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਵਿਰਸਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬੋਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਉ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੁਭਾਉਣੀ ਗਾਥਾ 'ਤੇ ਇਕ ਝਾਤ ਪਾਈਏ ਅਤੇ ਸਮਝੀਏ ਕਿ 1980ਵਿਆਂ ਦੀ ਗੜਬੜ 'ਤੇ ਇਹਨੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਅਣਭੋਲ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ

ਸਿੱਖ ਵਿਰਸਾ “ਚਿੜੀਓਂ ਸੇ ਮੈਂ ਬਾਜ਼ ਤੁੜਾਊਂ, ਸਵਾ ਲਾਖ ਸੇ ਏਕ ਲੜਾਊਂ” ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗਾਥਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ (1666-1708) ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਇਹ ਪੈਰੰਬਰੀ ਸ਼ਬਦ 1699 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਖ਼ਰੀ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੰਦੇੜ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਰਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 12 ਮਈ, 1710 ਨੂੰ ਚੱਪੜ ਚਿੜੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਆਪ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਬੰਦੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਸਾਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਦੇੜਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ 50 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਗ਼ਲ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ—ਅਬਦੁੱਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮੋਇਨ-ਉਲ-ਮਲਿਕ (ਮਨੂੰ)—ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਅਕਹਿ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ। ਬੀਬੀਆਂ ਤੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਢਾਣੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਢਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਰਾਖੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਢਾਣੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਮਿਸਲ ਬਣਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਏ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕਮੁੱਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੌਹਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਪਾਮਾਰ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਜੰਗ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤਕ ਉਚਿਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਹ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲੇ ਕਰ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਕਤਲੇ-ਗ਼ਾਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪਰਤ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਾਕ 1765 ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ

ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਾਬਲ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਦੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪਈ। ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਲਟ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ *The Sikh History* ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "...ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ... ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਨਿਰਾਦਰਾਂ, ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ।" ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਸਿੱਖ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ' ਦਾ ਲਕਬ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਇਕੱਲੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਹਨ 'ਜਿਹੜੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਢਾਲ ਬਣ ਕੇ ਖੜ ਗਏ,' ਜਿਹੜੇ ਹਮਲੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦੇਣਦਾਰ ਹਨ।"

ਸੂਝਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ 'ਮੀਰੀ' ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ 'ਪੀਰੀ' ਵਾਲਾ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539) ਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਹੈ। ਬਸ ਇਕ ਹੀ ਸੈਭੰ ਕਰਤਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਜਾਤ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਉੱਠ ਖੜੇ ਹੋਣ ਲਈ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1699 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਆ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਖਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਤਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖਲ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਘੱਟ ਹੀ ਗਲਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂਤੱਵ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ 'ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਮਾਲਿਕ'। ਇਹਦਾ ਸਿਆਸੀ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹੈ, ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜਿਸ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸੀ, ਮੁਗਲ ਤਖ਼ਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਤੇ ਅਡੋਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਤਲਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾਚੀ ਮੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਤਲਬ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲਾਈ ਸੀ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦੇ ਜੋੜੇ ਝਾੜੇ, ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੱਸੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਨਿਸਚਿਤ ਰਕਮ ਦੀ ਦੇਗ ਕਰਵਾਈ।

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਰਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1860 ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੋ ਨਹਿਰਾਂ ਪੁੱਟਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਪਿਰਿਟ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੇ।

1862 ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤਤਾਈ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਥੇ ਦਿਨ ਬਾਰੇ ਸੂਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਗਭਰੇਟਾਂ ਸਮੇਤ 60 ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ

ਨੂੰ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ 1857 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ।

1920ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧਾ ਟਕਰਾਅ ਹੋਣਾ ਅਟੱਲ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਸਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤੇ ਅਹਿੰਸਕ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ (1920-25) ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੌਮੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੁੰਜੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਵਧਾਈਆਂ।” ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ਼੍ਰੀ ਡੈਨਿਟ ਨੂੰ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੋਸ਼ਾਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇਬੰਦ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਹਿੰਸਕ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਗਏ 131 ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਘੇਰ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੇ ਸਬੂਤ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼ ਮੋਰਚੇ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਹਿੰਸਕ ਵਿਰੋਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕਠੌਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਕਈ ਭੜਕਾਹਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ, ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਸ਼ਾਂਤ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਹਿੱਲ ਗਏ ਸਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਨਹਿਰੂ ਨੇ

ਤਾਂ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਆਪ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਮਾਲਵੀਆ ਨੇ ਹਰੇਕ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ' ਸਜਾਉਣ। 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਐਕਟ 1925 ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਾਜਬੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿਣੀਆਂ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ, ਉਸ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ, ਜੋ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਮੂਹਰੇ ਸਨ। ਅੰਕੜੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣੇ ਹਰੇਕ 100 ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ 70 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਸਨ। 2,175 ਭਾਰਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 1,575 ਸਿੱਖ ਸਨ। 2,646 ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 2,147 ਸਿੱਖ ਸਨ। 127 ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 92 ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 20,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 12,000 ਸਿੱਖ ਸਨ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਦੇਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਜਬ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਭਰੋਸੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਨਗੇ। ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1950ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬਚਾਉ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੱਢੇ ਗਏ ਜਲੂਸਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੰਗੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਗੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਨਰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨ ਲਈ

1953 ਵਿਚ ਸੂਬਾਈ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਹਦਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕੌਮੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵੱਲੋਂ ਆਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਹਦਾਇਤ 1948 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਮਲੇ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣ ਗਈ।

ਖੈਰ, ਅਕਾਲੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨ ਪੈਪਸੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਅਮਲ 10 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਕਾਂਗੜਾ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਖੇਤਰੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਲਈ ਇਕ ਖੇਤਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ 1957 ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਟਿਕਟ 'ਤੇ ਲੜੀਆਂ।

ਪਰ ਇਹ ਉਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮੰਦਭਾਗੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਖੇਤਰੀ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਸਮਰਥਕ ਮਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮਿਤੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1958 ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ।

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖੇਤਰੀ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਕੈਂਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਹੇਠ ਵਰਤ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। 20 ਅਗਸਤ, 1961 ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੌਈ ਰਾਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹਦਾ

ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਵੰਡ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੁੜੱਤਣ ਵਧੇਗੀ।" ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਗਏ ਸਖ਼ਤ ਸਟੈਂਡ ਕਾਰਨ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। 1962 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 19 ਸੀਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ 1965 ਵਿਚ ਫੇਰ ਉੱਠੀ। ਸੰਤ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ 10 ਸਤੰਬਰ, 1965 ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਰਤ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਮਲਾਵਰ ਰੁਖ਼ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਉਹ ਮਰਨ ਵਰਤ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਸਰਹੱਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਜਦੋਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜੀ ਤਾਂ ਉਹ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ 100 ਪੈਟਨ ਟੈਂਕ ਵੀ ਛੱਡ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੈਬਨਿਟ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹਰਿਆਣਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੋ, ਇਸ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 1 ਨਵੰਬਰ, 1966 ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਸੇਹ ਦਾ ਤਕਲਾ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲੈਣ ਲਈ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਰਨ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਦਾਹ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਮੁੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰੱਖ ਕੇ 75 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਰਨ ਵਰਤ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਤਮ-ਦਾਹ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਦਿਨ ਦਾ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਰਨ ਵਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਕ ਐਵਾਰਡ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1970 ਵਿਚ ਐਲਾਨੇ ਗਏ ਉਸ ਐਵਾਰਡ ਨੂੰ 1975 ਤਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਅਬੋਹਰ ਤੇ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਫ਼ਰਲਾਂਗ ਦਾ ਲਾਂਘਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਐਵਾਰਡ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਨੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਰਿਆਣਾ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਖ਼ਾਲੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਸਟੈਂਡ ਲਿਆ ਕਿ ਅਬੋਹਰ, ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਐਵਾਰਡ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਨੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ, "ਅਬੋਹਰ, ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੈਕੇਜ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।"

ਅੱਜ ਵੀ ਗੱਲ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜੀ ਹੈ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਫੇਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ

ਨਾਲ ਠੱਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਧਰਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ 1966 ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਦੱਸੇ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬੇਚੈਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਤਰਾਜ਼ ਸਨ, ਜੋ 1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੰਗ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਧੱਕੇ ਗਿਣਾਏ ਸਨ। ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ:

- (1) 1961 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਗੰਭੀਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ। ਫਿਰਕੂ ਟਕਰਾਅ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਇਵੇਂ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
- (2) 1949 ਦੇ ਸੱਚਰ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੋ, ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜੋ ਕਿ ਸੋਝੀਆਂ ਤੇ ਵਕਤੀ ਸੋਚਾਂ ਨੇ ਵਿਗਾੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।
- (3) ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਮੋਰਿੰਡਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਹਲਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਤਹਿਸੀਲ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ।
- (4) ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਜਲ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਪਰ 1966 ਦੇ ਸੂਬਾਈ ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਯਮੁਨਾ ਦਰਿਆ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਇਕੱਲੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ ਸੀ।
- (5) ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰਿਪੋਰੀਅਨ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬੀਕਾਨੇਰ ਰਿਆਸਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।
- (6) ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਵਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

- (7) ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜਿਸ ਇਕ ਹੋਰ ਗ਼ੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀ ਦੁਖੀ ਸਨ, ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਘਟ ਕੇ 1.5 ਫ਼ੀਸਦੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ 17 ਫ਼ੀਸਦੀ ਸੀ।

ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਿਛਲੇ ਤਰਕ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪੰਡਿਤ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਘਟਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਨੇੜਿਉਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Disintegration of the Punjab*¹ (ਸਮੀਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1984) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਐਲਾਨੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਵੰਡ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਾਂਗਾ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਗੁੱਝੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਸਨ, ਕੁਝ ਭੈਅ ਸਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕੋਈ ਲੁਕਵੀਂ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਜਾਨਦਾਰ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਅੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰੀਬ 20 ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ 1973 ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1978 ਵਿਚ ਸੋਧਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਵੱਖਵਾਦੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਅਕਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕਾਤਲ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਢਾਅ ਲੱਗੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਵੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਵੀ ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਬੂਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਚੋਣ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *My Truth* ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਗਠਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ,

1. ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ *ਹਸਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ* (ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1987) ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਮਾਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਕੱਲੇ ਅਕਾਲੀ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਲਾਈ ਗਈ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਮੋਰਚਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਖਿੱਝ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲਵਾਦੀ ਕਹਿਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਵਾਜਬ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਿਤਵ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਬਚਾਅ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਠੋਸ ਵਾਜਬੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ 1961 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਵੀ ਦੋਸ਼ੀ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਹੇਠ ਅਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਗ਼ੈਰ-ਸਿਹਤਮੰਦ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਵਿਹਾਰਕ ਵੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰੀਬ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। 1985 ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਅਕਾਲੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਂ-ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਵੱਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 1991 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਹੱਥ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਆਉ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ 'ਤੇ ਗੌਰ ਕਰੀਏ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਇਹ ਵਾਪਰੀ ਕਿ

ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਵਾਇਤੀ ਨੀਤੀ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਦਿਆਂ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਹਰਬਾ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਚਾਹੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਭੜਕ ਕੇ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਆਈ, ਚਾਹੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ, ਉਹਨੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕੇਵਲ 1972 ਦੀ ਹੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਸਕੀ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1971 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਬਣਵਾਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚੋਣਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਿਲੀਆਂ-ਜੁਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਹੇਠ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। 1977 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਹੇ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਜਨ ਸੰਘ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ-ਜੁਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਹੀ ਦੇਣੀ ਪਈ ਸੀ।

ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ 1978 ਵਿਚ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ 1979 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ 40 ਉਮੀਦਵਾਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਹੀ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ, ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਬੋਰਡ ਦੇ ਫੱਟੇ ਹੇਠ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜ ਕੇ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੈਂਤੜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਹ ਰੱਬ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਗੜਬੜ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ 1978 ਵਿਚ ਧਾਰਿਆ। 1978 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਹ ਟਕਰਾਅ ਖੂਨੀ ਰੂਪ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਦੇ 11 ਸੇਵਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਪਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਬੀਬੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੱਸ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਨਾ ਰੱਖਣ। ਪਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ 11 ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੀਬੀ ਨੇ ਵੀ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਤਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਦਰਜ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਵੱਲੋਂ ਉਹਦੀ (ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ) ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਦੇਸ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਦਾਇਰ ਅਪੀਲ ਸਾਲ 1980 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਜੈ ਸੁੱਖ ਲਾਲ ਹਾਬੀ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ ਸੀ।

ਬਾਬੇ ਦਾ ਕਤਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ 1979 ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਜੁਟਾ ਲਈ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸੁਖਬੰਸ ਕੌਰ ਭਿੰਡਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ 1980 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 13 ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਸੀਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 12 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

1980 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਤ ਲਈ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਚਾਲ ਦੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸੂਤ ਬੈਠਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੇਤ ਛਾਇਆ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਜੰਗਾਂ ਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਗੁਣ ਸੰਚਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 1980 ਅਤੇ 1981 ਦੇ ਸਾਲ ਉਹ ਸਾਲ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਬੱਦਲ ਘਿਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਬਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਡੁੱਬੀ ਤਾਂ ਜਾਂ ਸਾਹ ਨਾ ਆਇਆ। ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਏਜੰਡੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

- (1) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਾਹਵਾ

ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਮੁੜ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਨ ਸੰਘ (ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਜਪਾ) ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ। ਤਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਹੱਥੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਸੀ।

- (2) ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਇਕ ਤਾਕਤ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਕਾਤਲ ਟੋਲੇ ਅਤੇ ਸਮੱਗਲਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਖੇਤਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਪੇਂਡੂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਮੂਲ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਿਹੱਥੇ ਦੁਸ਼ਮਣ 'ਤੇ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦਾ। ਉਹਦੇ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਾਥੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਕੰਮ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਨੀ ਬਹੁਤੀ ਸੱਤਾ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਨੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੀ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।
- (3) ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਜੂਨੀਅਰ ਸੀ। ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਗਰਲੇ 1960ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਨਕਸਲੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਦਰਜਨ-ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਲਹਿਰ ਵੀ ਮੁਕ-ਮੁਕਾ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।
- (4) ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਐਨ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਾਂਤਰ ਮੋਰਚਾ ਲਾਈ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਜੂਨ 1980 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਹੋਈ

ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਚੋਣ ਪੈਂਤੜਾ ਘੜਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨੂੰ ਆਗਾਮੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਝਾ-ਫੇਰੂ ਜਿੱਤ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। 1980 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ: “ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉ, ਜਿਹੜੀ ਕੰਮ ਕਰੇ।” ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲੀ ਕਿ 1982 ਵਿਚ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਅਹਿਮ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਗਰ ਨਾਅਰਾ ਲੱਭਣਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਮੈਟਰੋਪਾਲੀਟਨ ਕੌਂਸਲ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਪੱਤਾ ਵਰਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਨਾ ਵਰਤਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੀ ਆਗੂ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਇਸ ਪੈਂਤੜੇ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦੋ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਦੂ ਵਰਗਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮੰਤਰ ਲੱਭ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹਨੂੰ ਤਾਲਾਸ਼ ਸੀ। ਹਵਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਆਹੂਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੋਣ ਹਵਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀ ਆਪਣੇ ਕਈ ਗਿਲੇ-ਸ਼ਿਕਵਿਆਂ ਤੇ ਮੰਗਾਂ ਲਈ ਅਕਤੂਬਰ 1981 ਤੋਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ 45 ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ 15 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ 26 ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 4 ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਪਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਮੰਗ ਮੰਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਲਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਣਯੋਗ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਮੁਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਵਾਦੀ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਮੌਕੇ ਗਿਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ

ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਭਰੋਸਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਇਕ ਮੌਕੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 25 ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਫ਼ੋਟੋ-ਕਾਪੀਆਂ ਸਾੜਨਗੇ। ਉਹ ਬੱਸ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਮੰਗ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇਗੀ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1984 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਬਹਾਨਾ ਤਲਾਸ਼ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਭਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਸਾੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਾ 25 ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਧੀਵਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ, ਉਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾ ਬਚੀ ਹੋਵੇ।

ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ, ਜੋ ਗ਼ੈਰਵਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਪੂਤ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਨੇ 24 ਮਈ, 1984 ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖਾਂਤਕ, ਪਰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।” ਉਹਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵੱਲ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਇਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਉਹ 1990 ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਖ ਦੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਰੈੱਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਮੰਗ ਮੰਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਹੀ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਉਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜ਼ੁਆਇੰਟ ਸਕੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਤਜਰਬਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਹੀ ਦਿਨ ਅਕਾਲੀ ਵਫ਼ਦ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇਕ ਵਾਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਲਾਗੂ

ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਮਾੜੀ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ 'ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਵੱਖਵਾਦ ਤੇ ਮੋਰਚਾ ਕਿਵੇਂ ਰਲਗਡ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਬਾਰੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕਰੀਬ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਬਾਅਦ 16 ਜੂਨ, 1980 ਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਜਨਰਲ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦਲੇਰ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ 20 ਮਾਰਚ, 1981 ਨੂੰ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠ ਸਾਹਮਣੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1981 ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੀਤੀ। ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਥੀਸਿਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲਿਆ। 13 ਅਪਰੈਲ, 1981 ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਦ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਿਪਬਲਿਕ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਸੌਂਪਿਆ। ਇਹ ਪਾਸਪੋਰਟ ਨੀਲੇ ਅਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੰਜ ਡਾਲਰ ਦਾ ਇਕ ਨੋਟ ਅਤੇ ਇਕ ਡਾਕ ਟਿਕਟ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੋਟਸ ਹੀ ਨਾ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਨੋਟਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ 22 ਅਪਰੈਲ, 1981 ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ...ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਹਊਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹਨੂੰ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾ ਜਾਣਗੇ।” ਉਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ 20 ਸਤੰਬਰ, 1981 ਨੂੰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸੇ ਹੀ ਦਿਨ ਮੋਟਰ-ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਇਕ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ

ਅਤੇ 12 ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ 1 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 13 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਵਿਚ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਮੋਗਾ ਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਖੇ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਹੋਏ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੂਰਥਲ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਉਖੇੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਅਗਵਾ ਕਰ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। 15 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਜਾਰੀ ਰਹੇ।

1982 ਵਿਚ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਮਾਮਲੇ ਵਾਪਰੇ। ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਤਣਾਅ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਦਲੇਰ ਹੋਏ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ 20 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਰਾਹੋਂ ਵਿਖੇ ਇਕ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ 'ਤੇ ਗ੍ਰੇਨੇਡਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1983 ਵਿਚ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬੈਂਕਾਂ ਲੁੱਟਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਲੁੱਟਾਂ-ਖੋਹਾਂ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਸਨ। ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਹੋਏ। ਅਪਰੈਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਇਕ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹਨਾਂ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਕ ਰਾਇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਹੀਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭੈਅ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ। ਉਹ ਮੂਲ ਬਿਰਤੀ ਹੀ ਮਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਬੱਸ ਇਹ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਸਮੇਤ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਲਗਾਤਾਰ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਬੱਸ ਦੋ ਹੀ ਮੁੱਖ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। ਇਕ, 3 ਮਈ, 1982 ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਸਤੰਬਰ 1983 ਵਿਚ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। 1984 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਲ 1983 ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਤਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਵਾਜਬ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ: ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਲਾ ਕੀ ਗਲਤੀ ਸੀ?

1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੌਰਾਨ, ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ—ਪਾਣੀਪਤ, ਕੈਥਲ ਤੇ ਜੀਂਦ—ਵਿਚ 11 ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ 1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਕਿਵੇਂ ਵਿਗੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਵੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਪੁਲਿਸ ਸੰਤ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਠਹਿਰ (1987-1992) ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਭੈੜੀਆਂ ਤੋਂ ਭੈੜੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਏ। ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਹਰੇਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਦੌਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਿਤ ਦਿਨ ਵਿਗੜਦੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਲਈ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਮਾਸਿਕ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਦਸੰਬਰ 1990 ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਹਤਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ 1980ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ 1984 ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਮੰਤਵ ਇਹੀ ਸੀ।

ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਨਿਘਾਰ ਵੀ ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸੀਮਿਤ, ਪਰ ਪੱਕੇ ਅਨੁਆਈ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਧਰਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। 1980 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਇਸ ਝਿਜਕ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਆਸੀ ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਰਸਾ ਕੇ ਅਤੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਦੀ ਘੋਰ ਕੁਤਾਹੀ ਕਰ ਕੇ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ

ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਬਈ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਬੰਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੋਲ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹਥਿਆਰ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਬੰਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤਦ ਤਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਉਹਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਤਾਂ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਛਤਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਾਤਲਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਕਾਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹਾਈਵੇ ਨੰਬਰ 1 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਗੱਲ, ਜੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਰੱਖ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਹੀਰੋ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨੂੰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਤਾਂ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਬੰਬਈ ਦੌਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੇ ਨਿਰਣਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਅਪਰਾਧੀ ਅਤੇ ਸਮੱਗਲਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਥੀ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 19 ਜੁਲਾਈ, 1982 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਆਣ ਟਿਕਿਆ। ਸੰਤ ਨੇ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਜਨਤਕ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੇ 40 ਸੀਟਾਂ ਲੜੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਕੇਵਲ 4 'ਤੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। 4 ਅਗਸਤ, 1982 ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਹਿਰ ਰੋਕੇ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਲਏ। ਇਸ ਨਾਪਾਕ ਗੱਠਜੋੜ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੰਦ ਪੈ ਰਹੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ, ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਅੰਦੋਲਨ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰੰਗ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਰੰਗ ਕਾਰਨ ਹੀ ਲੋਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਗਸਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਝੋਨਾ

ਵੱਢਣ ਤੇ ਝਾੜਨ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਮੋਰਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਕਿਥੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ! ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਵਿਖੇ ਦਰਬਾਰ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਸੰਤ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਇੰਟਰਵਿਊਆਂ ਵਿਚਲੇ ਤਰਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ। ਸੰਤ ਆਪਣੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਾਜਬ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਵਰਗਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੋਟਰ-ਸਾਈਕਲਾਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਤਿੰਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦਸਤੇ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲਾਉਣਗੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੰਤ ਨਾਲ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜੁੜ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1983 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਤ ਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾ ਰੋਕਣ। ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਦਿਖਾਈ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੇ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਰਨਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕੀ ਫੇਰ ਵੀ ਕੌਮੀ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਮੀਡੀਏ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਦੂਜਾ, ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕੀ ਉਹ ਉਦੋਂ ਗੰਭੀਰ ਸੀ? ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਲੈਸ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਭਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ

ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੁਪਣਗਾਹ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਚਾਲ ਐਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਖੇਡੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਅਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਤੱਥ ਕਿ ਕਈ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਭੜਕਾਊ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਵਾਪਰਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਵਰਗੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਘੜ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਜਨਰਲ ਸ਼ਬੇਗ ਸਿੰਘ (ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ) ਵੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਘੱਲੇ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਆ ਕੇ ਸ਼ਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚ ਕੇ ਸਿਰ ਚਕਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ! ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਡਬਲ ਏਜੰਟ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਗੁਪਤ ਨਾਂ ਬਾਜ਼ (Falcon) ਸੀ। ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਨੇੜਲਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਛੱਡ ਰਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਧੂ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੱਥ ਲੈ ਵੀ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ 1990 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਉਹਦੀਆਂ ਚੰਦਰੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਧਰੀਆਂ-ਧਰਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਕ ਵੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਵਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂਤਰ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹਨੇ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖ ਨਾ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਹੱਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਗਾਂ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ।

ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਭਿਣਕ ਪੈ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨੇ ਸਿੱਖ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਇਕ ਲੱਖ ਮਰਜ਼ੀਵੜਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। 4 ਅਪਰੈਲ, 1983 ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਕੇ ਬੈਠੇ ਅਕਾਲੀਆਂ 'ਤੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ 21 ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹਨੇ ਮਰਜ਼ੀਵੜੇ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਈਂ ਜਿੰਨੇ ਕੁ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਰਸਤੇ ਰੋਕਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਲੱਖ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਹੀ ਪੈਣੀ ਸੀ, ਜੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕੰਧ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੁੰਦੀ।

1983 ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਸੋਧ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੂ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ (ਸਪੋਕਸਮੈਨ, ਮਈ 1983) ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਸਪੋਕਸਮੈਨ, ਜੁਲਾਈ 1983)। ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 24 ਅਪਰੈਲ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ 24 ਮਈ, 1982 ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹਿਰ ਰੋਕੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਸਤਲੁਜ-ਯਮੁਨਾ ਲਿੰਕ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਕਤੂਬਰ 1982 ਤਕ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 25,000 ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਅਪਰੈਲ 1983 ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਮੁਖ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਰੋਕਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਸਤਾ ਰੋਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਰੇਲ ਰੋਕੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਰੋਕੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਅਨਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ 3 ਜੂਨ, 1984 ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਰੋਕੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ।

ਮੈਂ 30 ਮਈ, 1984 ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਮਰਿਆਂ ਤੇ ਬਰਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਕਤਾਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਤ ਦੇ 8.30 ਵੱਜੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ, ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਉਸ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਨਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਹਿੰਦੂ ਜੋੜੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਅਸੀਸਾਂ ਲੈਣ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਤਣਾਅ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਭਰਾਤਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਵੀ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਤੌਖਲਾ ਉਠਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕਾਂ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਤੌਖਲਾ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ।

2 ਜੂਨ, 1984 ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ 4 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 7 ਜੂਨ, 1984 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਖਤਮ ਹੋਇਆ। ਫੌਜ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ 4 ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 13 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ; 4 ਜੇ.ਸੀ.ਓ. ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 16 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰੈਂਕਾਂ ਦੇ 75 ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 219 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸਮੇਤ 492 ਅਤਿਵਾਦੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 86 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਚਾਂਦ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Bhindranwale : Myth and Reality* (ਵਿਕਾਸ, 1984, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ 700 ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ 5,000 ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਮਰੇ ਸਨ। 309 ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ 1,509 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 927 ਹਥਿਆਰ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 41 ਐੱਲ.ਐੱਮ.ਜੀ., 84 ਐੱਸ.ਐੱਲ.ਆਰ., 52 ਚੀਨੀ ਰਾਈਫਲਾਂ ਅਤੇ 303 ਬੋਰ ਦੀਆਂ 399 ਰਾਈਫਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਇੱਛਤ ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਬੰਦਾ ਉਦਾਸ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਸਿਆਣੇ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਆਗੂ ਵੀ ਸਦਮੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋਈ ਤਬਾਹੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਾਪਰਨਾ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਸਿਰ ਚਕਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਢਾਰਸ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫੌਜ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗੀ ਜਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਖਾੜਕੂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣਗੇ। ਕਈ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਦੋ ਸਿੱਖ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ, ਇਹਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਬੇਕਸੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਸੋਚੀਆਂ-ਸਮਝੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਹਸਾਸ ਮਨ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਉਦਾਸ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀਆਂ।

ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ : ‘ਗੁਪਤ’ ਮਲੂਮ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਹਿਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਕ, ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਜਦੋਂ ਹਿੰਸਾ ਫੈਲੀ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਇਹਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਲਾ ਦੌਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਠੀਕ ਸੋਚ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਕ ਜਾਚਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੰਦਭਾਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ 15 ਸਾਲ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਹੁਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਦਰਦੀ-ਲਹਿਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦਸੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਤਿੰਨ-ਚੁਥਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ। ਉਹ ਸਿਖਲਾਈ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਪਾਇਲਟ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜੁਆਇੰਟ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਿਆ। ਇਸ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਲਟਕ ਰਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਚੋਣ ਮੈਨੀਫ਼ੈਸਟੋ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਸਿੱਖ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੈ।”

ਇਹ ਇਕ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਠੀਕ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ, ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ, ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨਾਲ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਕਟ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਈ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇ। 11 ਮਾਰਚ, 1985 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੱਠ ਸੀਨੀਅਰ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਜੂਨ 1984 ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। 14 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਮਤਾ ਛੱਡੇ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਗਾਥਾਮਈ ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ 23 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੇ 1931 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇਗਿਆਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤੀ ਜਾਂਚ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ 11 ਅਪਰੈਲ, 1985 ਨੂੰ ਜਾਂਚ ਦੇ ਰਸਮੀ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੀ ਮਾਮਲੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਣ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਨੂੰ ਠੁੱਸ ਕਰਨ ਲਈ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਸ਼ੇਮਾਨ ਹੋਏ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਮਾਰਚ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਭੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੌਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨੇ ਇਹ ਤੱਤ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਖਾੜਕੂ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਮਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਇਕਦਮ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਪੈਕੇਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। 24 ਮਾਰਚ, 1985 ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਜਪਾ ਆਗੂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। 19 ਮਾਰਚ, 1985 ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਆਰ.ਐੱਲ. ਭਾਟੀਆ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। 10 ਮਈ, 1985 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਟਰਾਂਜਿਸਟਰ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਕੇ ਰੱਖੇ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਧਮਾਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ 81 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। 23 ਜੂਨ, 1985 ਨੂੰ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਦਾ ਜੰਬੋ ਜੈੱਟ ਕਨਿਸ਼ਕ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਕਾਰਨ ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ 329 ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੰਬ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਰੱਖੇ ਸਨ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਧਮਾਕਾਖੋਜ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਅਮਨ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਭੇਤ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ 23 ਜੁਲਾਈ, 1985 ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਸੂਹ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ। 24 ਜੁਲਾਈ, 1985 ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਸਹੀਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਐਲਾਨ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ, ਸੀਨੀਅਰ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਭਿਣਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂਆਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਗਈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸਹੀਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਮਝੌਤਾ 'ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ' ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਹਦੇ ਤਹਿਤ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ 1986 ਦੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਤਕ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿੱਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। 'ਵੱਖਵਾਦੀ' ਤੇ 'ਵਿਵਾਦਮਈ' ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਕੇਂਦਰ

ਰਾਜ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੁਲੰਕਣ ਲਈ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵੀ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਨੀ ਜਲਦੀ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਜੋਧਪੁਰ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਅਮਨ ਦੇ ਦੂਤ ਵਜੋਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਤੱਵ ਲਾਬੀ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੀ, ਗੱਲਬਾਤ ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੇ ਭੇਤ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੋ, ਪੰਜਾਬ-ਵਿਰੋਧੀ ਲਾਬੀ ਨੇ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੜਿੱਕੇ ਡਾਹੁਣ ਦਾ ਮੰਦਭਾਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਪੂਰੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਪਤ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਹੋਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿਵਾਏ ਵਾਅਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 26 ਜੁਲਾਈ, 1985 ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਮੁਹਰ ਲੁਆ ਲਈ, ਪਰ ਉਹ ਬਾਦਲ ਤੇ ਟੌਹੜਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਾ ਲਾ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬਾਦਲ ਤੇ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਤ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸੰਤ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਉੱਤੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਣੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਇਕਮੁੱਠ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੰਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਨੇ ਬਾਦਲ ਤੇ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੋਖਲਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਠਿੱਠ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ-ਸੂਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚੀ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਬਾਦਲ ਤੇ ਟੌਹੜਾ ਕੁਝ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਉਣਗੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਠੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ 1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ

ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸੰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬਾਦਲ ਤੇ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ।

1988 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਖਾਲੜਾ ਵਿਖੇ ਕੈਨਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਖਾਲੜਾ ਕਿਉਂਕਿ ਐਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਖਾਲੜਾ ਵਿਖੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਵੇਂ ਉਹਦਾ ਭੈਅ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਣਾਅ-ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 1983 ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਦੋਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਅਮਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਫ਼ੌਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਸ਼ੋਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇਕੱਲਾ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਸੰਬਰ 1983 ਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹਨੇ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਂਜ ਉਹਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਅਰਥ ਬਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਹੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨਾਲੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨਾਲ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖੀ ਰਹੇਗੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਅੜਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਮਾਹੌਲ

ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸਹੀਬੰਦੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਮਝੌਤਾ ਸਹੀਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਇਕ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਐਨ ਉਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ, ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 20 ਅਗਸਤ, 1985 ਨੂੰ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣ ਲੈਣ ਦੇਣ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਧਮਕੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਹੇਠ 25 ਸਤੰਬਰ, 1985 ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 65 ਫ਼ੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਰਾਂ ਨੇ ਵੋਟਾਂ ਪਾ ਕੇ 73 ਅਕਾਲੀ ਵਿਧਾਇਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਚੁਣ ਭੇਜੇ।

ਸੁਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਤਲ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਿਮਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸੀਟ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੀਟ ਤੋਂ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੀਟਾਂ ਹਾਰ ਗਈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕਾਤਲ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮਝੌਤੇ, ਪਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਜਮਹੂਰੀਅਤ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ ਅਖੰਡਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹਨ। ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਗ਼ਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਇਹੀ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦੀ ਹਨ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਸਟੈਂਡ ਕਾਰਨ ਨਵੀਂ ਚੁਣੀ ਗਈ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਗਈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਵਿਧਾਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਆਗੂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 29 ਸਤੰਬਰ, 1985 ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ। ਬਰਨਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਵਕੀਲ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਮੋਰਾਰਜੀ ਡੇਸਾਈ ਸਰਕਾਰ ਵੇਲੇ ਖੇਤੀ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 117 ਮੈਂਬਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ 73 ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਾਅਦੇ ਉਹਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਹਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਥਾਪੜਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਦਕਾ ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ

ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਕ ਹੀ ਵਿਰੋਧ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਏ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਦਗ਼ੋ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦੁਖੀ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਫੱਟ ਲਾਏ ਸਨ।

ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸਹੀਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਉਭਾਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਠੀਕ ਤੇ ਹੱਕੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ 1982 ਵਿਚ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸਹੀਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਾ ਕੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਰੀਬ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤਾ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਆਸਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੋ, ਬੀਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਈ ਹੋਈ ਆਫ਼ਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਸੀ। ਸਮਝੌਤੇ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਤੋਂ ਹੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਵਾਉਣਾ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦੇ ਆ ਰਹੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਤਣਾਅ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਤੇ ਮਲੂਮ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ, ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁੱਦੇ ਮੁੜ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਅਤੇ ਭੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਮਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹਵਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਾਰਵਾਈ ਕਾਰਨ ਜੇ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਨਾਜ਼ੁਕ

ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਦਾ ਹੱਲ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਦੋਸਤ ਨੇ ਜੂਨ 1984 ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਇਲਾਕਾ (ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ) ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੱਲ ਹੈ। ਗੜਬੜ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੈ, ਥੱਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਦਿਉ, ਗੜਬੜ ਆਪੇ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਸਬੱਬ ਹੀ ਸਮਝੋ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਵਾਕਫ਼ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਚੀਫ਼ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ 70ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਰਸਰੀ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਕਦੋਂ ਪਰਤੇ ਹੋ?” ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੁੱਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨਿਕਲ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਗਲਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਯਤਨ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਫੁਸਫੁਸਾਇਆ, “ਮੈਂ ਸ...ਸ...ਸ...ਸੱਤ ਜੂਨ ਨੂੰ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਿੱਦਣ ਉਸ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਫ਼ੌਜ ਘੱਲੀ ਸੀ।” ਲੋਕ ਰਾਇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਖਰਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁਕਾਵਟਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸਨ।

ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਕਤਲੇਆਮ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿਖਰਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸਨ। ਕਹਿ ਕੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸਦਮਾ ਪ੍ਰਚਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਦਸਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਵੇਂ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਸਮਝੌਤਾ ਸਹੀਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਸਟਿਸ ਐੱਸ.ਐੱਮ. ਸੀਕਰੀ ਵਰਗੇ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਤਰਜੀਹ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ 'ਤੇ ਇਹ ਦਬਾਅ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਣਾਅ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਂਜ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਭੜਕਾਊ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ। ਇਸ

ਲਈ, ਇਹ ਉਹਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 1983 ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰੇ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਜੱਜ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ 1 ਅਗਸਤ, 1981 'ਚੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਰਜ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 30 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ 224 ਵਿਅਕਤੀ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਬੰਦ ਸਨ। ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਦੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 13 ਅਪਰੈਲ, 1978 ਨੂੰ ਹੋਏ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਪਤੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀਬੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਂਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 309 ਵਿਅਕਤੀ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੰਨ ਲਈ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ 776 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕੇਸ ਤਿੰਨ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲਏ ਜਾਣ। ਕਰੀਬ 1,761 ਖਾੜਕੂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰੀਬ 1,100 ਖਾੜਕੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੜ-ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ, ਉਹ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਬਣਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਨਾਭਾ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ ਕੁਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਮੈਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਅਪਰੈਲ 1986 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਬੋਰਡ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ ਕਰੀਬ 100 ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕਰ ਕੇ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਮੁੰਡਾ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਪਰਤਿਆ। ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਏ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਵੈ-ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਘੱਟ ਵਿਆਜ 'ਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੇਂਡੂ ਨੌਜਵਾਨ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਜੋਧਪੁਰੀ ਕੈਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1988 ਤੇ 1989 ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਮਿੰਨੀ ਬੱਸਾਂ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਧੰਦਾ ਉਹ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮਿੰਨੀ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਸਟੇਅਰਿੰਗ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਮੁੰਡਾ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਪਰਤਿਆ। ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪਈ ਸੀ, ਪਰ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲਾਬੀ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕੇ ਡਾਹ ਦਿੱਤੇ। 1989 ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਰੇਅ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੂੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੱਸਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ

ਕੁਝ ਅਖ਼ਤਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਿੰਨੀ ਬੱਸਾਂ ਲਈ ਪਰਮਿਟ ਦੇਣ ਦੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਅਜਿਹਾ ਤੇਲ ਹੈ, ਜੋ ਅਤਿਵਾਦ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬਲਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਹ ਵਿਚ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ 1947 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੋਏ ਉਜਾੜੇ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਉਜਾੜਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਉਜੜੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ 10 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮਿਲੀ ਰਾਹਤ ਤੋਂ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਏਨੀਆਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕਾਫੀ ਰਾਹਤ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਕੰਮ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵਿਆਜ 'ਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਪਰ ਇਹ ਸਕੀਮਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਝ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਵੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਿਨ-ਬਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਵੀ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ-ਵਿਰੋਧੀ ਲਾਬੀ, ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਾਮੀ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਹਰਬਾ ਵਰਤ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਜਨ ਲਾਲ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਲਾਬੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਅਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸੋ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਮੱਦਾਂ 'ਤੇ ਅਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤਾ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੱਦ 'ਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਰਕ ਟਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Raj to Rajiv Gandhi* ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਰਨ ਗਿਣਾਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਝੌਤਾ ਅਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੂਝ-ਭਰੇ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਉਹਨੇ (ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ) ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੱਥ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚ ਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਕਾਰਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੀਆਂ ਚੋਣ-ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਲਾਬੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤਾ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਤਕ ਤਾਂ ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਵੱਖਵਾਦੀ ਮਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਇਹਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਰੈਲਾ ਟਾਈਪ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਅਬੋਹਰ ਅਤੇ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਬਾਰੇ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਥੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤ-ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ 'ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ' ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਕਾਰਨ ਅਬੋਹਰ ਤੇ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਇਲਾਕੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਤਿੰਨ ਸੁਆਧੀਨ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰਨਾ ਸੀ : (1) 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਹਨ। (2) ਇਕ ਹੋਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। (3) ਤੀਜੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਣਾਥ ਮੁਕਰਜੀ ਵੱਲੋਂ 17 ਜਨਵਰੀ, 1987 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਗਰਿਕ ਮੰਚ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗੋਲਮੇਜ਼ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਹੜੀਆਂ 26 ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣਾਥ ਮੁਕਰਜੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਉਦੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਿਆਸੀ ਸੋਚਾਂ ਕਾਰਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।” (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 18 ਜਨਵਰੀ, 1987) ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਨੁਕਤਾ ਨੰਬਰ 2 ਦੇ ਤਹਿਤ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਦੇ ਬਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਜਿਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਜਾਣਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਾਂਝ ਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕ ਟਲੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਜੱਜ ਜਸਟਿਸ ਕੇ.ਕੇ. ਮੈਥਿਊ ਨੇ ਆਪਣੀ

ਰਿਪੋਰਟ 31 ਦਸੰਬਰ, 1985 ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ 1986 ਦੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਜਸਟਿਸ ਮੈਥਿਊ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਸਟਿਸ ਵੈਂਕਟਰਮਈਆ ਨੇ ਇਹ 'ਠੋਸ ਫੈਸਲਾ' ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 70,000 ਏਕੜ ਰਕਬਾ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਰਿਆਣਾ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ 29 ਮਈ, 1986 ਨੂੰ ਉਹਨੇ 483 ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ 30 ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਜਤਾ ਦਿੱਤਾ। 12 ਜੂਨ, 1986 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ 45,000 ਏਕੜ ਬਾਰੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਰਕਬੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸ਼ਹਿਰ 114 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ 70,000 ਏਕੜ ਰਕਬਾ, ਭਾਵ 282 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਕਬਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਕਬੇ ਨਾਲੋਂ ਦੁਗਣਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ 21 ਜੂਨ, 1986 ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। 20 ਜੂਨ ਨੂੰ ਜਸਟਿਸ ਡੀ.ਏ. ਡੋਸਾਈ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ 12 ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰੇ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 15 ਜੁਲਾਈ, 1986 ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਚਾਲ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 45,000 ਏਕੜ ਰਕਬਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵੈਂਕਟਰਮਈਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਰਕਬੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਾਂਝ ਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਕਬਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦਾ ਰਕਬਾ ਲੱਭਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ?

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੰਦੂ ਖੇੜਾ ਨੇ ਅਬੋਹਰ ਤੇ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ ਨੇੜਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦਾਅਵਾ ਜਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੰਦੂ ਖੇੜਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਅਤੇ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਦਕਾ ਹਰਿਆਣਾ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਚਲਾ ਕੇ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਨਾ ਲਿਖਵਾ ਸਕੇ। ਜੇ ਕੰਦੂ ਖੇੜਾ ਵਿਚਾਲੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਅਬੋਹਰ ਅਤੇ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਇਰਾਦੇ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਸਿਰ ਚਕਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਮਿਸ਼ਨ

ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ 'ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਰਕਬਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਹਦੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਹਰਿਆਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਸੈਂਕੜੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਦਾਅਵਾ ਜਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ 12 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੌੜੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਰਗੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਢੰਗ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਬੇੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ 1966 ਵਿਚ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣਾ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਨਿਬੇੜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚੋਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਰਿਪੇਰੀਅਨ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਿਆਂ-ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਨਾ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਕਰੇਗੀ। ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਐਵਾਰਡ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਐਵਾਰਡ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ 1978 ਵਿਚ ਇਹ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਡੇਸਾਈ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਦੱਸਣ ਕਿ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ (ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਰੀਕੇ ਵਿਖੇ ਸਤਲੁਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਅਕਾਲੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਰਿਟ ਦਾਇਰ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ ਦੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਿਟ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਵੀ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ 1980 ਵਿਚ ਮੁੜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਈ। ਉਹਨੇ 31 ਦਸੰਬਰ, 1981 ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਵਾਈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ

ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਪਾਈ ਗਈ ਰਿਟ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਸੰਬਰ 1981 ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ : ਪੰਜਾਬ 4.22 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ, ਹਰਿਆਣਾ 3.50 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ, ਰਾਜਸਥਾਨ 8.60 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ, ਦਿੱਲੀ 0.20 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਅਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ 0.65 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ। ਪਰ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਓਨਾ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿਣਾ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਵੀ-ਬਿਆਸ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ 1 ਜੁਲਾਈ, 1985 ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਖੜਾ ਬਿਆਸ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਬੋਰਡ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ : ਪੰਜਾਬ 9.655 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ, ਹਰਿਆਣਾ 1.334 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ 4.500 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ।

ਇਰਾਡੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜਨਵਰੀ 1987 ਵਿਚ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਤਾਰੀਖ ਜੂਨ ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵਧਾ ਕੇ 3.83 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ 8.6 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 5 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹਦੀ ਅਸਲ ਖਪਤ 9.655 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਜਾਦੂ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਾ ਜਿਤਾ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਇਹਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਦਿੱਤੀ। ਜੁਲਾਈ 1987 ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਹੋਏ ਕਤਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਨਵਰੀ 1955 ਵਿਚ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵੰਡ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਢੁਕਵਾਂ ਰਹੇਗਾ। ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ (ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ) ਨੂੰ 7.20 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ 8 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਅਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ 0.65 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲਗਪਗ ਇਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲੇਗਾ, ਜਿੰਨਾ ਵਰਤਣ ਦੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੋ, ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਹਿਰਾਂ ਪੁੱਟਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1955 ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਫੇਰ ਵੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੱਧ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ-ਬਿਆਸ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ 3.83 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਪਾਣੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯਮੁਨਾ ਤੋਂ 5 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉਪਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੁੜ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਾਣੀ ਤਦ ਤਕ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਰਾਜ ਨਹਿਰਾਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਰਿਆਇਤ ਤੋਂ ਦੋ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਜਦੋਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਵੇਗਾ, ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਕਰੇਗਾ? ਪੰਜਾਬ 9.655 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਪਾਣੀ ਵਰਤਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਉਦੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਇਹਨੂੰ ਕੇਵਲ 5 ਮਿਲੀਅਨ ਏਕੜ ਫੁਟ ਪਾਣੀ ਮਿਲੇਗਾ?

ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ : ਦਰੋ ਤੇ ਧੋਖੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ 1986 ਦੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਦਮਾ ਪੁਚਾਇਆ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਅਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਰੀਬ 150 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨੂੰ ਮੁੜ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਉਸ ਵਿਚ ਪੁੱਜਦੇ ਸਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਗੁਰਮਤੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ 26 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਕੀ ਖ਼ਤਰੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਲਾਂਭੇ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਬਰੀ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਬੱਸ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ। ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਚਾਲਾਂ ਕਰਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਐਲਾਨੇ ਗਏ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਭਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਉਂਕੇ ਨੂੰ ਐਕਟਿੰਗ

ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ ਵੀ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪਿੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਰਾਜ ਪਲਟਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੌਰਾਨ ਨੁਕਸਾਨੇ ਗਏ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। 1984 ਵਿਚ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 4 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਨਵੰਬਰ 1986 ਤਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਂਦਿਆਂ, ਇਹ ਬਿਆਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਇਮਾਰਤ ਢਾਹ ਕੇ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰੀ ਜਾਵੇ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਮਾਰਚ 1985 ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਫ਼ੌਰੀ ਬਾਅਦ ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੋ, ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ (ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ) ਦਾ ਇਕ ਨਾਪਾਕ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਮਨ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਉਮੈ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਵਾ ਮਿਲਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਣ-ਮੱਤੇ ਪੁੱਤਾਂ ਤੇ ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਰੋਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਲੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਸ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਗੁੱਝੀ ਚਾਲ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ, ਨੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਉਂਕੇ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਹੀ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ 14 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1986 ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤਕ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਟਿਕ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਾਅਲੀ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ 29 ਜੁਲਾਈ, 1986 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ 1986 ਵਿਚ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ 520 ਹੋ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ 1985 ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਕਰੀਬ 60 ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਭਾਣੇ ਵਾਪਰੇ ਸਨ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ

ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਨਾ ਸੋਚਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਜੂਨ 1987 ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਹਰਬਾ ਵਰਤਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਹ, ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰੋਹ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਸਦਕਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਰੋਹ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਪਰਤ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰਖ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਹਰ ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਹੋਰ ਸੱਤ ਸਾਲ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਹੌਲੀ ਖੇਡਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾ ਸਕੀ। ਉਥੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਆ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹੋਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 7 ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ 1989 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਵੀ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ।

ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਉਹਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1988 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਮੁੜ ਵਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੋਂ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਸਬੱਬੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਸ਼ਕੂਕ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਸੂਤ ਬੈਠਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਦਮ ਇਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਤਹਿਤ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਸਨ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਸਾਂਝੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੰਬਰ 1986 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਗਹਿਰੀ ਚਾਲ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਕਾਬੁਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

2 ਦਸੰਬਰ, 1986 ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ 'ਤੇ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਨੇ 30 ਨਵੰਬਰ, 1986 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਟਾਸਕ ਫੋਰਸ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਟਾਸਕ ਫੋਰਸ ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਬੁਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੋਹੜਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 24 ਦਸੰਬਰ, 1986 ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਟਾਸਕ ਫੋਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਨੇ 31 ਦਸੰਬਰ, 1986 ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ। 23 ਜਨਵਰੀ, 1987 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। 26 ਜਨਵਰੀ, 1987 ਨੂੰ ਹੋਏ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ 29 ਅਪਰੈਲ, 1986 ਵਾਲੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ (ਜਿਸ ਨੂੰ 1986 ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਦਾ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੁਨੇਹਾ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਥ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧੜੇ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਇਕਮੁੱਠ ਪਾਰਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਮੰਗ ਲਏ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ-ਪੱਖੀ ਧੜੇ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜ-ਪਲਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਵੀ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭੰਗ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ 5 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1987 ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤਕ ਇਕ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ 11 ਮੈਂਬਰੀ ਕੌਂਸਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ

ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਫ਼ਦ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਰਾਗੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਫ਼ਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਨੇ 20 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1987 ਨੂੰ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਕਰ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਦਿਮਾਗ (ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ) ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ 'ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਧੜੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਫ਼ੌਰੀ ਬਾਅਦ ਖਾੜਕੂ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹਟਾ ਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਸ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਿਹੜੀ ਰਾਗੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਨ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਯਤਨ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਰਖ਼ਾਸਤਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ 'ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ' ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਪੱਤਰ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖਸਰ ਹਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਜਿਥੇ ਸਖ਼ਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਹੀ ਦਿਖਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਭਾਰਤ 'ਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਤਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਖਾੜਕੂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਖਾੜਕੂ ਹੁਣ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਛਿੱਟ-ਪੁੱਟ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹ ਕੇ ਅਤੇ ਅਸਲਾਖ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 24 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਇਕ ਅਸਲਾਖ਼ਾਨੇ ਤੋਂ 16 ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ ਅਤੇ 440 ਰੌਂਦ ਲੁੱਟੇ। ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਇਕ ਅਸਲਾ ਡੀਲਰ ਤੋਂ 28 ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ ਲੁੱਟੀਆਂ। 20 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਟਾਲਾ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਦੁੱਧ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਠੱਪ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 21 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ) ਦੇ

ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 5 ਵਿਅਕਤੀ ਮਰ ਗਏ ਅਤੇ 37 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। 27 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਉਥੋਂ ਲਿਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ 12 ਵਿਅਕਤੀ ਮਰ ਗਏ ਤੇ 24 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। 28 ਮਾਰਚ, 1986 ਨੂੰ ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ 13 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 17 ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ 12 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 5 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ 6 ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ 5 ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਛੁਡਾਏ ਗਏ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਹਿੰਸਾ ਹੁਣ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਰਤ ਆਈ ਸੀ।

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਦ ਲਿਆ। ਦਸਮੇਸ਼ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ 14 ਅਪਰੈਲ, 1984 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ 37 ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਆਰਮਡ ਫ਼ੋਰਸ, ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ ਅਤੇ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫ਼ਰੰਟ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ। 7 ਜੂਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ 10 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 4 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੋਰ 4 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਜੰਡਿਆਲਾ ਵਿਚ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਝੜਪ ਹੋ ਗਈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸੈਨਾ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਅਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ 9 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿਜਰਤ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠੇਗਾ।

ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬੱਸ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰ ਕੇ 15 ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ

ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 4 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ 45 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ) ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਬੁਲਾਉਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਫ਼ਸਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣੇ ਪਏ। ਮੋਰਾ ਵਿਚ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਫ਼ਲੈਗ ਮਾਰਚ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਪਰਤ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਸਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤਭੇਦ ਭੁਲਾ ਕੇ ਅਮਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ।

ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ ਆਈ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਸਮਝਿਆ। ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਸਮੇਤ ਕਈ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰਲੀ ਇਸ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੂਨ ਤੇ ਜੁਲਾਈ 1984 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵੱਡਰੋਜ਼ ਦੌਰਾਨ ਟਾਡਾ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਈ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਆਪ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਗਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 18-18 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਿਆਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਮੁੱਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੁੰਡੇ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੇ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਨੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਧਰ ਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੱਗਲਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 1970 ਦੇ ਐਵਾਰਡ ਦੇ ਤਹਿਤ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਬਾਦਲੇ ਨੂੰ ਅਬੋਹਰ ਤੇ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਠੀਕ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਿਮਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਧਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਵੱਲੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ

ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ, 1985 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾ ਲੈ ਸਕੇ। 27 ਨਵੰਬਰ, 1985 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ 16 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਅਲੀ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਵਿਗੜ ਰਹੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਨਸਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਾਬਕਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਟਾਸਕ ਫ਼ੋਰਸ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ੋਰਸ ਕਾਫ਼ੀ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਜੂਨ ਵਿਚ ਇਸ ਫ਼ੋਰਸ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਟਾਸਕ ਫ਼ੋਰਸ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ 4 ਜੂਨ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਇਹ ਟਾਸਕ ਫ਼ੋਰਸ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1988 ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਟਾਸਕ ਫ਼ੋਰਸ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਭੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਦੀ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੱਥ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹਨ।

ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੜੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਘੰਟੇ-ਡੇਢ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਖਿਸਕ ਸਕਣ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 30 ਅਪਰੈਲ, 1986 ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਮੰਡੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਨੋਟਸ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ

ਜੋੜੇ ਝਾੜਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਜੂਠੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਾਈ ਗਈ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਸਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਟੀ.ਵੀ. ਟੀਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੀ ਕਵਰੇਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਸ਼ੇਮਾਨੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ 'ਪਾਪ' ਧੋ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਕੋਈ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

5 ਜੁਲਾਈ, 1986 ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲੋਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੱਡ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਯੂਨਾਈਟਡ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗਰੁੱਪ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਅਲੀ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਦਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਧਰਨਾ ਦੇ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਕੋਲ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਗੋਵਾਲ) ਐਲਾਨਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਬੇਇੱਤਹਾ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਪਈ ਫੁੱਟ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਵਧ ਗਿਆ।

ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ 'ਤੇ ਜਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਮ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਕਾਣ ਸੀ। ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਮੰਤਰੀਆਂ 'ਤੇ ਖਾੜਕੂ-ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਨ। ਅਪਰੈਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੂਨ 1986 ਤਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਹਿੰਸਾ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 40 ਕੱਟੜ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 23 ਅਤਿਵਾਦੀ ਅਤੇ 471 ਸ਼ੱਕੀ ਅਤਿਵਾਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 164 ਨਾਗਰਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 55 ਸਿੱਖ ਸਨ, 1 ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ, 2 ਈਸਾਈ ਸਨ ਅਤੇ 104 ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਦੇ 18 ਜਵਾਨ ਕੰਮ ਆਏ ਸਨ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 941 ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਹਿਜਰਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਹੁਤੀ ਹਿਜਰਤ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 156 ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਹਿਜਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਆਉਣ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

4 ਜੂਨ, 1986 ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ

ਸਥਿਤੀ ਵਿਗੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਚੌਕਸੀ ਵਜੋਂ 1,700 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਤਣਾਅ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਚਿੱਟੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਗਈ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰਬ-ਪਾਰਟੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ ਤੇ ਇਕ-ਮੁੱਠਤਾ ਕੌਂਸਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ ਦੇ ਆਗੂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਆਗੂ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੀੜਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਹਿਜਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ। ਮੁੱਖ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜੇ.ਐੱਫ. ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਕੰਟਰੋਲ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਘਟਾਏ, ਨਵੀਆਂ ਮਾਲ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕੇਂਦਰੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। 10-10 ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 19 ਜੁਲਾਈ, 1986 ਨੂੰ ਮੰਡ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਲਦਲੀ ਇਲਾਕਾ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੱਟੜ ਅਪਰਾਧੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੌਂਖਿਆਂ ਹੀ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੰਡ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਕਰੀਬ 2,000 ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੁਲਡੋਜ਼ਰਾਂ, ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟਰਬੋਟਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ। ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ, ਭਾਵੇਂ ਕੇਵਲ 50 ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇਡੂ ਅਤੇ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਅਗਸਤ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੈੱਸ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਮਈ 1986 ਵਿਚ 69 ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਹਿਜਰਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਜੂਨ ਤੇ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 489 ਤੇ 325 ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟ ਕੇ 46 'ਤੇ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਗਸਤ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ. ਤੇ

ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੀਆਂ ਚੋਂਕੀਆਂ 'ਤੇ ਚਾਰ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਤਕੜਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਾ ਆਏ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਆਮ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। 27 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 200 ਹਿਜਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਆਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 12 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 13 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਛਪੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਸੁਸਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੁਸਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਮੁੱਦੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।” ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਸਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸੀ ਅਤੇ ਅਮਨ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਜੇ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨ ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਨਵੰਬਰ 1986 ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਚੋਣਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਟਾਸਕ ਫ਼ੋਰਸ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 1987 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟੇ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੇ ਏਨਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹਨੂੰ ਏਨਾ ਵਧਾ ਸਕਣਾ ਸੀ। ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਲਈ ਮੁੜ ਉਠਣਾ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਤਿੱਖਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾ ਕੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਮਿਥ ਕੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਨੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਬਚੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਵਾਬੀ ਹਿੰਸਾ ਉਸ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਵਧੇਰੇ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਹਿੰਦੂ

ਵੋਟਾਂ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਟੈਂਡ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਸ ਯਤਨ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣ ਲਈ ਹੀ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 249 ਤਹਿਤ ਮਿਲੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਵੇ। 13 ਅਗਸਤ, 1986 ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਨੇ ਇਕ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਜਵਾਬੀ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੌਂ ਜਿਹੌਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਜਾਣ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ, ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ, ਹਿਜਰਤ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੰਦ ਪਏ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਹੀ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਲਈ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੂਰਵਜਾਂ, ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲਹਿਰ ਉਸਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਵਾਰਥੀ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਫੁੱਟ-ਪਾਊ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਸੀ।

1986 ਵਿਚ ਜੇ 22 ਹਿੰਦੂ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ 19 ਸਿੱਖ ਵੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਦੋਵੇਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਅਨਸਰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ 25 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਮਲੋਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ 7 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 10 ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ

ਕਰਫਿਊ ਇਕ ਫ਼ੌਰੀ ਇਲਾਜ ਸੀ। ਬਟਾਲਾ, ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਚੂੜੀਆਂ, ਜੰਡਿਆਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਇਲਾਜ ਕਈ-ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਇਹਦਾ ਅਸਰ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਰਫਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਰਫਿਊ ਹਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੁੜ ਹਿੰਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਕਰੀਬ 40 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਪਰ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ 45 ਵਿਅਕਤੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਹਿੰਸਾ ਫੈਲੀ ਤਾਂ ਅਗਵਾ, ਡਕੈਤੀ ਤੇ ਲੁੱਟ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਵਧ ਗਈਆਂ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਲਹਿਰ ਲਈ ਧਨ ਜੁਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕਤਲਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਲਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਸਹਿ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। 1985 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 63 ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ 8 ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। 1986 ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ 420 ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 193 ਸਿੱਖ, 224 ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ 3 ਹੋਰ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 78 ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਾਲ 42 ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਵੀ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਕਾਲੀ ਧੜਾ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਾ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜੂਨ 1987 ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਰਖ ਸਨ। ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁੰਘ ਲਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੂਨ 1986 ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 21 ਜੂਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ (ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ)। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਜਾਟ ਆਗੂ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਗੂ ਐੱਨ.ਟੀ. ਰਾਮਾਰਾਓ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋਏ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਠਜੋੜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਆਗੂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 'ਦੁਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਲਹਿਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਸਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸਵਾਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਦਾ ਇਹ ਸੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਚਾਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿਣਗੇ, ਤਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤਾ ਵੀ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਤਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਹੇੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਪ੍ਰੋ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਜਲਦੀ ਫ਼ੰਡ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ 'ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1987 ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 'ਚ ਹੋਈ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਛੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ 14 ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰਕੁੰਨ ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ 2 ਮਈ, 1987 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕਾਪੀ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਇਥੇ ਆਏ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 8 ਮਈ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 27 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1987 ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 'ਇਤਰਾਜ਼-ਯੋਗ' ਭਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਨੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ।

ਅਪਰੈਲ 1987 ਤਕ ਹਿੰਸਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਨਿੱਤ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ, ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਮਾਸ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ 50 ਠੇਕੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਠੇਕੇ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਖੋਖਿਆਂ ਵਿਚ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣੀ ਬਹੁਤ ਸੌਖੀ ਸੀ। ਠੇਕੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਨਕਦੀ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਠੇਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਉਹਦੇ ਲਈ ਪਸ਼ੇਮਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਜੰਵ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 11 ਬੰਦੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਾਂਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਸ-ਮੱਛੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮਹਿੰਗੇ ਖਾਣੇ ਨਾ ਪਰੋਸੇ ਜਾਣ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਸਾਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਖਾਣੇ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ 11 ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਬਰਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਸਰਦੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਠੰਡੇ ਤੇ ਗੰਦੇ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਵਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 4 ਮਈ, 1987 ਨੂੰ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਲਈ 17 ਜੂਨ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਗਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸੋ, 11 ਮਈ, 1987 ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੁਣ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 12 ਮਈ, 1987 ਦੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ 'ਨਿਕੰਮੀ ਸਰਕਾਰ' ਦੇ ਭੋਗ ਪੈਣ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਵੀ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣਗੇ। ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਸਕਣਗੇ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਗਏ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਨਾਮ ਸੀ। ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾ ਲਈ।

ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ, ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਕਿਥੇ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਦਖਲ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ।

ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਥਿਤ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ

ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਵੀ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਭੈਅ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣ ਲਈ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਤੌਖਲੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਪਰਤ ਆਵੇਗਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਰੇਅ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 356 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੈਬੀਨੈਟ ਬੈਨਰਮੈਨ (1905) ਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਉਦਾਰ ਸਿਆਸੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਖੁਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਾ ਏਨੀ ਵਾਰ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਾ 356 ਕੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਾ 356 ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਲਗਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਮੰਗ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਜੰਗੀ ਦਫ਼ਤਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। 11 ਮਈ, 1987 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੋਝ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਆਣ ਪਏ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ, ਜੋ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵਕੀਲ ਸਨ, ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤਕ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਵਾਇਆ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਲੰਘਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਹਿੰਦੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੱਭ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ

‘ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਲੱਗਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਫੇਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ।

ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਰਜੀਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਤੇ ਧਮਕਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ‘ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ’ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਏਨਾ ਕੁ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੁਭੇਗਾ ਨਹੀਂ, ਏਨਾ ਕੁ ਲੰਮਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਡੰਬਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰ ਹੋਰ ਰਾਜਪਾਲ ਆਏ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁੜਦੇ ਰਹੇ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੀਆਂ 26 ਹੋਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ ਅਤੇ 48 ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਦਾ ਖੋਅ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ 412 ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਏਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਕਾਰਕੁੰਨ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤੀ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ। ਉਹ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਚੰਗੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਨਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ‘ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰਿਆਇਤ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਦਮ ਚੌਕਸੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲੀਹ ‘ਤੇ ਆ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾ ਦੇਵੇ।

ਚਾਰ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਜੇ.ਐੱਫ. ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਰ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਹੈ। ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ 1987 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਔਸਤਨ 10 ਅਤਿਵਾਦੀ ਅਤੇ 70 ਨਾਗਰਿਕ ਮਰੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ 23 ਅਤਿਵਾਦੀ ਅਤੇ 61 ਨਾਗਰਿਕ ਮਰੇ ਸਨ। ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰੀਬ 12 ਫ਼ੀਸਦੀ ਘੱਟ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 100 ਫ਼ੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਖੌਤੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵੀ

ਕੁਝ ਘੱਟ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ, ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੇਕੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਹੜੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੇਲੇ ਨਿਲਾਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੇ। ਚਾਰ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਲੰਮਾ ਪੰਥ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਏ, ਬੀ, ਸੀ ਤੇ ਡੀ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਸਗੋਂ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹੀ ਪੈਮਾਨਾ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਹਰੇਕ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਬਦਮਾਸ਼ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੰਤਵ ਦੇ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਕੁ ਹਥਿਆਰ ਹੱਥ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨਵੀਂ 'ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ' ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਮੱਗਲਰ ਦਾ ਹਰਕਾਰਾ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਏ.ਕੇ. 47 ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ 12 ਬੋਰ ਦੇ ਦੋ ਦੇਸੀ ਪਿਸਤੌਲ ਅਤੇ 12 ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੰਦੂਕਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ 10-12 ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਲਾ ਕਾਤਲ ਟੋਲਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਤਲ ਟੋਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਨਾਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਤਲ ਟੋਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਕੋਬਰਾ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ' ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਤਲ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਹੜੇ ਕਾਤਲ ਟੋਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ 12 ਜੂਨ, 1987 ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀ, ਸੀ ਅਤੇ ਡੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੱਧੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਵੱਲੋਂ ਹੱਥ ਉਪਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਫ਼ੌਰੀ ਬਾਅਦ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ

ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 11 ਤੇ 19 ਜੂਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 35 ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ 3 ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮਾਰੇ ਗਏ। 6 ਜੁਲਾਈ, 1987 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-ਅੰਬਾਲਾ ਸੜਕ ਤੋਂ ਇਕ ਬੱਸ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ 40 ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ 30 ਮੁਸਾਫਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। 7 ਜੁਲਾਈ, 1987 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੱਸ ਦੇ 30 ਮੁਸਾਫਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਧੱਕਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਕਤਲਾਂ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਕਤਲਾਂ ਤੋਂ ਸਬਕ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਚੌਕਸ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਿੰਸਕ ਭੀੜਾਂ ਨੇ 6 ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਹਿਸਾਰ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਗੜਬੜ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਇਕ ਬੱਸ ਹਿਸਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਬੁਲਾਉਣੀ ਪਈ ਸੀ। 10 ਜੁਲਾਈ ਤਕ ਹਾਲਾਤ ਸੁਧਰ ਗਏ ਤੇ ਲੋਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਪਏ ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਵੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨੇ ਲੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਫੇਰ ਵੀ 12 ਜੁਲਾਈ, 1987 ਤਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਆਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਜਮਾ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਸੋ, ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਸਾਂਝੀ ਰਣਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਗਈ।

ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 173 ਜਾਨਾਂ ਲਈਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਏਨੇ ਕਤਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਬਹਾਦਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ 7 ਅਗਸਤ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਗਦੇਵ ਕਲਾਂ ਵਿਚ 12 ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਧੂਹ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰਦਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਹਿਜਰਤ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕਰੰਟ ਵਾਂਗ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਯਾ ਰੇਅ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗਏ, ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਵਹਿੰਦੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੀ ਸਥਾਈ ਚੌਕੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਗਏ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਰਾਂਟਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੋਕਿਆ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਜੀਅ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਨੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਥੇ ਕੀਹਦੇ ਲਈ ਰਹਿਣੈ?” ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹਦੇ ਲਈ। ਇਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ।” ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡੋਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ।” ਮੇਰੇ ਜੀਅ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁੰਡਾ ਖੋਹ ਕੇ ਨੇੜੇ ਖੜੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੁਹਤਬਰਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਾਂ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦਿੱਲੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਟੀਮ ਦਾ ਪ੍ਰਣਯ ਰਾਏ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਫ਼ਿਲਮਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਮੌਕੇ ਇਵੇਂ ਕੈਮਰੇ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਇੰਜ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੀ ਚੌਕੀ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਇਹ ਪਿੰਡ ਹੋਰ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਪੀੜਤ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਨਾ ਮਨਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹਾਰ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਏ, ਪਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਮਹਿਲ ਕਲਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿਵਾਏ ਗਏ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਫੜ ਲਏ ਅਤੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਪਿੰਡ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਅੱਧੀ ਵਸੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਘਰ ਸਨ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਗਦੇਵ ਕਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾੜਕੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਚੁੱਕ ਲਵੇ, ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨੇ ਪਿੰਡ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼.

ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਟੁਕੜੀ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਗਸ਼ਤੀ ਟੁਕੜੀ ਵੀ ਕੋਡ ਦੱਸ ਕੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਹੋਸਲੇ ਬਹੁਤ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੀਸ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਂਝ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਸੰਪਤੀ ਸੀ। ਮਹਿਲ ਕਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ।

ਹੋਰ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਮਾਸਿਕ ਗਰਾਂਟਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਉਲਟ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਤਣਾਅ ਵਧੇ। ਇੱਕੋ-ਇਕ ਵਿਹਾਰਕ ਹੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਕਲਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪਿੰਡ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਪਿੰਡ ਚੰਨਣ ਕੇ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਗਈ।

ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੈਂਦਾ ਪਿੰਡ ਚੰਨਣ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪਿੰਡ 'ਤੇ 30 ਸਤੰਬਰ, 1987 ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਹਮਲਾ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਪੈਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਮੀਂ 6.30 ਵਜੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਦੂਜਾ, ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹੋਰ 45 ਮਿੰਟ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੂ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੌਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਮੋਨੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝਕਾਨੀ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਪਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਕੋਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 1986 ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਵਿਖੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਫਿਰ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਕੱਟੜ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਝਾਮਕੇ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਦੀ ਬੁਲਿਟ ਪਰੂਫ਼

ਕਾਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੋ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਈ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੁਝ ਜਵਾਨ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵਿਹਲੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?”

ਮਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਈ-ਕਈ ਘੰਟੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਥੱਕੇ-ਥੱਕੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ‘ਹਾਂ’ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਵਿਹਲੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਹੋਮ ਗਾਰਡ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ. ਭਰਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬੰਦੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਦੋ-ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ, ਦੋ-ਦੋ ਹੋਮਗਾਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਦੋ-ਦੋ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓਜ਼ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 303 ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। (ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੇ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ.—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।) ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ. ਚੋਕੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈੱਟ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਵਾਹਵਾ ਠੀਕ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇਗਾ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ਾ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਗਈ।

ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ. ਚੋਕੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਬਣ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ. ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਥ਼ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਅਦਾਇਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓਜ਼ ਨੂੰ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਕੇਵਲ 30/- ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਰਕਮ ਬਦਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਹੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਾਈਆਂ, ਸਗੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਚੋਕੀਆਂ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਲੱਭਣੀ ਕੋਈ ਔਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓਜ਼ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ, ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈੱਟ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਪੱਕੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਵਾਂਗ ਸੁਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ

ਸਨ। ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਖਰਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ.ਜ਼ ਅਤੇ ਹੋਮਗਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਝੱਟ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਣੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਇਕ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਡਿਊਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਸਦਕਾ ਭਰਤੀ ਹੋ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਜੇ ਉਹ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ.ਜ਼ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਕਰ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਸੌੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਇਕ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਇਸ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ।

ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼., ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ. ਚੌਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਟੱਬਰ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਸ਼ੇਮਾਨੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ, ਦੂਜਾ ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਬਚ ਗਿਆ। ਜੇ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬੋਝ ਚੁੱਕਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਰੇਅ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੂਨੀ ਮਹੀਨੇ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਤੇ ਕੌਮੀ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਕੌਂਸਲ' ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮੀਟਿੰਗ ਰਾਜ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਕੱਤਰਾਂ, ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ, ਡਿਪਟੀ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲਾਂ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ.ਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬੇ-ਗੁੱਧੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਰੈਲੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਅਤੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ (ਮੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਧੜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ) ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਖਰ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਮਲਾ ਨਿਬੜਨਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਨ-ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੇ ਗੜਬੜ ਦੀ ਆਸ਼ੰਕਾ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਨ-ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ,

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵੀ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਸਕੀਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ। ਸੂਬਾਈ ਕੌਂਸਲ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ 'ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਗੜਬੜ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਬੁਲਾਰਾ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਡਰ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਅਚਾਨਕ ਖੇੜੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਕਾਤਲ ਟੋਲੇ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਬੀਤੀ ਰਾਤ ਹੋਈਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਾਤਲਾਂ ਨੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਮਾਸੂਮ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਕਰੀਬ 500 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੇ ਦੁਖ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ 'ਹਾਏ! ਹਾਏ!' ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਇਸੇ ਕਾਤਲ ਟੋਲੇ ਨੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਾਤਲਾਂ ਨੇ ਬੱਸ ਦੋ ਜੋੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਜਿਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਥਾਰਸਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਅਕਾਲੀ ਸੂਬਾਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ, ਪਰ ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਅਤੇ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਫ਼ਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।” ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ‘ਮੁੰਡਿਆਂ’ ਦੇ ਲਾਪਤਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਚੀਫ਼ ਕਹਾਉਂਦੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਵੀ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਗਿਲੇ-ਸ਼ਿਕਵੇ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੱਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਂ

ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਸੀ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੰਚ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੋਲਦੇ।

ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਖੀਆਂ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫੀਲਡ ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਐਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਗਾਂ ਤਕ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੜਬੜ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਕੁਝ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਪੀ.ਐੱਚ. ਵੈਸ਼ਨਵ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਜਨ-ਸੰਪਰਕ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਵੀ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਲੰਮੇ-ਉੱਚੇ, ਹਸਮੁਖ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ ਗੋਆ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਿਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਹਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਵਾ ਖੁਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਸਦਕਾ, ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ 'ਤੇ ਲੱਗਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਧੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 20 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਹੋਏ 'ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਗਮ'—ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ—ਵਿਚ ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਘ, ਪਿਆਰ, ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ।

ਸਖ਼ਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਹੇਠ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਚਾਹੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ-ਧਮਕਾਇਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਨਤਕ ਲਾਭ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 'ਮੁੰਡੇ' ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬਹੁਤੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲ ਹੀ ਉਠਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਹਉਮੈ ਦੀ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ

ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਕ-ਆਊਟ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਲੋਕ-ਸੰਪਰਕ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 8 ਸਤੰਬਰ, 1987 ਦੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬਹੁਤ ਮੱਠਾ ਹੁੰਗਾਰਾ' ਮਿਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਦਲੇਰੀ ਸਦਕਾ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੜਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਸਦਕਾ, ਕਈ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਆਹੂਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਿਹਤ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਹਤ ਸਕੱਤਰ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਬੋਪਾਰਾਏ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਮੰਚ ਤੋਂ ਵੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਬੋਪਾਰਾਏ ਨੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਹਾਂ, ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਆਖਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰੱਖੇ ਹਨ।

ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੱਪੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਾਲੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕੌਂਸਲ ਨੂੰ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਦੂਰ ਰੱਖ ਸਕੇ ਸਨ। ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਅਤੇ ਗਲਤ-ਫਹਿਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਏ ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਸ ਮੰਚ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵਾਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਿਆ।

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ 4 ਅਗਸਤ, 1987 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੁਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਆਨਾਂ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਧੜੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕ ਸਮਝੌਤੇ (People's Accord) ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਵਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਸੀ।

ਉਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਹਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਆਗਿਆ ਦਿਵਾ ਸਕੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਿੱਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਥੇ ਉਹ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਜਲੌਅ' ਨੂੰ ਮਾਣ ਸਕਣ। ਅਸੀਂ ਅਖ਼ਾੜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਤੋਂ ਇਸ ਬੰਦ-ਕਮਰਾ ਕਾਨਫਰੰਸ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅਜੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਥਾਨਕ ਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਵਾਕਆਊਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ। ਸਾਡੀ ਸੂਹੀਆ ਰਿਪੋਰਟ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬੱਸ 24 ਘੰਟੇ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਅਗਲੇ

ਦਿਨ, ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣਗੇ, ਜੋ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 8 ਅਗਸਤ, 1987 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਗਏ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ “ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।” ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਮਲ ਸਿੰਘ ਘੁਮਾਣ ਨੇ ਵੀ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ 7 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਹੋਰ ਸਭ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰੜਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਹੋਰ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਐਕਟਿੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਭਰਿਆ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੁਣ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੀਵਾਲੀ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਜਬੀਅਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ ਜਾਣ। ‘ਹਾਂ’ ਅਤੇ ‘ਨਾਂਹ’ ਲਿਖ ਕੇ ਪਰਚੀਆਂ ਰਲਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰਚੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਢੇਰੀ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਪਰਚੀ ਚੁੱਕੀ ਗਈ। ਪਰਚੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ‘ਨਾਂਹ’ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਮੁਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਉਹ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖਵਾਇਆ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮੰਨ ਤਾਂ ਗਏ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ ‘ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 16 ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕੌਮ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਇਕ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲਿਆ।

ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੂਰੇ ਤੇ ਅਸਲ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਖਤਿਆਰ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਵਰੀ 1986 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਤੇ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਾਉਣ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨਵਰੀ 1986 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫ਼ੋਰਸ ਨੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵੱਲ ਸੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤ ਆਉਣ। ਜਥੇਦਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੰਨ ਗਏ, ਪਰ ਫੇਰ ਅੜ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਟਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖਾੜਕੂ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬੈਠਾ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

1986 ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਕੇ, ਟੌਹੜਾ ਅਤੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਚੋਣ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਅਤੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਡਿਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਏ ਸਨ। ਉਸ ਸੰਕਟਮਈ ਦੌਰ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਦੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ ਹਉਮੈ 'ਤੇ ਹੀ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਾ ਸਕੇ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਠੁੱਸ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨੂੰ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਆਗੂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ, ਪਰ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਮਨਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਜੋੜੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਬਾ ਆਮਟੇ ਨੇ ਅਜੇ ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਆਮਟੇ ਨੇ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਕੌਮੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਕੁਝ ਕੁ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਰ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਦਾਕਾਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸੁਨੀਲ ਦੱਤ ਨੇ ਵੀ ਅਪਰੈਲ 1987 ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਨਿਰਣੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਲਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੋਂ ਹੋੜਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੀਆਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਜਨਵਰੀ 1986 ਤੋਂ 1987 ਵਿਚ ਦੋ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਕਮਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਵੀ ਰੋਕਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਤਾਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਤਾਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਸੀ। 21 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਸਵੇਰੇ 2.30 ਵਜੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮੀਂ 4.30 ਵਜੇ ਤਕ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਟੀਮ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਅਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼ ਦੇ ਏ.ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਅਤੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਡਿਊਟੀ ਬਦਲਣ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ

ਨੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਨਾ ਤਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਮ ਅਤੀਅਲ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ 12 ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਮਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਐਕਟਿੰਗ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨਵਰੀ 1987 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਲੜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਸਿਆਸਤ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਭਵਿੱਖੀ ਚਾਲਾਂ ਲਈ, 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਇਸ ਭੁੱਲੀ-ਵਿਸਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਉਂ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਲੱਗ ਰਹੀ ਕਿ ਅਖੌਤੀ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਤਿਆਂ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ! ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਕਾਵਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਪਤ ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬੁਲਾਉਣ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਬਦ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦਾ ਜਾਦੂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਜਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕਾਇਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਲੱਗੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਮੋਰਚਾ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਾ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤੇ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਜਿਸਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਐਕਟ-1925 ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੇ

ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਆਪ ਡਰ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ 16 ਫਰਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਜਵਾਬੀ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1986 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਨੇ। ਕੇਵਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇਹਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਅਸੀਂ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ। ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਏ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਆਮ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਨਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਕੱਢ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਨੂੰ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਤੰਬਰ 1985 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਫ਼ਤਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਫੇਰ ਵੀ, ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਜਨਵਰੀ 1986 ਵਿਚ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਕਤੂਬਰ 1987 ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਸੀ।

ਇਹ ਗੱਲ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਐਕਟ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਅਪ੍ਰਸੰਗਤਤਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਨਵਰੀ 1986 ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ 1987 ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੀ। 1986 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਲਾਂਭੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1987 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਸੀ, ਤਦ ਤਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਿਠਾ ਸਕਣ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਧੜਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ

ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦੀਵਾਲੀ 'ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੋ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਲੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਖਾੜਕੂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਰੱਕੀਆਂ ਅਤੇ ਤਬਾਦਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਾਇਤ ਵਜੋਂ ਉਛਾਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਬੱਬ ਹੀ ਸਮਝੋ ਕਿ ਇਹ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ 1986 ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ, ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਟਾਡਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਕਾਰਨ ਖਾੜਕੂ ਉਸ ਧਾਰਮਿਕ ਟੇਕ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਵਾਂ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਲਹਿਰ ਤਹਿਤ ਫੈਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਏ ਸਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਨੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਏ, ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਸਤੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮਿਲਣਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਏਨੀ ਉਤਸੁਕ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੌਕਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕ ਭੜਕ ਉਠਣਗੇ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਤਾ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ 95 ਫ਼ੀਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ

ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੰਗ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਜਾਇਜ਼ੇ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹੁਣ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਸਰ, ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ।” ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਨਵਰੀ - ਮਾਰਚ 1988 : ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ

ਸਾਲ 1987 ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਸ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਅਪਰਾਧ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਧਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੇ ਬੋਲੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਤਾਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਬਿਆਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ।

ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਚੰਦਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਗਈਆਂ ਸਨ। 31 ਦਸੰਬਰ, 1987 ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ 9 ਵਜੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕੇਵਲ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਹਮਾਰਗ ਨੰਬਰ 1 ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਚੀਮਾ ਬਾਠ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਾਰਮ ਹਾਊਸ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨੌਂ ਦੇ ਨੌਂ ਜੀਅ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ 'ਖ਼ੂਨੀ ਨਵਾਂ ਸਾਲ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਹੋਈਆਂ 5 ਹੋਰ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਾਪੀਆਂ। ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਘਿਣਾਉਣਾ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। 7 ਅਤੇ 17 ਜਨਵਰੀ, 1988 ਨੂੰ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਜੀਅ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 2 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸਹਿੰਸਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਠ ਜੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ 1988 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ 11 ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲ ਦਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅਤਿਅੰਤ ਘਿਣਾਉਣਾ ਕਾਰਾ ਹੋਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਾਰੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ 35 ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 30 ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੇਹ ਰਬਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੇਰਾ ਕੱਢ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਟੱਬਰ

ਦੇ 18 ਜੀਅ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵੀ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਕਟ ਏਨਾ ਭਿਆਨਕ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦੌਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ 3 ਅਪਰੈਲ, 1988 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਹਿਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ-ਸੁਣ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਡਰ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 4 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕਤਲਾਂ ਦੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕਤਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਜੰਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕਾਗਜ਼ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ, ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੰਵਲਜੀਤ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘੁੱਲੇ, ਮਤਲਬ ਆਪੋ ਬਣੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਨ।

ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ 57 ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਨਵਰੀ 1988 ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ 143 ਹੋ ਗਈ। ਫਰਵਰੀ ਵਿਚ 141 ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਇਹ ਵਧ ਕੇ 265 ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਸ ਵਾਧੇ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਹੋਣ ਤਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਜੋ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਦਲੇ ਲੈਣ ਲਈ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿੜਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਿਬੇੜਨ ਲਈ ਭਾੜੇ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਖਿਆਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਤਲ ਫ਼ਿਰੌਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਤਲ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਡੇਰਿਆਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਛਕਾਉਣ ਅਤੇ ਰਾਤ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਸੂਹੀਆ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਖ਼ਾਤਰ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕ ਉੱਠਣ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਰੋਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਮਝਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪੈ ਗਈ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਘਾਤਕ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੇਕਿਰਕ ਕਾਤਲ ਭੇਜੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਵਾਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਵਾਧਾ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ

ਇਹ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਏਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰੀਆਂ ਅਹਿਮ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਬੇਯਕੀਨੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਬੈਰਕਾਂ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਮੁੜ ਵਸੋਬਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ ਜਾਣ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1987 ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਿਮਾਹੀ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਅਮਨ ਸੰਭਵ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਅਚਨਚੇਤੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਜਨਵਰੀ ਅਤੇ ਫਰਵਰੀ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਹੋਇਆ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪੈਕੇਜ ਤਿਆਰ ਪਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਹੋਏ ਅਚਾਨਕ ਵਾਧੇ ਨੇ ਸਭ ਸਕੀਮਾਂ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰਾ 8 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਫੇਰੀ ਨਾਲ ਮੁੱਕ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਕਿਹਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਦੁਖ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਰਹੇ। ਪਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦਾ ਧੜਾ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਬਾਦਲ ਦਾ ਧੜਾ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਰੱਖੀ ਕਿ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਧੜੇ ਕਿਸੇ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਜਮਹੂਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵਾਰਾ ਖਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਲਈ ਚੁਣੇ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਅਪਰੈਲ 1988 ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਸੀ। 117 ਮੈਂਬਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ 73 ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ

ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਵੇਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੋ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਦਾ ਰਾਹ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਪਾਸ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕੋਲ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਬਾਦਲ ਧੜੇ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਖੇ ਰੈਲੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਰੈਲੀ 11 ਫਰਵਰੀ, 1988 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਬੇਮੁਹਾਰਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਮਨਜੀਤ) ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਥੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਟੇਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਢੁਕਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਆਏ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਰੈਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਆਈ। ਵਿਧਨ ਅਤੇ ਰੋਲਾ-ਰੱਪਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੈਲੀ ਕਾਹਦੀ ਸੀ, ਸੰਗਠਿਤ ਰੋਲਾ-ਰੱਪਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਬਾਦਲ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੁਹਿਰਦ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਤਲਗਾਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਇਕ ਦੋ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਰੁਝਾਨ ਰਿਹਾ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਆਖਰੀ ਰੈਲੀ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਰੈਲੀਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਤਕੜਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

5 ਮਾਰਚ, 1988 ਨੂੰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਅਤੇ ਚਾਰ ਦੂਜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ 40 ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਆਪ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਲ ਗਈ। ਇਹ ਕੋਈ ਸਬੱਬੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ 40 ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਚੱਲੀ ਗਈ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਚਾਲ ਸੀ। ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਜਿੱਤਣ ਵੱਲ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। 1986 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਐਵੇਂ ਮਾਮੂਲੀ ਖ਼ਬਰ ਹੀ ਬਣੇ ਸਨ, ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕੀ ਭਰੀ ਚਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਐਕਟਿੰਗ ਜਥੇਦਾਰ ਅਗਸਤ 1987 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਜੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਏ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ

ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਐਵੇਂ ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਮੇਟੀ ਡੂੰਘੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਆਮਦਨ ਦਿਨ-ਬਦਿਨ ਘਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਸ ਮੰਦੀ ਵਿੱਤੀ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਰਕਮ ਭੇਜਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਿਰਦਰਦੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੁਬਾਰਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਉਂਜ ਵੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 9 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇਗਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 8 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹਦੇ ਲਈ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹਨੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਖ਼ੁਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1986 ਵਾਲੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਈ ਅਸਾਮੀ ਭਰ ਲਈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਮੰਨ ਵੀ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਥੇਰੀ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ।” ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੋਪਣਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ‘ਲੋਕਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ’।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕਰੀਬ ਡੇਢ ਸਦੀ ਦੇ ਬਾਅਦ 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਿਖੇ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਨਰਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਲੱਗਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤਕ ਲਿਆਵੇ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਵੇ, ਫ਼ਿਰੌਤੀਆਂ ਵਸੂਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਬੰਦ ਕਰਾਵੇ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਕਰਾਵੇ ਜਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਾਵੇ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਪੁੱਛੀ। ਮੈਂ ਤਦ ਤਕ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ,

ਪਰ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ, ਜੇ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਨਾਮੋ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਛਾਪ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 5 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ 100 ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੇ ਤਾਂ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੱਟਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਗੂ ਸਤਯ ਪਾਲ ਭਾਂਗਾ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਬੇਕਿਰਕ ਕਾਤਲ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੁਝ ਧੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲੋਕ ਇੰਜ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਣ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਇਸ ਧੜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਾਜਬੀਅਤ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਤਭੇਦ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋ ਜਾਣ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਿਰੋਤੀਆਂ ਵਸੂਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਬੰਦ ਕਰਨ।

ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ, ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਟਾਈਗਰ ਫ਼ੋਰਸ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਵੇਂ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ 'ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ'। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਿਰੋਤੀਆਂ ਵਸੂਲਣ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਜੰਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਲਈ ਉਹਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਫ਼ਿਰੋਤੀਆਂ ਲਈ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨ ਲਈ

ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਾਰਚ ਮਹੀਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੂਨੀ ਮਹੀਨਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ 5 ਮਾਰਚ, 1988 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਜਾਹੋ-ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਜੈਕਾਰੇ ਗੂੰਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣ ਲਈ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ 100 ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਬੂਤਰ ਅਤੇ ਘੁੱਗੀਆਂ ਡਰ ਕੇ ਉੱਡ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ-ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਗੂੰਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਲਤਾੜੇ ਅਤੇ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਅਣਹੋਣੀ ਦਾ ਵੀ ਸੁਆਗਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਮਨ ਨੂੰ ਤਰਸੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਵੀ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਤਨਜ਼ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਰੇ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਸੁੱਟਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਜੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਣ। ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ 6 ਮਾਰਚ, 1988 ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਸਫਲ ਹੋ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਨਿਤ ਵਧ ਰਹੀ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਖਾੜਕੂ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਚੱਜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਠੁੱਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਚਾਲ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤਕ ਲਮਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ 1989 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਹਾਂ, ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਿੰਸਾ ਜਾਰੀ ਤਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਇਹ ਸਾਜਿਸ਼ ਘੜਨ ਵਾਲੀ ਲਾਬੀ ਨੂੰ ਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦੀ।

ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਪਰੈਲ 1987 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਕਿ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਛੁਡਵਾਉਣ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ? 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਦਾ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਨੁਕਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਿੰਸਾ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਕਾਰਗਰਤਾ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

115 ਵਿਧਾਇਕ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਪਰਕ ਸੂਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਕਾਰਗਰ ਵਾਹਕ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦਾ ਤੋੜ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਧਾਇਕ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਇਕਦਮ ਹੀ ਘਟ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਉਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਫੁੱਟ, ਬਾਦਲ-ਟੌਹੜਾ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹਮਾਇਤ ਦਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਠੋਸ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਏਨੀ ਸ਼ਹਿ ਅਤੇ ਮਦਦ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ 'ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਲਈ ਦਾਅਵੇ ਤੇ ਜਵਾਬੀ ਦਾਅਵੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਅੜੀ ਫੜ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਦੁਗਣੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਅਤੇ ਰੋਡੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸਵਾਲਾਂ ਕਿ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਵਾਧਾ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਿਉਂ

ਕਰ ਲਈ, ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੱਭਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਜਨਵਰੀ 1986 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਪਰੈਲ-ਮਈ 1987 ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਥੇਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਵੀ ਇਵੇਂ ਕਰਨੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਚਾਰੀਆ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। 4 ਜੂਨ, 1986 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਉਂਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੂੰ ਐਕਟਿੰਗ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜਨਵਰੀ 1987 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਲਈ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 'ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ' ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਸ ਐਵੇਂ ਮਾਅਰਕਾ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ 8 ਅਗਸਤ, 1987 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰ ਦਰਜ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਦਸੰਬਰ 1987 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਆ ਗਈ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਵਾਜਬ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਚੀਮਾ ਬਾਠ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨੇੜਲਾ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੀਮਾ ਬਾਠ ਦੀ ਸਨਸਨੀਖ਼ੇਜ਼ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਿਣਾਉਣੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਹੀ ਤੁਰ ਪਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਿੱਤ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਦਾ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ। 5 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਰਿਹਾਈ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਪਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਦੀ ਇਕ ਠੋਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਾਵ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਅਮਨ ਵੱਲ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਸਾਬਤ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਈ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਚਮਕ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੇ ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਰੁਲ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ,

ਉਸੇ ਹੀ ਦਿਨ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਆਪਣੇ ਲਾਮ-ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜਾ ਸੀ। ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਖਾੜਕੂ ਧੜੇ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੂਜੇ ਖਾੜਕੂ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਫੇਰ ਵਧੀ ਵੀ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਡੀਆਂ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਨਵਰੀ 1988 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾੜਕੂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੋਏ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਸਫਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਇਨਾਤ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਖਾੜਕੂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬੁਲਿਟ-ਪਰੂਫ਼ ਵਾਹਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਥੁੜ੍ਹ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਨਾਂ, ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਥੁੜ੍ਹ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਕੰਮ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਾਂ, ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਆਲਮ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਲਈ ਹੀ ਤੁਰੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ।” ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਗਵਾਹ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾ ਸਕਦੇ। ਟਾਡਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਕ ਸੋਧ ਦੇ ਤਹਿਤ ਐੱਸ.ਪੀ. ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਕਬਾਲੀਆ ਬਿਆਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਸਬੂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲਕਵਾ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਟਾਡਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਹਾਸੇ-ਹੀਣੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਿਲੀ ਸਜ਼ਾ ਜਿੰਨੀ ਕੈਦ ਤਾਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਕੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਚਾਹੇ ਸਰਹੱਦੀ ਚੌਕੀਆਂ 'ਤੇ ਅਕਸਰ ਹੀ ਗੋੜਾ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ; ਪੁਲਿਸ, ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਅਤੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਿਹਤਰ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚਾਹੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਆਮਦੋ-ਰਫ਼ਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਰਗਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾ ਲਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਅੰਦਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਦੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਗੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ 'ਤੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਚਿੜ੍ਹ-ਚਿੜ੍ਹ

ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਗਸ਼ਤ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸੋ, ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੁਕਣਗਾਹ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ।

ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਏਨੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧੀਆਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭੁੱਚੱਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸੁੱਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਬਚਾਅ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਨਵਾਂ ਪੈਂਤੜਾ ਮੱਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ., ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ 1 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ ਤਜਵੀਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਸਨ। ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪੱਟੀ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਦੇ 350 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦਾ ਕਰਫਿਊ ਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਤ ਦਾ ਕਰਫਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਤਾਂ ਆਇਆ, ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਆਏ ਦਿਨ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਿਣਾਉਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਅੰਤਿਮ ਪੈਂਤੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਅਗਸਤ 1987 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ. ਨੇ ਅਮਨ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਡਿੱਪੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਕੰਵਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿੱਟੂ ਸਮੇਤ ਚੋਟੀ ਦੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਾਹਨ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਫ਼ੀਕੁਐਂਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਜਾਚ ਦੱਸੀ ਗਈ ਸੀ। ਡਿੱਪੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 130 ਕਿੱਲੋ ਧਮਾਕਾਸ਼ੇਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਸ ਇਹ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਟੀ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਜੇ ਲੋੜ ਪਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਦੂਜਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬੱਸ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਨ

ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਤਹਿਸੀਲ ਪੱਟੀ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਘੋੜਾ ਹੀ ਭਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ।

ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਨਵੰਬਰ 1987 ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਕੈਨੇਡੀਆਈ ਨਾਗਰਿਕ ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ, ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ 'ਚ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਫੰਡ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਫੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਸਕਣ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਦੂਤਾਵਾਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਕੰਟਰੋਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਰ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੋਪ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੀ। ਫੜੇ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ 12 ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਸਟੇਨਗੰਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਦੋ ਜ਼ਮੀਨਦੋਜ ਪੱਕੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 12 ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ ਅਤੇ 14 ਰਾਕਟ ਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ ਸਨ। 14 ਅਪਰੈਲ, 1988 ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੁੱਟਰ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਫੜੇ। ਪੱਟੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਡਿੰਪੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੱਟੀ ਤਹਿਸੀਲ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਐਲਾਨਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਘੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਪਰੈਲ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬਿਆਨ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਹਥਿਆਰ ਫੜੇ ਹਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਏਨੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 100 ਸਾਲ ਤਕ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਡੀਂਗ ਮਾਰੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਘਾਤਕ ਹਥਿਆਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ, ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ

ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਖਣ ਲਾਉਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਅਤਿਅੰਤ ਔਖੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਹਦੀ ਮਿਸਾਲ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮਾਰਚ ਤਕ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਇਸ ਕਦਰ ਵੱਧ ਤੇ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਬੁਲਾਉਣ ਜਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਉਣ ਵਰਗੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਦਲਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। 4 ਅਤੇ 6 ਅਪਰੈਲ, 1988 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਛੇ-ਛੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਅਪਰੈਲ - ਮਈ 1988 : ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਦਮ

ਅਪਰੈਲ 1988 ਤਕ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। 1988 ਦਾ ਮਾਰਚ ਮਹੀਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਨੀ ਮਹੀਨਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਮਹੀਨੇ 290 ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 25 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸਨ। 9 ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਸਨ। ਫਰਵਰੀ 1988 ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਦੁਗਣੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਰਚ 1987 ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 5 ਗੁਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸ ਭਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 1 ਅਤੇ 2 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦਾ ਕਰਫਿਊ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ 3 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਸ਼ੇਮਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਹੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਰ-ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਏਨੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜੇ ਸਨ।

ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਬੀਤੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੈਕੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਗੜਬੜ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹਦੇ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚਾਲ ਅਸਫਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਇਹਦੇ ਉਲਟ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਬੁਲਾ ਕੇ

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ' ਨਾਲ ਹੀ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਨੇਮ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੀ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਵਰਗੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੁੱਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਪੈਕੇਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਪੀ. ਚਿੰਦੇਬਰਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਕਸੂਤੀ ਅਤੇ ਚੁੱਭਵੀਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।”

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੀੜਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਬੋਲਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰੀਬ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਕੌਮੀ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੇ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ। ਹੋ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੌ ਜਿਹੌ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬੀਤੇ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਤਣਾਅ-ਭਰੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਠੁੱਸ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। 1984 ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ 11 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਡਿਊਟੀ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਸੰਬਰ 1987 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੂਲਵਾਦੀ ਲੋਕ ਹਨ। ਸਤੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵੋਟਾਂ ਪਾਈਆਂ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਰਲਾਉਣ ਤੋਂ ਫ਼ੌਰੀ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਹੱਥੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਕੇਵਲ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਲਾਇਸੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੇਵਲ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਸੀ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਰਫ਼ੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਰਪਾਨ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ, ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਾਹਤ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਇਕ ਜਾਅਲੀ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਵਪਾਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਾਨ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ, ਕੇਲਿਆਂ, ਅਦਰਕ ਅਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ, ਅਫ਼ੀਮ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਸੋ, ਇਹਨਾਂ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੱਡੇ ਸਮੱਗਲਰ ਅਤੇ ਹਰਕਾਰੇ ਬਣ ਗਏ।

ਇਕ ਸਮੇਂ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ 1962 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਇਕ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਖੜੋਤੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਦੇਸੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਸਰਦਾਰਾ, ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੈਂ, ਤੂੰ ਬੱਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ, ਸਾਡਾ ਵੱਸ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਦਿਨ ਵੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇਈਏ।” ਸਮੱਗਲਰਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਧਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੱਗਲਰ ਆਪ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਸਮੱਗਲਰ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਪੁਲਿਸ ਗੱਠਜੋੜ” ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਠਜੋੜ ਦਾ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰਲੇ ਇਸੇ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਨਾਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ-ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਮੀਰ ਅਲੀ ਛਾਉਣੀ ਦੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਸਾਡੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਘਟਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ

ਦੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ, ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਚੱਜ ਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਸੋ, ਇਹਨਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਜਾਂ ਮਿਡਲ 'ਚੋਂ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬਹੁਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲੋਕ ਵਾਫ਼ਰ ਹੋ ਗਏ। ਹਲ ਵਾਹੁਣ, ਫ਼ਸਲ ਬੀਜਣ, ਪਾਣੀ ਲਾਉਣ ਵਰਗੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕੰਮ ਹੱਥੀਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੰਮ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। 1970ਵਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪਸਾਰ 'ਤੇ ਲਾਈ ਗਈ ਰੋਕ, ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਆਵਾਸ 'ਤੇ ਲਾਈ ਗਈ ਰੋਕ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਸਨਅਤ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਨਕਾਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਸੁੰਗੜ ਗਏ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ 1846 ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਗਰ ਵਿੰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਰਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਗੁਆਏ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ਸਲ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਇਵੇਂ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਵਿਹਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਕ ਧਮਾਕਾਖੇਜ਼ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਚੱਜ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਜਿੱਠਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਪਿਛਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਵਧਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਗਰਮ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਪੈਂਤੜਾ ਉਦੋਂ ਕਾਰਗਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਡਕੈਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਚੋਰੀਆਂ ਜਾਂ ਡਕੈਤੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਜਿਹੜੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੁਲਿਸ ਹੈ। ਪਰ ਏ.ਕੇ. 47 ਨੇ ਰਾਮ ਬਾਣ ਦਾ ਲਕਬ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਈਫਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਵੀ ਹੌਸਲੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਏ.ਕੇ. 47 ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਲੜ ਸਕੇ। ਦੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰੋਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਮਗਰ ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਫ਼ੋਰਸ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪੀ. ਚਿਦੰਬਰਮ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਰਹੱਦ ’ਤੇ ਵਾੜ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਸਕੋਗੇ?” ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ।”

ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਗਰਮ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜੀਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵਾਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ, ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਤੇ ਥਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਚੱਜ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਅਰਧ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਾਲਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਐੱਸ.ਪੀ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਖਾੜਕੂਆਂ ਕੋਲ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰ ਵੀ ਹਨ।”

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਨੂੰ ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਮ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ’ਚ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣਾ ਤਾਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਰਾਜਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ’ਤੇ ਮਲੂਮ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਕਤਲੇਆਮ ਭੜਕਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ’ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਹਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਜੋ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ’ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ, ਉਹਦਾ ਇਕ ਨੋਟ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਡੀ.ਆਈ.ਬੀ. ਨੇ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਛੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ. ਚੌਕੀ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੀ ਸੁਝਾਅ ਆਏ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇੰਹ ਸੁਝਾਅ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ’ਤੇ ਅਮਲ ਵੀ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

19 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਨੂੰ ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰੀ ਘੱਟ ਸੀ, ਉਥੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਜਵਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ

ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਆਈ.ਜੀ. ਚਮਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 'ਸੁਪਰ ਕੋਪ' ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ 20 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣ ਗਏ। ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ (ਸੁਰੱਖਿਆ) ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ 125 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਟੋਟੇ 'ਤੇ ਵਾੜ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾੜ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸੈਲਫ਼-ਲੋਡਿੰਗ ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ ਦਾ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਣ ਲੱਥਾ।

ਇਹਨਾਂ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਬਜਟ ਦਸ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਲੰਮੀ ਮੁੱਦਤ ਦੀ ਅਤੇ ਠੋਸ ਨੀਤੀ ਘੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਦਮ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਢਾਲ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਰਾਜਪਾਲ ਆਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੇ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

8 ਅਪਰੈਲ, 1988 ਨੂੰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਕਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਗੈਰ-ਦੋਸਤਾਨਾ ਕਾਰਵਾਈ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਿੱਖ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੱਖਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੋਹਰੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨਵਾਏ ਵਕਤ ਅਤੇ ਜੰਗ ਭਾਰਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਵੱਖਵਾਦੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਪਰੈਲ 1988 ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਵੀਅਤਨਾਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਨਰਲ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਨੇ ਚਾਹੇ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 1971 ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਵਾਹਿਣੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੱਖਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਲਈ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਗੱਲ ਇੰਜ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਲੇ ਰੁਤਬੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣਾ ਸੀ—18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਹ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰੀ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਇਹਦੀ

ਥਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਰੁਤਬਿਆਂ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰਾਂ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲਾਂ ਅਤੇ ਜਨਰਲਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਹੁਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੁਤਬਿਆਂ ਅਤੇ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਨੇ ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੇ ਕੰਡੇ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

4 ਅਪਰੈਲ, 1988 ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫੈਸਲੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਨ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਉਹ ਕਮੀਆਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ, ਜੋ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। 1980 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਤੇ ਸਨਸਨੀਏਜ਼ ਹੱਤਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮਨੋਬਲ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ (1980-83) ਦੌਰਾਨ ਵਧ ਰਹੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਕੀ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਕੰਮ ਚੋਣ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਅਪਰੈਲ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਦੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ 9 ਮਈ, 1988 ਤਕ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਸੀ।

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ

ਰਾਬਰਟ ਮੈਕਨਮਾਰਾ ਨੇ ਵੀਅਤਨਾਮ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *In Retrospect : The Tragedy and Lessons of the Vietnam War* ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਵੀਅਤਨਾਮ, ਇਹਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੈਂਟਾਗਨ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਨੀਤੀ-ਘਾੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਲਿਖਿਆ, “ਜਦੋਂ ਵੀਅਤਨਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਅਗਿਆਤ ਖੇਤਰ ਹੈ।”

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨੀਤੀ-ਘਾੜਿਆਂ 'ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਚੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਵੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਸੂਤੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵੀ ਘਟਾ ਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਯਤਨ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਖਾੜਕੂ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਚਾਲ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨਿੱਤ ਹੋ ਰਹੇ ਕਤਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੋਤੀਆਂ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਪੁਲਿਸ 'ਤੇ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਲ੍ਹੇਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਹੁਣ ਅਕਸਰ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਲਹਿਰਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੰਧਾਂ ਵੀ

ਕੱਦਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। 10 ਅਪਰੈਲ, 1988 ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਪੜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੀ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਗਈ। 27 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤਲਖ-ਕਲਾਮੀ ਹੋਈ ਅਤੇ 29 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਨਾਲ ਝੜਪ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਟਾ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਭ ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਟਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਏ.ਕੇ. 47 ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਰਸਟ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਾ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੈਂਟਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਿਰਚ-ਮਸਾਲਾ ਲਾ ਕੇ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਇਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਹਾਲਾਤ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਰਗੇ ਹਨ।' ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਕਹੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੱਚਾਈ ਵੀ ਸੀ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੋਰਚੇ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਹੋਣ ਦਾ ਦੰਭ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਜ਼ਦਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੇ ਸਦਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਅਜੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ, ਨੂੰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਹਨਾਂ ਭਿਆਨਕ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਤੌਖਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਸੀ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵਾਲਾ ਪੱਤਾ ਪੁੱਠਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੀ 49ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦਾ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਸੀ, ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਟਿਕਾਣਾ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਲੱਭਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੇ ਤੜਕੇ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਥੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਸ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤਿੰਨ-ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਮੁੰਡੇ ਦੋ ਮੀਨਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਰੋਤ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਾਰਟਰ ਤੋਪ ਨੂੰ ਅੜਤਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕੰਧ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੀਨਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਲੇ ਪਰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਕੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ

ਨੰਦ ਲਾਲ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਣਾਅ-ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਡੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਚਿੱਟੇ ਦੁੱਧ ਬਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਕੱਢੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁਹਜੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਆਇਆ, 'ਕੀ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਉਸ ਧੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਡਰ ਹੈ?' ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਸਵਾਲ ਆਇਆ, 'ਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਐਲਾਨਣ ਦੀ ਉਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਘੁਸਪੈਠੀਏ ਡਿੰਪੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ?'

ਮੈਂ ਉਥੇ ਰਤਾ ਕੁ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਰੁਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਲੰਮੇ ਚੋਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਬਾਹੀ ਵੱਲੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ 12-13 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਹੜਾ ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ; ਇਹ ਉਹੀ ਮੁੰਡੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ 7 ਜੁਲਾਈ, 1987 ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਇਹ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ; ਨਿੱਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਏ.ਕੇ. 47 ਸੇਧ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਪੈਰ ਹਿਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਸੇਧ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਫੇਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਬੰਦੂਕ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਬੰਦੂਕ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵੱਸ ਚੱਲ ਵੀ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤ ਸੰਕੇਤ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਬੁਰਜਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗ਼ਲਤੀ ਵੀ ਕਈ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸਾਡੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਚੌਕੀਆਂ 'ਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਜਵਾਨ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ 14 ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਚੌਕੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਨੇ ਅੜਤਾਲ ਲਈ ਕੰਧਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੰਧ ਕੱਢੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤਣਾਅ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ

ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵੱਸ ਚੱਲੀ ਗੋਲੀ ਵੱਡੇ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨੰਦ ਲਾਲ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਦੁਰਘਟਨਾ ਵੱਸ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਹੀ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੋਲੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਵੀ ਚਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਝੜਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹਾਰ ਜਾਵਾਂਗੇ।” ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜੇ.ਐੱਫ. ਰਿਬੇਰੋ, ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਫੋਨ ਆਏ। ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਗਰਮ ਰੁਖ਼ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਤੌਖਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ। ਇਹ ਫ਼ੋਨ ਆਉਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਰਿਪੋਰਟ 'ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੁਨਰਮੰਦ ਡਿਪਟੀ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਇਕ ਲਾਈਨ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ ਸੀ: “ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਦੋਂ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ।” ਮੈਂ ਆਈ.ਜੀ. ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣ।

ਮੈਂ ਉਹ ਤਾਰੀਖ਼ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦੀ ਟੀ.ਵੀ. ਟੀਮ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਲਈ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਬਾਅਦ 9 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਿਰਕ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਪਿੰਡ ਹਰਸ਼ਾ ਛੀਨਾ ਦੇ ਚਾਰ ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਉਥੇ ਇਕ ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਥੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਵਿਰਕ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਾਰਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ। ਉਹ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀ ਵੱਜ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀ। ਤਕਲੀਫ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਪੂਰੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁੱਠੀ ਮੀਟ ਕੇ ਤੇ ਅੰਗੂਠਾ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਬਾਂਹ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਇਆ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਵਿਰਕ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸ੍ਰੀ ਸੁਰੇਸ਼ ਅਰੋੜਾ ਨੇ ਬੜੀ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸਕੂਟਰ ਫੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਭੀੜੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐੱਸ.ਪੀ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਥੇ ਵਾਪਰੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਖਾੜਕੂ ਇਕ ਢੱਠੀ ਹੋਈ ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਘਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਭਾਵ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸੀ। ਉਥੇ ਨੁੱਕਰ 'ਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੀ ਚੌਕੀ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੰਧ ਉਸਾਰਨ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਖਾੜਕੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਮੋਰਚੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਉਹ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੜਤਾਲ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਕਮਰੇ 13 ਅਤੇ 14 ਨੰਬਰ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਐਨ ਉੱਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਸਨ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਵੀ ਪੌੜੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਪੌੜੀਆਂ ਉਸ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੌਰਾਨ ਢੱਠ ਗਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਆਫੀਸਰ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਅੜੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਅਤੇ ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਪੁੱਜੀਸ਼ਨਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਥੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਐੱਸ.ਪੀ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਲੁਕ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰ੍ਹਾਏ ਗਏ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਮੀਂਹ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਤਾਂ ਬਚ ਗਏ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਿਰਕ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਏ। ਜੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰੌਲਾ ਨਾ ਪਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕਈ ਜਾਨਾਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਚਮਨ ਲਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਇਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਰਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਈ.ਜੀ. ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਕੋਈ ਹਦਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਵਾਢੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨਿੱਤ ਦਿਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਪਰੈਲ 1983 ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਏ.ਐੱਸ. ਅਟਵਾਲ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਅੰਦਰੋਂ ਮਿਲਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ

ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਧਰੋਂ ਕੋਈ ਹਦਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖੁਭੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵਕਤ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਖਾੜਕੂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਰਕ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭੰਗੜਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਵਿਰਕ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਭਾਰ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਰਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਿਟ ਲਿਸਟ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਸਨ।

ਆਪਣੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਐੱਲ.ਐੱਮ.ਜੀ. ਬੀੜੀ ਖੜੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਜਵਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕਦਮ ਬੈਠ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮਝਦਾ, ਇਕ ਗੋਲੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉੱਤਰੇ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਕੰਧ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਜੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਉਸ ਜਵਾਨ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਵੀ ਕਹੇ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਏ। ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਇਰਲੈੱਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤਕ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਿੰਟਾਂ-ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਹੁਕਮਾਂ 'ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ, ਤਦ ਤਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਪ ਛਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਟੁੱਟਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਚਾਹੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਰਫਿਊ ਵੱਧ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਕੇਵਲ ਕਰਫਿਊ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਮਾਰਕੀਟਾਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਵੇ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਲੈਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੱਲਦਾ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਫੁੱਡ ਤੇ ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਪਨਸਪ, ਦੁੱਧ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਿਵੇਂ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣੀ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ 9 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਕਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਮ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ

ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇਣ, ਜਿਹੜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਫਿਊ ਪਾਸ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਜੇ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਵੀ। ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੈਨੇਜਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਕੇ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਣਾ ਅਟੱਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਕੁਝ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਹੀ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਗਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਨਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ 10 ਮਈ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਰਿਆਦਾ ਠੱਪ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸੇ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਆਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਜਾਣਨੇ ਚਾਹੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਰਫਿਊ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਪੰਚ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਤਕ, ਆਮ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤਕ, ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤਕ ਸਭ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸਾਹਿਬ, ਹੁਣ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਲਾ ਦਿਉ।”

ਕਰੀਬ ਛੇ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਫਾਇਰਿੰਗ ਰੁਕ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਸਾਰੇ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰੈੱਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਅੰਦਰ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਛਾਣ-ਪੱਤਰ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਮਰ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਅਸੀਂ ਸਪੀਕਰ ਰਾਹੀਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੂਹੀਆ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ 200 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ 946 ਲੋਕ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਤੌਖਲਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ

ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਬੰਧਕ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੁਰੇਸ਼ ਅਰੋੜਾ ਨੇ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵਾਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਵੱਲੋਂ ਮਦਦ 'ਤੇ ਬਹੁਤਨ ਸਦਕਾ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਕੋਲੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜੁੱਤੇ ਦਿੱਤੇ।

ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਹਰ ਆਏ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਸਰਗਰਮ ਖਾੜਕੂ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰੀਬ 200 ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 20 ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਵਿਚ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਬਿਹਤਰੀ ਸਦਕਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਬੇੜ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ 10 ਮਈ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੀਂ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਾਲ ਹੀ 'ਚ ਹੋਈਆਂ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਚਾਲਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ।” ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਰਤ ਆਏ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ ਸੁਰੇਸ਼ ਅਰੋੜਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਵੇਗਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੋ, ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, “ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਉਠ ਕੇ ਇਧਰ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕਰਫਿਊ ਨੂੰ ਹੂੰਝ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਕਸੂਤੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਿੱਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਮੈਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਵੱਲ ਘੋਖਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਬੜੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਧਮਕੀ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਡੋਲਿਆ ਤੇ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਰਪਾਨ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਖੌਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਰੋਹਬ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਵਰਗੀ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ।

ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਣਜਾਣੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ 'ਤੇ

ਤਰਸ ਆਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। 1984 ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਝਰੀਟ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਦੇ ਇਸ ਉੱਚੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਖੁਲਾਸੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਬੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਸ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾਉਣ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ, ਤਦ ਤਕ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਕੰਮ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਬਲ ਰਹੇ ਗੁੱਸੇ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੇ ਸ਼ਾਂਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖ ਉਠਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਡੇਢ ਬੰਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਖ਼ੈਰ, ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਸੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਤਾਲਮੇਲ ਹੈ।” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਅਸਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪੁੱਜੇ। ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਹਟਾ ਦੇਵਾਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕਿਆ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਉਠ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।” ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਕੰਮਲ ਚੁੱਪ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਭਲਾ ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ?”

ਉਹਨਾਂ ਬੜੀ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਗੂ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ?”

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।” ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਚਲੋ, ਅੰਦਰ ਚੱਲੀਏ।” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਰਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੀ.ਆਫ਼.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਵਾਲੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲੀਹਾਂ ’ਤੇ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋ ਰਹੀ ਮੀਟਿੰਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਗ੍ਰਹਿ) ਐੱਸ.ਐੱਲ. ਕਪੂਰ, ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਜੁਆਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਡੀ.ਸੀ. ਪਾਠਕ, ਚਮਨ ਲਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਏ.ਏ. ਸਿਦੀਕੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰਨੀ ਪਈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਰੁੱਝੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਛਲੇ 48 ਘੰਟਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। “ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤੁਹਾਡੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।” ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ, “ਰੋਡੇ, ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਉੱਠ ਖੜੇ ਹੋਣਗੇ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਕਰਫ਼ਿਊ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਜੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਡਰ ਕੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣ।” ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ’ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ, “ਓ.ਕੇ., ਤੁਸੀਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਜਾਰੀ ਰੱਖੋ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤੱਥ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵਾਂਗੇ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ੀਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਕਾਤਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁੰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ’ਤੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣ

ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ, “ਸਰ, ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੋਈ ਅਕਾਲੀ ਧੜਾ ਮੋਰਚਾ ਵੀ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।”

ਇਹ ਸਬੱਬ ਹੀ ਸਮਝੋ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦਾ ਘਿਰਾਉ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇਸ ਲਈ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਧੜਾ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਬਾਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕੁਝ ਕਮਰੇ ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨਡ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਝੂਠਾ-ਸੱਚਾ ਯਤਨ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਗੂਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੁੱਛੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਗਪਗ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਕਈ ਰਾਹ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰਾਹ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੀ. ਚਿਦੰਬਰਮ ਨੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਰਾਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੋਬੋਟ ਭੇਜਣ ਦਾ ਵੀ ਸੀ।

ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਸਾਨੂੰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੰਧਕ ਬਣਾਇਆ, ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦੀ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਪਰਤ ਆਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਧੜੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਗੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਡੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸ ਰਿਹਾ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਆਪ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਬਦਲ ਕੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਐੱਸ.ਕੇ. ਅਰੋੜਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ। ਸੋ, ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਅਗੇਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਅਤੇ ਮੈਂ ਫੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਤਵਾਲੀ ਪੁੱਜੇ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦਸ ਮਿੰਟ ਉਥੇ ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਰੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਟੀ.ਵੀ. ਕੈਮਰੇ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਬੰਦੇ ਲੋਹੇ-ਲਾਖੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕੈਮਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਤੱਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਭੱਜ ਤੁਰਨਾ ਸੀ, ਕਰਫਿਊ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਦੇਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਕੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਤੁਰ ਪੈਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪਸ਼ੇਮਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤੀ ਕੁਹਜੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਟੀ.ਵੀ. ਕੈਮਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਚੁੱਕੀ ਬੱਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਰੋਡੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੱਸ ਵੱਲ ਭੱਜ ਤੁਰੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ ਆਈ ਦਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਭਉਂ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।

ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦੇ ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਨਾਟਕ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?” ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਐਨ ਆਖਰੀ ਪਲਾਂ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਉਹਨੂੰ ਭਿਣਕ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ; ਪਰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕੁਹਜਾ ਰੁਖ਼ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਉਥੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਨ ਸਥਿਤੀ ਕੁਹਜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੇਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਈ.ਜੀ. ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੁਰੇਸ਼ ਅਰੋੜਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਰੋਡੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਅਸਲ ਕਾਰਵਾਈ ਵੱਲ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਥਕਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣ। ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ

ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਰਿਆਦਾ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਕਰਫਿਊ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਰੀਬ 300 ਮੀਟਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਦੋ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕੰਧ ਟੱਪੀ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਖਾੜਕੂ ਪਰਤ ਗਿਆ, ਪਰ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਚੌਕਸ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕੰਧ ਟੱਪੀ ਸੀ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਰੇ ਪਏ ਮਿਲੇ। ਇਕ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਝਬਾਲ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਅਗਲੇਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਠੋਸ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ

13 ਮਈ, 1988 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਉਂ, ਦੋ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੱਦੇ ਦੇ ਅਸਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਮ ਮਾਸਿਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ 45 ਕੁ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ ਹੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਕੀ, ਕੋਈ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਤਕ ਵੀ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਅਸੀਂ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਉਸ ਸਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਪੇਤਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਟੇ-ਸੱਟੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੂਰੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਇ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਸਰ, ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਟੈਂਪ ਪੇਪਰ 'ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।” ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਮੂਰਖਾਨਾ ਤਰੀਕਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੇਰਾ

ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਜ਼ਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਾਇਲ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਇਕ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਹੋਰ ਦਸ ਦਿਨ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਸਰਕਾਰ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪਾਲ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ 9 ਮਈ, 1988 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬਕਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ 'ਤੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਰੋਅ ਨੂੰ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਹਵਾ ਜਾਚ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤਾਂ ਸਟੈਂਪ ਪੇਪਰ 'ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਆਪਣੇ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪੂਰਿਆਂ ਉਤਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੁਝ ਕੁ ਤੌਖਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਬੇਲੋੜੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਮੈਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪੁੱਜਾ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਸੀ। ਉਹ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ 'ਤੇ ਸੋਨਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜ ਬਾਬਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸੌਂਪੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸੇਵਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਨ। ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕਾਰਨ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਥੇ ਪਏ ਸੋਨੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨਾਲ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਜੋ ਕਿ ਅਜੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਭਲਕੇ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ 3.30 ਵਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰੀ ਹੀ ਨਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦੇ

ਕਾਤਲ ਜਾਂ ਫਿਰੋਤੀਬਾਜ਼ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਚੱਲ ਰਹੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਦਿੱਖ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇਹਚਲ ਸੰਧੂ ਨੇ 13 ਮਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈੱਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਬਣ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਪਸਤ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਕੱਢਣ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸੋ, 14 ਮਈ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ, ਚਮਨ ਲਾਲ, ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਜੁਆਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪਾਠਕ, ਨੇਹਚਲ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ ਪੁੱਜੇ। ਸ੍ਰੀ ਸੰਧੂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਨੰਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਈ। ਖਾੜਕੂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ 3.30 ਵਜੇ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਗੇ, ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ 3.20 ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਂਦਾ, ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਧਰੋਂ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਘਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਸ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਪੰਜ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਰੀਬ ਪੰਜ ਦਿਨ ਅੰਦਰ ਫਸੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਤ ਹੀ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੁਣ ਕੁਝ ਦਿਨ ਲਾ ਕੇ ਹੀ ਆਵੇਗਾ? ਜਾਂ ਕੀ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਟਿਕ ਗਏ ਸਨ? ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਮੁੰਡੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣਗੇ? ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਚਾਅ ਵਿਚ ਹੀ ਉਥੇ ਟਿਕ ਗਏ ਹੋਣ ਜਾਂ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ

ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮੀ ਬੋਰੀਅਤ ਤੋੜਨ ਲਈ ਹੀ ਉਥੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣ ? ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਵਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਜਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਮਿਤ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਖਾੜਕੂ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਤਦ ਤਕ ਲਈ ਖਾੜਕੂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਆਸ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਝੂਠੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਠੀਕ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

15 ਮਈ, 1988 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸੰਭਾਵੀ ਬਦਲਾਅ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਹ ਸਹਿਮਤੀ ਝਿਜਕ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 13 ਮਈ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਰੀਬ 10 ਦਿਨ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਇਸ ਯਤਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਗੇ। ਮੈਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਹੀ ਇਕ-ਅੱਧ ਦਿਨ ਵੱਧ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ 19 ਮਈ ਤਕ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਰਸਦ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਚੱਲੇਗੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।

ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਰਾਹ ਸਨ :
 (1) ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 7 ਜੁਲਾਈ, 1987 ਨੂੰ ਮੈਂ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ)। (2) ਨੇਹਚਲ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਫੋਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੱਸਣ ਕਿ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਜਿੱਠੇਗੀ। (3) ਸ੍ਰੀ ਸੰਧੂ ਰਾਹੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਮਾਂਡੋ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਜਾਂ ਮਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਬਹੁਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਪੁੱਜ ਗਈ।

ਮੈਂ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਭੱਜ ਤੁਰਿਆ। ਮੈਂ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਮਨ ਲਾਲ ਵੀ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਵੀ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਦੁਬਾਰਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਹਾਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ।

ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਰ, ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾੜਕੂ ਕਦੋਂ ਕੁ ਤਕ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣਗੇ?” ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਬੀਬੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਪੈ ਗਈ। ਮੈਂ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, “ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਥੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਦੇ, ਅੰਤ ਤਕ ਲੜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਹੀ।” ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਚਮਨ ਲਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਕਿੱਡੀ ਵੱਡੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੂਈ ਗਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਟੱਪ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, “ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਮਕੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ?” ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਨੇਹਚਲ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਭਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸਹੂਲਤ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਟੈਲੀਫੋਨ ਟੈਪ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਜਾਮ ਕਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਬਸ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਅਸੀਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕੀਏ।

ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੀ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਵਾਂਗੇ।

ਚਮਨ ਲਾਲ ਤੋਂ ਮਾਈਕ ਫੜ ਕੇ ਮੈਂ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਭੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ‘ਸਿੰਘਾਂ’ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਓ।” ਇਕ ਪਲ ਰੁਕ ਕੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪੁਚਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਫੇਰ ਮਾਈਕ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਵਾਜ਼ ਚੁੱਪ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੱਲ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਤੇ ਅਹੁਦਾ ਦੱਸੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਧੀਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ।

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਲਗਪਗ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਚੁਪੱਟ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ। ਕਈ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਰਾਂਡਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ-ਭਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ, ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੱਸ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਦੀ ਮੇਰੀ ਪਿਛਲੀ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਓਪਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਹਦਾਇਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਦੂਜੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਈਕ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਰਾਂ ਵੱਲ ਆਉਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਤੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਤਣਾਅ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਚੰਗੇ ਖਿਆਲ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਇਹ ਨਿੰਮੋਝੂਣੇ ਲੋਕ ਪਰਿਕਰਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ, ਕੋਈ ਬੇਚੈਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਰੀਬ 50 ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਲਈ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਢੀ ਪਾਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਮੈਂ ਮਾਈਕ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੈਗ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਖੜੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ 'ਤੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਣੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨੀ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਐੱਲ.ਐੱਮ.ਜੀ. ਫ਼ਾਇਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਮਘੋਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਗਭਰੇਟ ਮੁੰਡੇ ਆਏ। ਇਹ ਮਘੋਰਾ ਪਹਿਲੇ

ਦਿਨ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਖਾੜਕੂ ਉਸ ਬੁਰਜ ਤੋਂ ਫਾਇਰਿੰਗ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹ ਉਹੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਕੰਧ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸੇਧੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਮਘੋਰੇ ਵਿਚ ਦੀ ਸਿਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਆਉ।” ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਅਤੇ ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਛਿਪਨ ਹੋ ਗਏ।

ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਹੁਣ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਲੰਘ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਸੋ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਟਾ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਿਸ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਥੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਰਾਂ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਬਿਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਕੋਲਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਪੈਰੀਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਟਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਕਦਮ ਲੱਭ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖੜੋਤਾ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਪੈਂਟਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪੈਂਟਾ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਐਨ ਉਸੇ ਪਲ ਉਹਨੇ ਸਾਇਨਾਈਡ ਦਾ ਕੈਪਸੂਲ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਡਿੱਗਿਆ ਪਿਆ ਤੜਫ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮਰਹਮ-ਪੱਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਦੋ ਡਾਕਟਰ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭੱਜੇ ਆਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਰੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਨੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ। ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਅੰਦਰ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਲਾਸ਼ ਅੰਦਰ ਪਈ ਸੜਦੀ ਰਹਿਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਭੇਤ ਹੋਣ। ਉਹ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਂਟੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰੋਡੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ ਮੁਕਾਉਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਪੈਂਟਾ

ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦੌੜਾਕ ਸੀ ਅਤੇ 1984 ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਛੱਜਲਵੱਡੀ ਪਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਾਹਰ ਆਏ ਹਰੇਕ ਖਾੜਕੂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਵੀ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ। 50 ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਨਾ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ। ਇਕ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਦੂਜਾ, ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਏ ਹੋਣ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਕਹਿ ਕੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉ। ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤਦ ਤੁਸੀਂ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਜਾਉਂਗੇ?” ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਬਿਲਕੁਲ।” ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਬਦਲਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਾਂ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੈ।

ਬਣੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਰੋਡੇ ਨੇ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਆਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਹਨ, ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲੋ।” ਜਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੋਡੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕੰਟੈਂਸਾ ਕਾਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ।” ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਾਬਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ : ਸਾਦੇ, ਮਿੱਠ-ਬੋਲੜੇ ਅਤੇ ਗੋਲ ਤੇ ਦਗਦਾ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਏ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ 'ਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦੇਰੀ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਚਾਰਜ ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਲਵੇਗਾ

ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਮੁੱਕਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਲਾਹਕਾਰ ਜੇ.ਐੱਫ. ਰਿਬੇਰੋ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਮੈਂ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਛੜ ਕੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਮੌਸਮ ਠੀਕ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬੀਚ ਕਰਾਫਟ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਾਹਨ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਡੀ ਸਫਲਤਾ 'ਤੇ ਏਨੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜੀਪਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਪਏ ਸਨ। ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮਿਲੀਆਂ। ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਕੱਦ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਉੱਚੇ ਸਨ ਹੀ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਿਟ ਲਿਸਟ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਉੱਤੇ ਸਨ। ਮਈ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਧੁੱਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੱਤ ਵਾਲੀਆਂ ਜਿਪਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਹਰਲੀਆਂ ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਝੱਟ ਹੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਜਿਪਸੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ, ਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਫਲਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਮਾਹ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਹੋਈ।

ਕਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਦੱਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪੁਚਾ ਸਕਦੇ।” ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਹੀ ਯਕੀਨ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਓਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 16 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਅੱਥਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹੀਏ ਕਿ ਉਹ ਮਾਈਕ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਬੀਬੀ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਮਾਈਕ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਠੀਕ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਮਨ ਲਾਲ ਦੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਭਰਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ। ਅੰਨ੍ਹੀ ਗਲੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੈਕ ਮਹਿਤਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਚਮਨ ਲਾਲ

ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਚਮਨ ਲਾਲ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਚ.ਓ. ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗਿਆ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ 'ਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਐੱਸ.ਐੱਚ.ਓ. ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਗਾਈਡ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਕਮਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਹਰੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੀ ਅਜੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਉਥੇ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ, ਮੈਂ ਗਾਈਡ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਮ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਦਾਖਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਇਥੇ ਆਇਆ ਹੈ।”

ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਝਰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਪਸ਼ੋਮਾਨੀ ਹੋਈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ 'ਤੇ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਖਾੜਕੂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਆਵਾਂਗੇ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਉੱਚਾ-ਲੰਮਾ ਵਿਅਕਤੀ ਖੜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅੱਖ ਤੋਂ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਕਦਮ ਭਬਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ।” ਉਹਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਖੁਭੀ ਪਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਜ਼ਬੇ-ਗੁੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਧੋਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਪ ਆਉਣ।”

“ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ (ਰੋਡੇ) ਦੀ ਹੈ।” ਉਹ ਠੰਢੀ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ

ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। “ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਲੈਣ ਦਿਉ। ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾਂਗੇ।” ਉਹਨੇ ਬਚਣ ਦਾ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਸਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

17 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਬੀਬੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਅਪੀਲ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਵਲ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਢੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਮੁੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਕਮਰਿਆਂ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫੇਰ ਬਾਹਰ ਆਏ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਝੋਲੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਰਿ ਕੀ ਪੌੜੀ ਤੋਂ ਬਾਲਟੀ 'ਚ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਫੇਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰਾਸ਼ਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਮੁੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਫੇਰ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਤਕ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਯਤਨ ਹੋਰ ਕਰ ਦੇਖਾਂਗਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ 18 ਮਈ ਨੂੰ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐੱਸ.ਕੇ. ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਈ ਇਕ ਮਹਿਲਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇਵਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਉਡਾਣ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤਣਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਅੱਜ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।

ਸ੍ਰੀ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਤਿੰਨ-ਮੰਜ਼ਿਲੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਰੇਅ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਮੈਂ ਵੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਥੇ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ।’ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਸਿਨਹਾ ਸਮੁੱਚੇ ਮੀਡੀਆ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਅਤਿਅੰਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਦਿਨ ਯੁੱਧਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ

ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸੰਸਾਰ-ਭਰ ਦੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਾ ਵੀ ਆਏ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਪਸ਼ੇਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਸਗੋਂ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਆਵਾਂਗਾ।”

ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੇ ਮਾਈਕ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਬਾਅਦ ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਣਗੇ, ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਪਰਿਕਰਮਾ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਸਕਾਂ।

ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਸ਼ਾਇਦ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਰਾ ਸਿਹਰਾ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਜੇ ਗੱਲ ਇੰਜ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਅਤੀਅਲ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਤਦ ਤਕ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜੇ ਰਾਹ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਹੁਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਵੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਟੈਲੀਫੋਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਮਾਂਡੋ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਰਸਤਾ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਢੀ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਪੁਲ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਖਤਰਨਾਕ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਲੰਧਰੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਜੂਨ 1984 ਦੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਫੌਜ ਨੇ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਦਾਅਵੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਸੀ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਮੋਰਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ।

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਅਫਸਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਵੀ ਸਨ, ਵਿੱਚੋਂ ਇਕੱਲਾ ਮੈਂ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। 15 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ ਉਕਾਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਲਖਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾ ਸਕਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਅਤਿਅੰਤ ਕੱਟੜ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਚਾਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸਾਇਨਾਈਡ ਕੈਪਸੂਲ ਨਿਗਲ ਲਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਆਸ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ 50 ਕੁ ਖਾੜਕੂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ ਲੁਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਲੰਘ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੰਗੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਦੋ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਝੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਨ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ 50 ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਿੱਖੜ ਪੁੱਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖਿਆਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਨਵੇਂ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਅੜੀਅਲ 'ਸਿੰਘਾਂ' ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਸੀ : “ਕੱਲ੍ਹ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਦ ਤਕ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਉ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੱਪੜਾ ਹਿਲਾ ਕੇ, ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਉ। ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।” ਉਧਰੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਕ ਇਕ ਪਲ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਲੰਗਰ ਦੀ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲੀ ਇਮਾਰਤ ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਦੋ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰਾਸ਼ਨ (ਭੁੱਜੇ ਛੋਲੇ) ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਨੇ ਹਰਿ ਕੀ ਪੰਝੀ ਤੋਂ ਇਕ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਚਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਦਬਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹਦੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਆਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਕਿ ਹੁਣ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਖਾਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਭੁੱਜੇ ਛੋਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੀਣ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਹੈ ਵੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਸੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਸਨ, ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਬੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਿੰਡਾ-ਲੂਹਵੀਂ ਗਰਮੀ ਪੈ

ਰਹੀ ਸੀ—ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਪਸਤ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਹੁਣ ਹੋਰ ਵਕਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੂਜਾ ਯਤਨ ਥੋੜਾ ਜਲਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ‘ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਡੇ ‘ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇ ‘ਸਿੰਘਾਂ’ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੱਪੜਾ ਜਾਂ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਦੇਣ।” ਮੈਂ ਜਿਸ ਮਾਈਕ ‘ਤੇ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਤਾਰ ਨਿੱਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਛੱਤ ਦੇ ਐਨ ਕਿਨਾਰੇ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਮਾਈਕ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪੁੱਟੇ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਖਿੜਕੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੀਲਾ ਕੱਪੜਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਹੱਥ ਸ਼ਾਇਦ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕੱਪੜਾ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਅਗਲੇ ਪਲ, ਸਾਰੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ, ਜੋ ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਰੱਬ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਸੁਣ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਰਤ ਕੇ ਮਾਈਕ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਬੱਸ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਅਗਲੀ ਹਦਾਇਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰੋ।”

ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਇਕ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ, ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਢੀ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਮੁੜ ਕੇ ਸਰਾਂ ਵੱਲ ਆਉਣ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਮੁੜੇਗਾ, ਉਹਨੂੰ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹਨ।”

ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਨੁੱਕਰ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਉਹਾਂ ਚੌੜੇ ਮੋਢਿਆਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਤਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੜਖੜਾ ਕੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਚੱਲਣ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਤਦ ਚੌੜੇ ਮੋਢਿਆਂ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਫ਼ਰਸ਼ ‘ਤੇ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਇਨਾਈਡ ਕੈਪਸੂਲ ਨਿਗਲ ਲਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਲੜਖੜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਡਿੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਾਰਜ ਸਿੰਘ ਥਾਂਦੇ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸੀ।

ਬਾਕੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਬਾਹਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ‘ਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਪੂਰਬੀ ਬਾਹੀ ਵਾਲੀ ਡਿਉਢੀ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਸ਼ੈੱਡ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਦੋ ਖਾੜਕੂ ਖਿੱਚ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ

ਅਜਨਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਬੁਲਾਰਾ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਿਆ।

ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ ਅਜਨਾਲਾ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਰੋਹੜੇ 'ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ?” ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦਾ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਉਹਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ 13 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਰਫਿਊ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਭੱਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਥਾਹ ਪੀੜਾ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਸਰ, ਕੋਈ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਰਫਿਊ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਸੌ ਮੀਟਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।” ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਹਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਰੰਜ ਸੀ। “ਸਾਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ‘ਸਿੰਘਾਂ’ ਨੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ...।”

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਹੱਸ-ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਕੇਲੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਭੁੱਖੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਹੀ ਪੈਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਖਾ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਖਸਿਆਨਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਵੀ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਸਕਣ, ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 15 ਮਈ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੱਟੜ ਹਨ। ‘ਸਿੰਘਾਂ’ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਟੀ.ਵੀ. 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਮੁੰਡੇ ‘ਸਿੰਘ’ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।”

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਅੱਜ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮਾਰਕ ਟਲੀ ਏਨਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸਰਬ ਜੀਤ, ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।” ਤਦ ਤਕ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਤੀਸ਼ ਜੈਕਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਰ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਮਾਏਕ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਹੌਲੇ ਫੁੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?” ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ?”

ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਵਾਰਥੀ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ

ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਦੁਮ-ਛੱਲੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਕੰਟਰੋਲ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਰਕੱਸੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹੇ ਗਏ ਚਾਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਠੱਪ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਲਈ ਇੱਟਾਂ, ਸੀਮਿੰਟ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਢੋਣ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਕਾਰ-ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਹੀ ਉਹ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਉਥੇ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰੋਤੀ ਲਈ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਕੀਮਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਰਗੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਹੁਣ ਧਰੀਆਂ-ਧਰਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਥਕਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਲਖਣ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਖ਼ਰ 13 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਤੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੂਰ ਨੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਰਾਮਾਤ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਇਹ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਫਲਤਾ ਸੀ। ਆਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਬੁਝ ਰਹੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਇਕਦਮ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਪਸਾਰ ਬਾਰੇ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਸੀ। ਤਦ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਮਚਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ 46 ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ 15 ਮਈ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਭਰੋਸਿਆਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਥੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸੇ ਭਲਾ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਧੜੇ ਸਨ। ਇਕ ਧੜਾ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਟਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਧੜਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਧੜਾ

ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਸੂਹੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਵੇਗੀ। ਇਸ ਧੜੇ ਦਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤਕ ਲੜਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲੜਨ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਅਸਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖਾਣ ਲਈ ਰਸਦ ਸੀ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪੱਕੇ ਨੇਮ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਹੋਏ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਮ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਖੁਭ ਜਾਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਹੀ ਇਸ ਮੌਕੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿਸਮਤ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸਮਤ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਸਮਤ ਪੁੱਠੀ ਵਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਬਣੀ-ਬਣਾਈ ਇੱਜ਼ਤ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਗੁਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਵਲ ਅਫ਼ਸਰਾਂ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਲਾਘਾ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪੱਲੇ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਆਰ.ਪੀ. ਓੜਾ ਨੇ ਉਸ ਤਣਾਅ-ਭਰੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਥਪ-ਥਪਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਹੀ ਨਾ ਲਵਾਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ। ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੀ।

ਯਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ 'ਅਣਕਿਹਾ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ 'ਅਣਕਹੇ' ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 'ਲਿਖ' ਦੇਵਾਂ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਾਰਕ ਟਲੀ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਬਾਰੇ ਕਿਤੋਂ ਭਿਣਕ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੱਚ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਸੋ, ਇਥੇ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਮੇਰੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮਾ

ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਏਨਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ (ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ) ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਗਲਤ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਮੰਤਵ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਂਜ 1984 ਵਿਚ ਹੋਏ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ 1988 ਵਾਲੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਪ੍ਰਚਾਈ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਫਰਕ ਇਸ ਲਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਲਾ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਰਫਿਊ ਲਾਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਉਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਵੇਲੇ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਗਏ ਪੱਤਰਕਾਰ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐੱਸ.ਕੇ. ਸਿਨਹਾ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਹਿੰਸਾ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਦੱਬੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ

ਪਹਿਲੀ ਟੋਲੀ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਧਾ ਫੇਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਘਿਣਾਉਣਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਵਾਢੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਤੋਂ ਆਏ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। 17 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ 36 ਮਜ਼ਦੂਰ, 18 ਮਈ ਨੂੰ 35 ਮਜ਼ਦੂਰ, 19 ਮਈ ਨੂੰ 7 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਸਮੇਤ 26 ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। 20 ਮਈ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਏ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਵਿਚ 45 ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ 50 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬੀ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪੈਂਤੜਾ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਜਤਲਾਉਣ ਲਈ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਸੰਖੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਚੁਣੇ ਸਨ।

ਝੁੱਗੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਇਹਨਾਂ ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਛੁਪਣਗਾਹ ਗੁਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾੜਕੂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਲੜਾਈ ਦਾ ਲਬਾਦਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲਾ ਟਿਕਾਣਾ ਖੁੱਸਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਕਾਡਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਫਿਰੋਤੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਨਿਆਸਰੇ ਜਿਹੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਤਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਲਹਿਰ ਅਜੇ ਜਿਊਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਕਦਮ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜੇਤੂ ਧਿਰਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦ ਤਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੀ ਰਾਹ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟੋ-ਮਿੱਟੀ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੱਠ ਰਾਜਾਂ—ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ, ਦਿੱਲੀ, ਹਰਿਆਣਾ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਸ਼ੁਭ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਨਵੀਂ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਠੋਸ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਥਿਤ ਖਾੜਕੂਆਂ, ਬਾਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ

ਕੱਚਾ ਚਿੱਠਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ. ਚੌਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਝਾੜ-ਝੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਟਕੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੈਂਸ ਵੱਲੋਂ ਵਧਾਏ-ਚੜ੍ਹਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹਮਾਇਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਰਿਆਦਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਦੇ ਬਹਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। 19 ਮਈ, 1988 ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਉਣ 'ਚ ਲੰਘ ਗਿਆ ਕਿ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿਛਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ, ਸੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅੰਦਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਸਕਣ। ਸਾਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਦ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਉਥੇ ਪਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਰਿਕਰਮਾ 'ਚ ਪਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਤੇ ਨਕਦੀ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਏ ਜਾਣ ਦੀ ਠੀਕ ਹੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੇਰੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਨਕਦੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸੀਲਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਢੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਕ ਲੁਕਵੇਂ ਵੱਡੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਤਾਲੇ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸੀਲਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਪਵਾਰ ਅਤੇ ਸੁਰੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ (ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ.) ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਸੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਪ ਸਾੜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਛਾਇਆ ਰਹੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਇਹਨਾਂ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਜਾ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਲੁਹਾ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਖਾੜਕੂ ਉਹਨਾਂ

ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਤੇ ਬਰਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧੁਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਧੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਮੈਂ 21 ਮਈ ਨੂੰ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

19 ਮਈ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ 11 ਵਜੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ। ਉਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਪਦੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਵਹਿਮ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਸ਼ਾਮੀਂ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਰਾਤੀਂ ਕਰੀਬ 1.30 ਵਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਉਤਰਾਂਗੇ।” ਤਦ ਤਕ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਦ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। 707 ਜੈੱਟ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਬਣੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ. ਦੇ ਐਵਰੋ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਇਕ ਫੁਟ ਨੀਵੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉੱਤੋਂ ਹਨੇਰਾ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਹਿਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪ ਉਪਰ ਗਿਆ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਮਾਲਾ ਫੇਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਲਾਊਂਜ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਚਿਦੰਬਰਮ ਹੇਠਾਂ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਕਾਰਨ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੋਪੀ ਅਰੋੜਾ, ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐੱਮ.ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਅਤੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦੇ ਉਠਾ ਕੇ ਜਤਾਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਜੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹਾ, “ਸਰਬ ਜੀਤ, ਜੋ ਕੁਝ ਆਪਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਆਏ ਨੇ।” ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਸ਼ੇਮਾਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾਏ।

ਮੈਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਇਹ ਸਨ : (1) ਸੋਨਾ ਅਤੇ

ਨਕਦੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸੌਂਪੇ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ? (2) ਮੈਂ ਟੀ.ਵੀ. ਟੀਊ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ? (3) ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਹੜੇ ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੰਦਰਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ; (4) ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਖਬਰਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਸੋਨਾ ਤੇ ਨਕਦੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਾਮਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਵੇਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਫੌਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੌਜ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੁਪਏ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਫੌਜ ਨੇ ਇਹ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਕੇਸ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣੀਆਂ ਹੀ ਪੈਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਗੁੰਬਦਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਸੋ, ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ, ਜੋ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਠੀਕ ਰਾਹ ਸੀ।

ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਾਫ਼ਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਤੋਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਾਫ਼ਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਨਕਦੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਵਜੋਂ ਚੜ੍ਹਾਏ ਸਨ, ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸੀਲਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਥੈਲੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਓਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਇਕ ਵੱਡੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ ਤਾਲੇ 'ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸੀਲਾਂ ਹਨ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਵੀ ਹਨ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਏਸ ਸੀਲ ਵਾਲੇ ਤਾਲੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪੁੱਜਣੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਥੇ ਛੱਡੇ ਗਏ ਅਸਲੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਨਕਦੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਾਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖ਼ਾਹਮਖ਼ਾਹ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਏਨੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਓਪਰੇਸ਼ਨ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ 'ਤੇ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ, ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ

ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੋ ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੋਨਾ, ਨਕਦੀ ਜਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਚਿਦੰਬਰਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਹਾਡਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਪੰਚਨਾਮਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਸਰ, ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਪੰਚਨਾਮਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਧਿਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹਨ।” ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਰੰਗਤ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਚਨਾਮਾ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਦਾ ਪੰਚਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਹ ਦਲੇਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਥੀਤੇ 'ਚ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਮਰੇ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਾਲੇ ਤੇ ਸੀਲ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਰਾ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੌਂਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਹੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਅਪਰੈਲ 1992 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਵਾਪਸ ਮੰਗੀਆਂ ਸਨ, ਭਾਵ ਕਰੀਬ ਚਾਰ ਸਾਲ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਸੀਲਬੰਦ ਪਈਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੁਰੰਤ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੋਨਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦੇਵਾਂ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਨਾ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਰਹੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਸੌਂਪਿਆਂ ਹੀ ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਲੈਣ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਟਕਸਾਲ ਸਮੇਤ ਪੰਜ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਸੀ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਸੋਨੇ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਵਾ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਇੰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਤਦ ਤਕ ਮੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਟੀ.ਵੀ. ਟੀਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਟੀਮ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਟੀ.ਵੀ. ਟੀਮ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਏ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਰੌਲੇ

ਦੌਰਾਨ ਐੱਮ.ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਦ ਤਕ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, “ਬਸ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੀ ਚੱਲੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ।”

ਟੀ.ਵੀ. ਟੀਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੈਮਰਿਆਂ ਦੇ ਬਲਬਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਟਰੀਆਂ ਦੇ ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜੋ ਕਵਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਫੇਰ ਸੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖੋ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੈਮਰੇ ਤਾਂ ਨਿਕੰਮੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ।”

ਤੀਜੇ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਿਛੇਕੜ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ। ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਲਈ ਅਤੇ ਖਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਜਲਾ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸੋਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ, ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਘੁਮਾਣ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਗਿਆਨੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੱਲ ਕਰਨ। ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੁੱਛੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਨੌ ਕੁਮੈਂਟਸ।” ਇਹਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਸ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਸਮਾਚਾਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫ਼ਿੰਟਰ ਦੀਆਂ ਕਲਿਪਿੰਗ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮੰਤਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ। ਸ੍ਰੀ ਚਿਦੰਬਰਮ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ‘ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਥੇ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਕੱਦਮਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਚਿਦੰਬਰਮ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਠ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਬਹੁਤ ਨਿੱਘਾ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਮਈ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਵੀ ਤਸੱਲੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਘੁੱਟੇ-ਵੱਟੇ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੋਪੀ ਅਰੋੜਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਵੀ ਖੁਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ 'ਚ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਟੀ.ਵੀ. ਟੀਮ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ। ਟੀ.ਵੀ. ਟੀਮ ਨੇ ਉਸੇ ਹੀ

‘ਨਿਕੰਮੇ’ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੇ ਸ਼ੌਟ ਲਏ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਮਨ ਤੇ ਸਕੂਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦਾ ਇਹ ਘਰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਖਲਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡੂੰਘੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੱਥਿਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਚੁੱਪ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਇਸ ਸਦੀਵੀ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਫੇਰੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਅਜੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਦੱਸੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਅਹਿਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਮਿਲੀ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਚਿਦੰਬਰਮ ਨੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾਈ ਲੈ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ’ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਬੱਸ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲਾ ਕੰਮ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਨਿਬੜੋ।” ਉਸ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਾਹੁਣੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਾਂਡਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਹਨਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਕਮੇਟੀ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਤਰਕ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੇਰੇ ਇਸ ਤੱਖਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਜੇ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲੱਗੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂ ਇਹਨਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਖਾੜਕੂ ਇਹਨਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਜੋਂ ਨਾ ਵੀ ਵਰਤਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਬੰਦ-ਕਮਰਾ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤਾਂ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੇਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਾਹੁਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ, ਇਹ ਕੋਈ ਹੋਟਲ ਥੋੜਾ ਐ।”

ਸ੍ਰੀ ਚਿਦੰਬਰਮ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?” ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਿਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, “ਸਰ, ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੌਂ ਲਉ।”

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਾਤੀਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਕੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਸੁਣੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਾਯਾ ਰੇਅ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਾਮਲਾ

ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਗੰਭੀਰ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਸਵੇਰੇ 8 ਵਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਉਤਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚੌਕਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਆਪਣਾ ਦਿਨ ਕਦੇ ਵੀ ਤੜਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਐਕਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਦਸ ਵਜੇ ਤਕ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, “ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੇ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੋਗੇ।” ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 311 ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਜਨਤਕ ਹਿਤ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੌਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਤੇ ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਪੰਜਾਬ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਬੱਸ ਇਸ ਇੱਕੋ ਤੱਥ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਤੋੜਨ-ਮਰੋੜਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਇਹਨਾਂ 'ਮਾਹਿਰਾਂ' ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆਂ ਹੀ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਅਮੁੱਲੀ' ਰਾਇ ਪੰਜਾਬ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤਕ ਪੁੱਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਘੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਬੇਚੈਨ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਐਨ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਘੜੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੌਲ ਪੁੱਜੇ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੋਡੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਏਜੰਟ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਨਿਕੰਮਾਪਣ ਤਾਂ ਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਇਸ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਨਾ ਲੈ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਖਾੜਕੂਆਂ

ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨੂੰ ਹਮਾਇਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਕੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਖੈਰ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਅਦਿੱਖ ਡੋਰੀਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਇਥੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਤਾ ਹੈ। 15 ਤੇ 18 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਫ਼ਾਈਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਪੀਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਭਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਰਿਆਦਾ ਛੇਤੀ ਬਹਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਚੌਕਸੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਕਿ ਜੇ ਐਨ ਆਖਰੀ ਪਲਾਂ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਆਪਣਾ ਸਟੈਂਡ ਬਦਲ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਦਲਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਕੱਟੜ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਸਮੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਵੇਗੀ। ਕਮੇਟੀ ਬੱਸ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਕਮੇਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬੀ.ਸੀ. ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਵੇਂ 21 ਮਈ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ 2.30 ਵਜੇ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ।

ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਧੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈਣ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਾਲ ਆਏ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਨੰਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਘਰੋਂ ਕੋਈ ਫ਼ੋਨ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਕੱਤਰ

ਦੇ ਘਰੋਂ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਆ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਮੈਂ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮੇਰੇ ਫੋਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕਦਮ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਈ ਕਿ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਮੌਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਮੈਂ ਫੋਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਦੇ ਘਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਕੈਨਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਤਦ ਤਕ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਨ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਨਾਲੋਂ ਰੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਟੈਂਡ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੋਲ-ਮੋਲ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਗੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਨਰਮ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨਰਮ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਅਜਿਹਾ ਫੈਸਲਾ ਟੋਹੜਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।” ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਰਮ ਸੁਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ, “9 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜਣ ਲੱਗਿਆਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਂ ਟੋਹੜਾ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ।”

ਮੈਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਫੋਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਲੱਗ ਸੈਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਲੱਗ ਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਮਾਂ ਗੁਆਏ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਰਿਆਦਾ ਸਵੇਰੇ 2.30 ਵਜੇ ਮਿਥੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਾਲ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇਗੀ।

ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੋਹੜਾ ਨੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਰ ਨੂੰ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੱਟ ਕੇ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿਣ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂ ਤਾਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਡੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਇਕ ਬੰਦਾ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਮਿੱਟੀ ਰੋਲਣ ਲਈ ਸ਼ਰਾਰਤ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਸਵਾਰਥੀ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਾਡੇ ਬਚਾਅ 'ਤੇ ਆਵੇ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਲਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਵੀ ਦਿਵਾਈਆਂ ਹੋਣ।

ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਚੇਤੇ ਕੀਤੇ। 10 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ। ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਟਲਣ ਲਈ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਉਠਾਏ ਗਏ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜਨਰਲ ਹਾਊਸ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ 20 ਮਈ, 1988 ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਉਠਾਏ ਗਏ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝੋਂ ਤੇ ਦਾ ਇਕ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਖਰੜਾ ਲੈ ਕੇ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੁਝਾਈ ਗਈ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪਤਿਤ ਸਿੱਖ ਸਨ (1984 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ)। ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣਗੇ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਐਕਟਿੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਝੋਂ ਤੇ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅੜੀਅਲ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ 21 ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹਦੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਉਂਜ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਐਨ ਆਖਰੀ ਪਲਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇਗੀ। ਰਹਿੰਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।” ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਬੱਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਕੀਰਤਨ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜੂਨੀਅਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦਬਾਅ ਏਨਾ ਬਹੁਤਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਆਧਾਰ

‘ਤੇ ਕਈ ਗੰਥੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਡਿਊਟੀ ‘ਤੇ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਟੀਆਂ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਇਕ ਸੈਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਝੱਟ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਸੋ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਦੇਣਾ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੱਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।

ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹੋ?” ਠੀਕ 20 ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਖਰ ਉਹ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਧੋਤੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿਖਾਇਆ ਤਾਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਧੌਕੇ ਨਾਲ ਪਿਆਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।” ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਾਪਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਗੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਕਰੀਬ 2 ਵਜੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜਾ ਦੀ ਛੱਤ ‘ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਇਹ ਉਹੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਖੜੇ ਨੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਝੜਪ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਮੋਰਚੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉਖੇੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਘਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮੋਰਚਾ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਠੰਢੀ-ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਧੋ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਧੋ ਕੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵੀ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮੋਟੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਿਕਰਮਾ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਰਹੇ ਸਨ। 3 ਵਜੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਸੰਖ ਪੂਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਨਗਾਰਾ ਵੱਜਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਤੁਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਤ ਪਾਲਕੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਢੀ ਵੱਲ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ।

ਉਥੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਸੀ। ਇਕ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਢੋਲਕੀਆਂ-ਛੈਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਾਲਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਏ। ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਵਾਇਤੀ ਮਰਿਆਦਾ ਠੀਕ 12 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਕ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ :

ਮ: ੩॥

ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਸਭਿ ਭਰਮਦੇ ਨਿਤ ਜਗਿ ਤੋਟਾ ਸੈਸਾਰਿ ॥

ਮਨਮੁਖਿ ਕਰਮ ਕਮਾਵਣੇ ਹਉਮੈ ਅੰਧੁ ਗੁਬਾਰੁ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਵਣਾ ਨਾਨਕ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਿ ॥੧॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 646)

ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਜਲੌਅ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਵਿੱਤਰ ਰਵਾਇਤ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

22 ਮਈ, 1988 ਦੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਸ਼ਿਫਟਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਫਟ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਨਾ ਟਿਕਿਆ ਰਹੇ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ 12,000 ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਗਤ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਪੁੱਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਰਹੇ ਕਿ 9 ਮਈ, 1988 ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬੰਦ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਧਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਿਆਂ ਹੀ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਇਸ ਲਈ ਕਰ ਸਕੇ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਸਭ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਤਹਿਤ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਖ ਵਧੀਆ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਸਤਰੀ, ਜਿਹੜੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਕਲੀ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈ ਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਵੜੇ ਤੇ ਫੇਰ ਡਾਕੂਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਬਾਹਰਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਮੁੜ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਕੋਲੇ ਖਾਂਦਿਆਂ ਬੇਸ਼ਰਮਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੱਸਦੇ ਰਹੇ।” ਸਰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਦੇ-ਕਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਵੀ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਈ ਵਿਹਲ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ।”

ਟੁੱਟੇ ਭਰਮ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਵਾਏ

ਉਪਰੋਕਤ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜੀ ਗਈ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ ਕੋਲ ਅਤਿਅੰਤ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ (ਖਾੜਕੂਆਂ) ਕੋਲ ਸੀਮਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਨ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਪਸਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਮਨੋਬਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੇ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਨਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪੇ ਘੜਿਆ ਇਹ ਅਕਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਅੰਦੋਲਨ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਫੋਕੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਹਰੇਕ ਧੜੇ ਦੀ ਅਸਲ ਦੰੜ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਦੂਜਾ ਧੜਾ ਵੱਧ ਨੰਬਰ ਨਾ ਬਣਾ ਜਾਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਦੇ ਧੜੇ ਸ੍ਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਹਮਦਰਦੀ ਦਰਸਾਉਣੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦਾ ਘਿਰਾਉ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕਾ ਕੇ ਕੋਈ ਜਲੂਸ ਕਢਵਾ

ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਟਰਾਲੀਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਤੋਰ ਸਕੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1984 ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫ਼ੋਰਸ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਲਗਪਗ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਾਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਿਰਕ ਵਰਗਾ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਘਟ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਕਰਫ਼ਿਊ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ, ਭਾਵ 9 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 9 ਮਈ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਚਾਰ ਖਾੜਕੂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਨੇ 11 ਮਈ ਨੂੰ ਕੱਢੀਆਂ ਸਨ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਚੌਕੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁੰਨੇ ਭੀੜੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਖਾੜਕੂ ਬਚ ਕੇ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਣ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਵੀ ਰੁਕ-ਰੁਕ ਕੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਕਿਸੇ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ 5 ਮਾਰਚ, 1988 ਨੂੰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦਾ ਪੱਤਾ ਖੋਡਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਛਤਰੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਿਮ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੇਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਖ਼ਬਰਾਂ 'ਕੁਝ' ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡ ਕਦਮ-ਦਰ-ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੱਚਾਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਤਿਮ ਪੈਂਤੜਾ ਇਹ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਦਿੱਲੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵੈਨ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਪੈਂਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਮਨ ਲਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਮੌਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਨੇ 13 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਪੈਂਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਛੁਡਵਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ'। ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਬੁਰਜਾਂ 'ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਰ ਮੁੰਡੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੇ। ਟਕਰਾਅ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਅਚਾਨਕ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਬੁਰਜਾਂ 'ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਅਸਲਾ ਪੁਚਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਬੁਰਜਾਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਬੁਰਜਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਸਲ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਚੌਕਸੀ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਬੁਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਘੇਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪੌੜੀਆਂ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾੜਕੂ ਹੁਣ ਪੌੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ। ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ ਕੋਲ ਦੂਰੋਂ ਐਨ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੇਧਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਟੈਲੀਸਕੋਪ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇੱਟ ਨੂੰ ਗਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਉਹ ਏ.ਕੇ. 47 ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੜਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਆਸ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੋਲੀਬੰਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। 15 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ 48 ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ 18 ਮਈ ਤਕ ਉਥੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨਿਹਫਲ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਆ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰ ਦਿਖਾਏਗਾ।

ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਾਇਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਹੁਤ ਕਾਇਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰੀ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰੋਸ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਵਾਬੀ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈੱਸ ਨੇ 13 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਮੁੱਖ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਹੈਡਿੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: 'Security forces

neutralise 2 Temple towers (Bungas).’ (ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਬੁਰਜ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ)। ਇਸ ਹੈਡਿੰਗ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਹੋਵੇ। 14 ਮਈ ਦੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਹੈਡਿੰਗ ਸੀ: ‘Manji Sahib and Langar building taken over.’ (ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ’ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ)। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਵੱਲ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬੁੰਗਿਆਂ ’ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰਜ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਛੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

15 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ 146 ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੇ 17 ਮਈ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ, ‘ਕਮਾਂਡੋ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਤੇ ਬੁੰਗਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਤਹਿਸ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ’। ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਕੁਝ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਅਸਲਾ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਲੈਟਰਪੈਡ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਡੇਰੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਰਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨਾ ਤਾਂ ਬੁੰਗੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਸੀ। 15 ਅਤੇ 18 ਮਈ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਮੌਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਉਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਇਕ ਕਾਰਵਾਈ ਇਹ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਨੇ ਤੀਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਮਘੋਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਤਹਿਸ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੈਂਡ ਗ੍ਰੇਨੇਡ ਸੁੱਟਿਆ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਰਗੀ ਦਿੱਖ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ।

ਇਹ ਬੁੰਗਾ ਪੰਜ ਮੰਜ਼ਿਲੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ, ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਚਨਚੇਤੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨਦੋਜ਼ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਲੁਕਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਬੁੰਗੇ ਉਸਾਰੇ ਸਨ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੁੰਗਾ ਇਸ ਲਈ ਬਚ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਹ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦਾ।

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਨੇ ਵੀ ਬਲ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੋਈ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਾਰਨ ਇਕ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੇਲ ਦੇ ਇਕ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਲੇ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਆਕਾਸ਼ 'ਤੇ ਛਾ ਗਏ ਸਨ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੁਰੇਸ਼ ਅਰੋੜਾ ਤੇ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਟੀਮ ਅੰਦਰ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰਿਆ। ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਸਮੁੱਚੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਖਾੜਕੂ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਨਾ ਲਿਜਾ ਸਕਣ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਈਟਾਂ (Very Lights) ਚਲਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਰੁਸ਼ਨਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖੀ ਸੀ ਜਾਂ ਇਸ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਅਸਲ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਅਸਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਐੱਫ਼.ਆਈ.ਆਰ. ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਥੋਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ 56 ਹਥਿਆਰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ 22 ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ, 8 ਸਟੇਨਗੀਨਾਂ ਅਤੇ 2 ਮਸ਼ੀਨਗੀਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿਸਤੌਲ ਸਨ ਅਤੇ 12 ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ 2,825 ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਖੋਲ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 130 ਤਾਂ 9 ਐੱਮ.ਐੱਮ. ਬੋਰ ਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ 2,695 ਖੋਲ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 4,636 ਗੋਲੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 1,950 ਗੋਲੀਆਂ ਏ.ਕੇ. 47 ਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ 16 ਰਾਕਟ ਅਤੇ 1 ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ ਵੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਏ ਸਨ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ 9 ਮਈ ਨੂੰ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਿਰਕ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੈਂ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ 2,825 ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 95 ਫ਼ੀਸਦੀ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ 10 ਤੇ 11 ਮਈ ਨੂੰ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸੋ, ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਸਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੱਡਾ ਭਰਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ 11 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ ਅਜਨਾਲਾ ਨੇ 18 ਮਈ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਇਸ ਆਸ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਟਾਲ ਲਵੇਗਾ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਛਬ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਮੁੜ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਬਣਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਨ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ, ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਲਈ ਧਮਕੀ-ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਰਗੇ ਸਮੁੱਚੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਿਰ ਮਝਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਯੂ.ਏ.ਡੀ.) ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਦੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਮਲਬੇ ਹੇਠੋਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਘਿਣਾਉਣਾ, ਪਰ ਦੁਖਦਾਈ ਤੱਥ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਾਣੂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਕਬਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਢਾਹੀ ਗਈ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਮਲਬੇ ਹੇਠ ਦਬਾਈਆਂ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਲਬੇ ਦੇ ਇਸ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਢੇਰ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣ ਤੇ ਫਰੋਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ 26 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਛੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਕਾਂਢੀ ਸੜੀ-ਗਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਰਾਮਦ ਹੋਈਆਂ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਪੁਟਾਈ ਦੌਰਾਨ ਮਲਬੇ ਹੇਠੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 46 ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਗਡਰੇਟ ਜਿਹੇ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਅਫਸੋਸ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਸੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ?”

ਉਹਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਿਆਨੋਂ-ਬਾਹਰੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲੀ। ਉਹਦੇ

ਬੋਲਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ : “ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੱਬਿਆ ਸੀ।”

“ਤੂੰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੂਣ ਦੇ ਬੰਦ ਪੈਕਟ ਕਿਉਂ ਦੱਬੇ?” ਮੈਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ।

ਉਹਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਮੈਨੂੰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕਿੱਲੋ ਲੂਣ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਏਹ ਬੋ ਨਾ ਮਾਰਨ।” ਦਰਅਸਲ, ਮਲਬੇ ਦੇ ਢੇਰ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਲਬੇ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨਾ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ, ਮਲਬੇ ਦਾ ਢੇਰ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 46 ਕਬਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਬੈਲੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਨਮਕ ਲਾਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਿਣਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਪਰੋਂ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੁੱਪ ਏਨੀ ਤਿੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਮਕ ਦੀਆਂ ਬੈਲੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਅੜਾਉਣੀ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਹੱਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ।

ਖ਼ੈਰ, ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਇਹ ‘ਅਧਿਕਾਰਕ’ ਸਟੈਂਡ ਇਕ ਹੱਦ ਤਕ ਵਾਜਬ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ “ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼-ਦੁਆਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਸ ਪਹਿਰੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਾੜਕੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਹਿਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਖਾੜਕੂ ਅੰਦਰ ਭੇਜ ਰਹੀ ਹੈ।” ਪਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਭੱਜਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ?

ਇਕੱਲਿਆਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਮੇਟੀ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਣ ਕਿ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਏ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸੇ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਅੜੀ ਰਹੀ ਕਿ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਭੈਅ ਹਰ ਇਕ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 21 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੀ ਸਫਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ

ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲਈ ਸੀ, ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਛੱਡ ਗਏ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ।

ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ਫ਼ਾ ਸੀ, ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉੱਘੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨੇਤਾ ਸਤਯ ਪਾਲ ਡਾਂਗ ਨੇ 25 ਮਈ, 1988 ਦੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ 'ਤੇ ਹੋਰ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁੜ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਛੁਪਣਗਾਹ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਧਿਰਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਬੋਰਡ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਂਜ, ਇਹ ਬੜਾ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਾਮਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦਾ ਹੱਲ ਕੌਮੀ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਲੱਭਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ 24 ਮਈ, 1988 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਤੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਜਾਂ ਇੱਛੁਕ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੰਗ ਦੇ ਨਾਇਕ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਇਕ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਐਕਟ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ) ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ? ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਇਹ ਐਕਟ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ 'ਤੇ ਖਰਾ ਉਤਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ 'ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਾਬੰਦ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰੇ।”

ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਦੋ ਵਾਰ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੌਖਲਾ ਉਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਰਵੀਂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦੋਗਲੇਪਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਕੱਚੇ-ਪਿੱਲੇ ਜਿਹੇ ਬਹਾਨਿਆਂ, ਝੂਠੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨਾਂ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਖਿੜ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਹਿਮ ਸਮਝੌਤਿਆਂ

ਤੋਂ ਪੈਰ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚਣ ਤੋਂ ਇਜ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾਈ। ਪਰ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੀ ਚਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਬੋਰਡ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨਾ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਕਦਮ ਸਾਬਤ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਅਮਲੀ ਤੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਬੋਰਡ ਬਣਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਠੇਸ ਪੁੱਜਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜਿਹੇ ਕਿਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਝੀ ਤੇ ਸੂਝ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਕਾਰਗਰ ਨਹੀਂ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਰਾਬਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਬੁਰੇ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕਰਾਂ ਤੇ ਕੀ ਨਾ ਕਰਾਂ? ਮੈਂ ਪ੍ਰੈੱਸ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬੋਰਡ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਮੈਂ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 30 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ (ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ) ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚਲੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਵਿਚਾਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ ਕਿ ਕਮੇਟੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਉਸ (ਕਮੇਟੀ) ਪਾਸੋਂ ਜਬਰੀ ਖੋਹ ਕੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੇ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਓਹਲਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਂਜ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਸ਼-ਮੁਕਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਜਥੇਦਾਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਕਮੇਟੀ ਇਕੱਲੀ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ?

ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਮੌਕੇ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ, ਉਹ ਆਣ ਬਹੁੜਿਆ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਸੀ.ਜੀ. ਸੋਮੱਈਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ 28 ਮਈ, 1988 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਦੋਧੀ ਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਕਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਮਿੰਨੀ-ਮਿੰਨੀ

ਤੇ ਸਵੱਛ ਪੁੱਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਟਕਦੀਆਂ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਵਲਟੋਹੀਆਂ ਦੀ ਚਮਕ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੋਮਈਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਦਬਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਕੁਝ ਦੋਧੀ ਵਲਟੋਹੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਟੀਨ ਦੇ ਡੱਬੇ ਜਾਂ ਡੋਲੂ ਵਰਤਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੋਮਈਆ ਨੇ ਇਕਦਮ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ: “ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤਾਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲਟੋਹੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੋ। ਦੁੱਧ ਢੋਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਇਹ ‘ਫੁੱਲਦਾਨ’ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹਨ।” ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ‘ਤੇ ਛਾਪ ਛੱਡ ਗਈ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਸੋਮਈਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਮੈਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ, “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ) ਲਈ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਿਊਜ਼ ਸੈਂਟਰ (ਸਮਾਚਾਰ ਕੇਂਦਰ) ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ (ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਲਈ) ਕਰਫਿਊ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਦਰਜਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਬਾਹਰ ਕਿਵੇਂ ਆਏ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।”

ਇਸ ਮੌਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?”

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਸਰ, ਪਾਇਲਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ।” ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਾਇਲਟ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਕਿਉਂ ਤਲਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਤ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਵਾਂ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਬਿਓਰੋ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐੱਮ.ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠੇ। ਜਦੋਂ ਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਗੇਟ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਕਿਹੜੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਨੇੜਲੇ ਕਿਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਲੋੜ ਪੈਣ ‘ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਕਿਸੇ ਨੁਕਤੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮੈਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਿਆ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਸਕੀਮਾਂ ਦੇ ਤਰਜੀਹੀਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ/ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ)। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ 30 ਅਪਰੈਲ, 1988 ਨੂੰ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕੁੰਜੀਵਤ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ 15-15 ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨੀਆਂ ਸਨ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ

ਰੈਅ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਪੀ. ਚਿੰਦੇਬਰਮ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚ ਬੰਬ ਕਾਂਡ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੀੜਤਾਂ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਵਿਚ ਆਏ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਪੀ. ਚਿੰਦੇਬਰਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਜੈਪੁਰ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁਰਤ ਕਿਹਾ : “ਸਰਬ ਜੀਤ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਕੀ ਕਰਦਾ ਏ ? ਉਹਨੂੰ ਇਥੇ ਬੁਲਾਉ।” ਮੈਂ ਉਸੇ ਰਾਤ ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗਰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਹਾਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਨਾ ਉਤਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਉਥੋਂ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਸਕੇ।

ਖ਼ੈਰ, ਗੱਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ 'ਤੇ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਿਵਾਸ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਰੂਮ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ, ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਆਰ.ਪੀ. ਓੜਾ, ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਰਲਾ ਗਰੇਵਾਲ (ਪੰਜਾਬ ਕੇਡਰ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਸੀ) ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸਕੱਤਰ ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਬੱਸ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਹੀ ਓਪਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ‘ਹਾਲ-ਚਾਲ’ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੋਈ, ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਤਫ਼ਾਕ-ਰਾਇ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਬਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ। ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ : “ਸਰਬ ਜੀਤ, ਤੇਰੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ ?”

ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੀ ਜੋ ਸੁਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬੋਰਡ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਾਲੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉੱਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ (1920-25) ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਵੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਇਹ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਆਮ ਸਿੱਖ, ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਲਣਗੇ

ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ 1986 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾੜਕੂ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਜਿੱਚ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ—ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਬੀ.ਐੱਸ. ਬਰਾੜ—ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੁੱਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਲੋੜੀ ਬਹਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਬੋਰਡ ਬਾਰੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਲੁਕੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ : “ਸਰ, ਮੈਂ ਦੋ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਐਕਟ 1925 ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਐਕਟ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੌਜੂਦਾ ਜਨਰਲ ਹਾਊਸ ਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਜਨਰਲ ਹਾਊਸ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।” ਮੇਰੇ ਇਸ ਕਥਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਰੋਕਣ ਬਾਰੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ [The Religious Institutions (Prevention and Misuse) Ordinance] ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ।

ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਸਰ, ਮੇਰੀ ਦੂਜੀ ਬੇਨਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਏ ਕਾਗਜ਼ਾਤ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸਕਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ : “ਸਰਬ ਜੀਤ, ਤੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏਂ ਕਿ ਕੋਈ ਇਹਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ?”

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਸਰ, ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਇਸ ਬੋਰਡ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।”

ਮੈਂ ਇਥੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਆਮ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਐੱਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਐਕਟ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਬੱਸ 10 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਸ ਐਕਟ ਉੱਤੇ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਧਾਰਾ ਦਾ ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸੁਤੇ-ਸਿਧੀ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਟਿਕੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਨੇਮਾਂ-ਉਪਨੇਮਾਂ

ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨੁਕਤੇ ਬਾਰੇ ਸੌ ਫੀਸਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਨੁਕਤੇ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਘਾ ਸਿੱਖ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬੋਰਡ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਘੱਟ ਸਿਰਮੌਰ ਜਾਂ ਘੱਟ ਨਾਮਵਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਦਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੱਲ ਲੈ ਸਕਦੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਸਿਲਾ ਦੇਖ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਕਸਦ ਹੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਜਿੱਚ ਹੋਣੋਂ ਬਚ ਗਈ ਹੈ।

ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, “ਬੱਸ ਇਵੇਂ ਹੀ ਠੰਢੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੋ।” ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਵੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਲਈ ਥਾਪੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਥਾਪੜੇ ਦੀ ਤਵੱਕੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦਿੱਤਾ : “ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵਧਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸੀ।” ਮੈਂ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਮਾਅਰਕਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਪਛੜ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਥਾਪੜੇ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਂਜ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ‘ਨਾਕਾਬਲ’ ਤੇ ‘ਨਾਅਹਿਲ’ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬੋਰਡ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੋਰਡ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਖਾਉਣੀ।

ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵੱਲੋਂ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿ ਐੱਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਐਕਟ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਰਮੀਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ, ਨਾ ਹੀ ਇਹਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਈ। ਹਾਂ, ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਸੋਚ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਖਲ ਨੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਰਗੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੱਟੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਜਾਈਂ ਰੋੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਉੱਘੀਆਂ ਤੇ ਨਾਮਵਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਪ੍ਰਵਾਨਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਨੇ ਇਸ ਬੋਰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਪਏ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਤਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਪਜੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਰਗੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿਖਾਈ ਤੀਬਰਤਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਤਰਕ-ਸੰਗਤਤਾ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਰੁਸਤ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ

ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ 1986 ਵਿਚ ਹੋਏ 'ਜਾਅਲੀ' ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਮਾਰਚ 1988 ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਦਮ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਦੇ 'ਗੁਰ' ਬਸ ਉਸ ਕੋਲ ਹੀ ਹਨ।

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਅਜਿਹੀ 'ਧੁਨ ਵਜਾਉਣ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂ ਗੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਲੁਭਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਮਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਹ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਨਕੇਲ ਪਾ ਲਵੇਗਾ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੁਣ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਉਹਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਗਲਾ

ਕਦਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੀ ਆਗਾਮੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਵੇਗੀ (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 29 ਮਈ, 1988)। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਕਾਰ, ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਾਇਰ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਤਨਜ਼ੀਆ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚੂੜੀਆਂ ਤੇ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਪਾ ਲੈਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ 29 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਇਹਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬੈਠਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣਗੇ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਇਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਹੁਦੇਦਾਰ 30 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਸ ਆਈ.ਜੀ. ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਨਿੱਜੀ ਰਸੂਖ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੁਰਾਏ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਕ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਵਾਅਦਾ ਨਿਭਾਉਣ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਕਰਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਡਿਊਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਈ ਗਈ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੀਟਿੰਗ ਤਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਧੌਖਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਸਮਝਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਤੋਂ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਤੁਰਤ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਕੈਂਪ-ਦਫ਼ਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੁਰੇਸ਼ ਅਰੋੜਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੁਕ ਗਏ। ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਬਾਹਨਾ ਬਣਾਇਆ : “ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਮਗਰੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਆਉਣਾ ਸੀ।” ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਤੁਸੀਂ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਠੋ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲੋ।” ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਤੀਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਰੈਂਪ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਜਨਰਲ

ਸਕੱਤਰ ਮਲ ਸਿੰਘ ਘੁਮਾਣ (ਜੋ ਕਿ ਸੱਭਿਆ ਤੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨ ਹਨ) ਨੇ ਤੌਖਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ, “ਕੀ ਅਸੀਂ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਹਾਂ?”

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।” ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਧੋਖੇ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸੀ?” ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਜੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੀਆਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ।”

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਕੋਈ ਕਮੇਟੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ? ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਤੌਖਲਾ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ, “ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਉਹਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਕੇ ਮਾਮਲਾ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਦਸ਼ੇ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਠੁੱਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ।” ਏਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਾਹੋ-ਸਾਹੀ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰੈਂਪ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਕਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਫੈਲੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣ ਜਾਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ 30 ਮਈ ਵਾਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰੈਂਪ 'ਤੇ ਖੜਾ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ‘ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁੰਡਿਆਂ’ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਵੀ ਪਛੜ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ‘ਐਕਸ਼ਨ’ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਕਿੰਨੀ ਦਿਲ-ਕੰਝਾਊ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਇਹਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਾਪਰੀ, ਜਦੋਂ 25 ਜੁਲਾਈ, 1988 ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਮਲ ਸਿੰਘ ਘੁਮਾਣ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਰੱਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੰਗ ਹਨ! ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਗੰਭੀਰ ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਹਾਂ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਵਜੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਘਬਰਾਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਦਦ ਲਈ ਚੀਖ-ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦਮ ਤੋੜਨ ਤਕ ਉਹ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ...' ਉਚਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੁਰਤ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਲ ਸਿੰਘ ਘੁਮਾਣ ਮਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਗਾਥਾ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹੀ ਸੁਣੀ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਰਤ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਖਿਸਕ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਾ ਟਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਵੈਨ ਵਿਚ ਜਾ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਾਰ ਉਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਰੈਂਪ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਘੁਮਾਣ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਿਸੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਮੌਕੇ ਤਾਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਥੇਦਾਰ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਖੁਸ਼ੀਪੁਰ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਐਨਕ ਵਗਾਹ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਣ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਖੁਸ਼ੀਪੁਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ: “ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਮੈਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: “ਮੈਂ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਵੀ ਐਨਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ!” ਜਥੇਦਾਰ ਖੁਸ਼ੀਪੁਰ ਵੀ ਬੰਦਾ ਹੱਸਮੁੱਖ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਨੁਕਤਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਜੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤ ਲਿਆ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸ ਸਕੋਗੇ?” ਮੈਂ ਉਸੇ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: “ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਲੀ ਰੰਗ ਦਿਆਂਗੇ!” ਜਥੇਦਾਰ ਖੁਸ਼ੀਪੁਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਰਤ ਉਭਰ ਆਈ। ਉਹ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, “ਮੇਰੇ ਜਿਊਂਦੇ-ਜੀਅ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ?” ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚਿੱਟੇ ਦਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਕਾਲੇ ਦਾੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਇਤਬਾਰ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ?” ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹਾਸਾ ਅਚਾਨਕ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਸੰਜੀਦਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਿੱਕ ਠੋਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਚਾਹੇ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਸੀ।”

ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਏਜੰਡੇ ਉਪਰਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਆਈਟਮ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਟੀ.ਵੀ. ਟੀਮ ਅੱਗੇ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਕੈਨਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਦੀ ਕੋਈ ਆਈਟਮ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਬਾਅ ਸਮਝਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਇਕ ਵਜੇ ਤਕ ਕੈਨਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਨਾ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਜਥੇਦਾਰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੇ ਇਸ ਹਦਾਇਤ ਉੱਤੇ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੇ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਨਾ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਛਾਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਰ 4 ਜੂਨ, 1988 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮਤੇ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋ-ਕਾਪੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 30 ਮਈ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਤਾ ਜਾਅਲੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਮਤਾ 4 ਜੂਨ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਤਾ 30 ਮਈ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਾਵ ਕਿ 31 ਮਈ ਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਉਹੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਨਵਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸਹੀ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਚਲਾਕੀ ਵਿਖਾਈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਜਾਂ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਾਖ ਉੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਰਚਣ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ 10 ਮਈ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਰੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਯਕੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵਾਲੇ ਪੱਤੇ ਦੀ ਕਾਰਗਰਤਾ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੋਵੇ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਉਪਰ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਦਬਾਅ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰੇ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ

ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਥੋਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਰਾਹੀਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤਜਰਬਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਦੇਣਾ ਇਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਪੈਂਤੜਾ ਸਾਬਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਾਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਉਹਦੇ ਰੁਤਬੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯਥਾ-ਸਥਿਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਬੋਰਡ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਓਨਾ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਲਾਮ-ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਕੱਢਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਰਤਰਫ਼ੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਗੱਠਜੋੜ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਕਸੂਤੇ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ—ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਗੱਠਜੋੜ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਜੋ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਵੀ ਵਾਜਬ ਸੀ। ਇਹ ਤੱਥ ਕਿ 30 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੇੜੇ ਕੁਝ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂ ਮੰਡਰਾ ਰਹੇ ਸਨ (ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਤੱਥ ਕਿ ਜੁਲਾਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦੋ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਸਨ) ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਦਸ਼ੇ ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਖ਼ੈਰ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਬਰਤਰਫ਼ੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਜੁੜੇਗਾ। ਉਹ ਹਰ ਜਾਇਜ਼-ਨਾਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਚਿਪਕਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਰਖ਼ਾਸਤਗੀ ਤੋਂ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ ਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਰਖ਼ਾਸਤਗੀ ਬਹੁਤੇ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚਲੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਮੀਦ ਜਤਾਈ ਕਿ ਧੜੇਬੰਦੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਮੇਟੀ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਨਿਭਾਏਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਹਾਲੀਆ ਮਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰੇਗੀ। ਇਥੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਆਪਣੀ ਟਾਸਕ ਫ਼ੋਰਸ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਮਤਿਆਂ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੁਆਲੇ ਗਲਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ 7 ਜੂਨ, 1988 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ 30 ਮੀਟਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਉਸਾਰੀਆਂ ਢਾਹੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਗਲਿਆਰਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੁਆਲੇ 100 ਫੁਟ ਚੌੜੀ, ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਫਿਰਨੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਚੋਰੀ-ਛੁਪੇ ਦਾਖਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਸਾਬਤ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹੀ ਗਲਿਆਰਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਸ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਭਰਵਾਂ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਦੁਆਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਰਹੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਇਹ ਵੱਡੇ ਤੇ ਅਣਕਿਆਸੇ ਬੋਨਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੁਖ਼ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪੀਆਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਗਲਿਆਰਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿਰੁੱਧ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਸ ਬਦਲ ਨੂੰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਲਿਆਰਾ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦਿਖਾਈ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਗਲਿਆਰੇ ਲਈ ਉਸਾਰੀਆਂ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪੱਕੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗਲਿਆਰਾ ਯੋਜਨਾ

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਤੇ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਪਰਤਣ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਰਗਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਥਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬਹੁਤ ਭੀੜੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ-ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤਾਕੀਆਂ ਤੇ ਚੋਰ-ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮੱਗਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਪਰਾਧ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਨੇ ਜੇ.ਐੱਫ. ਰਿਬੇਰੋ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੁਆਲੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗਲਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਇਸ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਮਾਹੌਲ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਹਿਰਾਬਦਾਰ ਲਾਂਘਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਨਾ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਮਕਾਨ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਫਸੀਲ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਖੈਰ, ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹੌਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵੱਸੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਨਿੱਤ ਦੇ ਤਣਾਅ, ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਮਿਲਣ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੱਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਜ਼ਮੀਨਦੋਜ਼ (ਅੰਡਰ-ਗਰਾਊਂਡ) ਮਾਰਕੀਟ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਫੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ

ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੋਅ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੁਆਲੇ ਸਥਿਤ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦਰਾ ਨੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਗਜ਼ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਰੋਅ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਰੋਬਾਰ ਲਈ ਬਦਲਵੀਂ ਥਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ। ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਲਈ ਬਦਲਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ।

ਇਹ ਕਠਿਨ, ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਾਰਜ ਮੇਰੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਅਧਿਗ੍ਰਹਿਣ (ਹਾਸਲ) ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬੜੇ ਰਵਾਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਕੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਟਰੱਸਟ ਫ਼ਾਰ ਆਰਟ ਐਂਡ ਕਲਚਰਲ ਹੈਰੀਟੇਜ (ਇਨਟੈਚ) ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਗਲਿਆਰੇ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਉੱਘੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਅਨੰਦ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਇਹਨਾਂ ਗਲੀਆਂ-ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਇਕ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਥਾਂ ਨਾਲ ਬੇਪਨਾਹ ਮੋਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਅਨੂਠਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਥਾਪੜਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਭਰਵਾਂ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗਲਿਆਰਾ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ; ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਆਲਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਵਿਚ ਉਲਟੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਅਵੈਤ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਘਟੀਆ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਲਾਭਾਂ ਹਿਤ ਘਟੀਆ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਹਰਕਤ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਦਖ਼ਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਥਾਂ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜੇ ਦਰਦਨਾਕ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਗਲੀ ਬਾਗਵਾਲੀ ਵਿਚਲਾ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ। ਇਹ ਗਲੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨਿਵਾਸ (ਸਰਾਂ) ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪਿੱਛੇ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੀ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗਲਿਆਰੇ ਲਈ ਮਕਾਨਾਂ-ਦੁਕਾਨਾਂ ਢਾਹੁਣ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਉਸ ਗਲੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ 7 ਜੂਨ, 1988 ਤੋਂ ਢੁਹਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ

ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ 'ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵਕੇਸ਼ਨ' ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਡਾਕਟਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਸ ਟਰਾਲੀ ਨੇੜੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੀ, ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਉੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਝੂ ਜ਼ਾਰ-ਜ਼ਾਰ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਿੰਦਾ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਖੜਾ ਉਸ ਵੱਲ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਹਦੇ ਦਸਤਖਤ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਇਕ ਰਸਮੀ ਰਸੀਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਨੇ ਇਹ ਕਬੂਲਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਲੀ ਮਕਾਨ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ, ਨਿਗਮ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਡੁਸਕਦਿਆਂ ਇਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਦਲਵੇਂ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਵੱਲ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਜਨਾਬ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰਕਮ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਇਥੋਂ ਜਾਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।” ਨਿਗਮ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਰਾਬਤੇ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦੀ ਮਿਸਾਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਹਾਊਸਿੰਗ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਉਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਲੈਟਾਂ ਦੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਅਜੇ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਜਬਰੀ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਬੋਰਡ ਇਹਨਾਂ ਫਲੈਟਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਫਲੈਟਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਗਮ ਨੇ ਉਜਾੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਫਲੈਟਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਰਗੇ ਮਾਨਵੀ ਪੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਦਿਖਾਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ। ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਭੇਜ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਹਾਊਸਿੰਗ ਬੋਰਡ ਤੇ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਲੈਟ ਦਿਖਾਏ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਜਾੜੇ ਦੀ ਮਾਯੂਸੀ ਨਵੇਂ ਤੇ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਮਕਾਨ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਗਾਇਬ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਝਲਕਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਜਾਨ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭੀੜੀਆਂ-ਤੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ-ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਅੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹਿਣਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਾਊਸਿੰਗ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਕਮਾਈ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਇਖਲਾਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਬੋਝ ਉਤਰ ਗਿਆ।

ਇਹ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਪੈਂਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਕੰਮ 7 ਜੂਨ, 1988 ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਗਰ

ਨਿਗਮ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਇੰਪਰੂਵਮੈਂਟ ਟਰੱਸਟ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਕੰਮ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਪ੍ਰਤੀ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਏ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ 'ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਈ ਕਿ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਹਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਤੇ ਇੰਪਰੂਵਮੈਂਟ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਭੀੜ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਹੋਛੇ ਜਿਹੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਭੀੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਜਾਵਾਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੋਹ ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਹਟਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈਨ ਦੇ ਬੰਪਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਵੈਨ ਨੂੰ ਭੀੜ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੇਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐੱਸ.ਕੇ. ਸਿਨਹਾ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਇਸ ਵੈਨ ਨੇੜੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਈਕ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਤੁਰਤ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਭੀੜ ਖੁਦ-ਬਖੁਦ ਨਹੀਂ ਜੁੜੀ। ਇਹ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਤਾਂ ਘੜੇ-ਘੜਾਏ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਹੈ ਅਤੇ ਭੀੜ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਜੁਟਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਵੀ ਭਾਂਬੜ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਘਰ-ਘਾਟ ਢਾਹ ਕੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਦੇਖ ਲਉ। ਮੈਂ ਬੁਲਡੋਜ਼ਰ ਤੇ ਘੋੜਸਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਥੋਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹੁਣ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਘੁਮਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲਵੋ ਕਿ ਮੈਂ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।” ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਬੁਲਡੋਜ਼ਰ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਹੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਦੁਹਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਬੁਲਡੋਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਭੀੜ ਜੁੜੀ ਸੀ, ਉਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਚੌਰਾਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਘੋੜਸਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਗਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਂਜ ਵੀ, ਉਹਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਪੇਸ਼ਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਦਸ਼ੇ ਉਪਜਾਏ ਸਨ, ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਡੋਜ਼ਰ ਵਾਪਸ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਰਗੇ ਬਿਆਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਜਬਰੀ ਬੇਦਖਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਉਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾੜੇ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਭੀੜ ਨੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਉਭਰਨੋਂ ਹਟ ਗਈਆਂ।

ਮੈਂ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਏਧਰ-ਉਧਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਮਈ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਲਈ ਕਰਫਿਊ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਮੌਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਬੀਵੀ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢਵਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੈਨ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੈਨ ਦੇ ਬੰਪਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੇਠਾਂ ਝੁਕ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ : “ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਜੇ 9 ਮਈ ਦੇ ਤੇਰੇ ਕਾਰੇ ਲਈ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।” ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰ ਤਕ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਉਥੋਂ ਖਿਸਕਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਖਾੜਕੂ ਉਹਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਮੌਕੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਆਈ।

ਉਹਦਾ ਸਾਥੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਵੈੜਾਂ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਖਿਸਕ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਈ ਭੀੜ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬੇਬੱਸ ਹੋਇਆ ਖੜਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਜ ਅਜਿਹੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ, ਜੋ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਝੰਡੇ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਉਭਾਰ ਕੇ ਖੜੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੱਸਣ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲੈਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਝੱਟ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਕ ਉਜਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਵੀ ਜਾਪਿਆ। ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਹਨ, ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਢਾਹੁਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟਾ ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਫੈਲੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਾਹਕ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਠੱਪ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਢੁਹਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਦਾ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਭੀੜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਚੌਕ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭ ਲੈਣ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵੋਟਾਂ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਧਰਮ ਵਾਲਾ ਪੱਤਾ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਮਾਰਤਾਂ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਸੇ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਅਖੰਡ ਪਾਠ 48 ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤਾਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚਾਹੇ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਹੀ ਚਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ 1923 ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਖੰਡਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ 101 ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲੀ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਉਲੀਕੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ

‘ਤੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਸਿਰ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਗੰਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਰੱਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?” ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਵੱਛ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਢੁਹਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਕੁਝ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਦੂਜਾ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਝੰਡੇ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਝੁਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਛਾਪੀਆਂ। ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕਾਲੇ ਝੰਡੇ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਵਾਲੀ ਘੜੀ ਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਝੰਡੇ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਝੁਕ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਢੁਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਬਦਲ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਮੇਂ ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਲਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਖੜੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੁਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ‘ਅਮਲ’ ਹੋਇਆ ਦਰਸਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਟੀ.ਵੀ. ਉਪਰ ਅਜਿਹੀ ਜਾਅਲੀ ਢੁਹਾਈ ਵਿਖਾਉਣਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਢੁਹਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਅੰਦੋਲਨ ਭੜਕ ਉਠਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਢੁਹਾਈ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪਛੜ ਜਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਗਲਿਆਰਾ ਯੋਜਨਾ ਹੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਠੱਪ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ। ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਟੀ.ਵੀ. ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗਲਿਆਰਾ ਯੋਜਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿਤ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਾਸਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਢੁਹਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਰਿਬੇਰੋ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੈਂ ਢੁਹਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗਲਿਆਰੇ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਇਨਟੈਚ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਾਂਗਾ, ਪਰ ਉਜਾੜੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਦਲਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਕਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ (ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਦਿ) ਲਈ ਬਦਲਵੀਆਂ

ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਦੁਹਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਤੇ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਬੇਦਖਲ ਕੀਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਪੁਨਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੇ.ਐੱਸ. ਕੇਸਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਝਗੜੇ ਵਾਲੇ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੁੱਥ ਵਟਾਣਾ ਸੀ।

ਪੁਨਰਵਾਸ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਾਟਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵਪਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਵਪਾਰਕ ਵੰਨਗੀ ਜਾਂ ਟਰੇਡ ਮੁਤਾਬਿਕ ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲੈਣ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਰਾਸ ਆਈਆਂ, ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਲਗਪਗ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਬੱਸ ਗਲਿਆਰਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨਟੈਚ ਨੇ ਬਗ਼ੀਚਿਆਂ, ਫੁਹਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਸਕੀਮ ਦਾ ਖ਼ਾਕਾ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨਟੈਚ ਦੇ ਡਾ. ਰਾਮ ਇਸ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਤ ਏਕੜ ਥਾਂ ਹੋਰ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲਏ ਗਏ 14 ਏਕੜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਜਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੱਤ ਏਕੜ ਤਾਂ ਕੀ, ਸਰਕਾਰ ਅੱਧਾ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਰ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਵੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵੱਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਯਤਨ

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਰਾਹੀਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਮਈ ਤੇ ਜੂਨ 1988 ਵਿਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਜੁਲਾਈ 1988 ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਕਮੀ ਆਈ। ਇਹ ਕਮੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰਾਨ 13 ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 104 ਵਿਅਕਤੀ ਮਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 14 ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। 12 ਜੁਲਾਈ, 1988 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਉਰਫ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਮਲ ਸਿੰਘ ਘੁਮਾਣ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਧੱਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਅਕਸ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ: ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੇਅਦਬੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਅੱਗੇ ਲੋਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਉਹ ਮੌਕਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸਰਦਾਰ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੁਖਾਵੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਸੁਖਾਵੇਂ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਗਏ: ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ 132 ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵਧਾਏ ਗਏ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬ ਫੋਰੀ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਨੀਮ ਫੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ 42 ਹੋਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਭੇਜਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਕਦਮ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਪਰਤਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬੇਅਸਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਜੇ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਲੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਭਰਮ-ਭਾਅ ਬਣਿਆ

ਰਹਿੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਨੰਗੇ-ਚਿੱਟੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਠੋਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਅਗਸਤ 1988 ਨੂੰ 'ਟਾਡਾ' ਕੇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਧਾਰਾ 107/151 (ਨੁਕਸੇ ਅਮਨ) ਦੇ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 14 ਅਗਸਤ, 1988 ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ 15 ਅਗਸਤ, 1988 ਨੂੰ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ-ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਪੁੱਜਿਆ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਵਿਖੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰੇਗਾ।

ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ 1986 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਜਥੇਦਾਰ ਹੈ। ਉਂਜ, ਉਹਨੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਹਾਂ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਅਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜਬਰੀ ਕਬਜ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠੇ ਹੈਂਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ, ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੇ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਕਤੂਬਰ 1988 ਵਿਚ ਦੀਵਾਲੀ ਮੌਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬੁਲਾਵੇਗਾ।

ਆਪਣੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਤੇ ਪਰਖ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਾਵੀ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਸਤੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਕ ਮਾਰਚ ਕਰੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਭਾਰੀ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਬੇਲੋੜਾ ਭਰਮ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲਾ 250 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਇਹ ਮਾਰਚ ਉਹਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਉਸਾਰਨ ਜਾਂ ਭੀੜਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ) ਵਰਗੇ ਅਹਿਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਥਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹਮਾਇਤ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹੀ ਪੱਕੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਭਰਵੀਂ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਣ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਭੀੜਾਂ ਨਹੀਂ ਜੁੜਨਗੀਆਂ। ਉਂਜ, ਮੈਨੂੰ

ਇਹ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਫੇਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹਮਾਇਤੀ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਿਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਮੁੜ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜਿੱਚ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਕਈ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਹੜ੍ਹ-ਪੀੜਤਾਂ ਲਈ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਨਵੀਨਤਮ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ ਤੋੜਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਵੱਲੋਂ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਭਾਵੀ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 7 ਅਕਤੂਬਰ, 1988 ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਰਹੱਦੀ ਰੇਂਜ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ. ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ (ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ.) ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਇਤਲਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

8 ਅਕਤੂਬਰ, 1988 ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਅਜਨਾਲਾ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਧਰਨਾ ਦੇ ਕੇ ਆਵਾਜਾਈ ਠੱਪ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਰਾਤ 8.30 ਵਜੇ ਮੈਂ ਤੇ ਆਈ.ਜੀ. ਚਮਨ ਲਾਲ ਉਸ ਥਾਂ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਣ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਗਮ ਹੀ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ 100 ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਧਰਨਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੀਂਹਾਂ ਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਾਰ ਸਹਿਣੀ ਪਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਨਾ ਕਰੀਏ। ਧਰਨੇ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਐੱਸ.ਡੀ.ਐੱਮ. ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਸੋ, ਸਥਿਤੀ ਰੋੜਕੇ ਵਾਲੀ ਸੀ।

ਧਰਨੇ ਕਾਰਨ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਫਸੇ ਬੱਸ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪਾਣੀ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਉਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨਾਲ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਸਵਾਲ ਸੀ: “ਕਿਹੜੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ?” ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਉਹ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਨ।” ਇਸ 'ਤੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ, “ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹੋ।” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਧਰਨੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਐੱਸ.ਕੇ. ਵਰਮਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਤੁਰਤ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਥਾਂ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣਾ ਸੌਖਾ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਰਨ.ਤਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੰਜੀਵ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਉਸ ਸਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ, ਜਿਥੇ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦੇ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਸਰਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੋ ਟਰੱਕ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਸਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਥਿਤ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਗਲੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਚਾਰ ਵਜੇ ਆਈ.ਜੀ. ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਉਥੇ ਆਵਾਜਾਈ ਠੱਪ ਕਰਨ ਵਰਗੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ, ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਉਥੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਲਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਉਥੇ ਹੋਰ ਜਥੇਦਾਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਦੁਆ-ਸਲਾਮ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਅਜੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਤਰਕ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। 20 ਮਿੰਟਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਉਹਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਭਰੋਸਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਂਜ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਹਨੇ ਖਿੱਝ-ਨੁਮਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਆਲਰਾਈਟ...!’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦਾ ਐੱਸ.ਪੀ. ਏ.ਐੱਸ. ਸ਼ੇਤਰਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਤੁਰਤ ਹਥਿਆਰ ਰਖਵਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਉਹਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਐੱਸ.ਪੀ. ਸ਼ੇਤਰਾ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਝਿਜਕ ਜਾਇਜ਼ ਵੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਐੱਸ.ਪੀ. ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੁਰਤ-ਫੁਰਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁਟ ਗਿਆ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਹਰ ਜਥੇਦਾਰ ਲਈ ਕੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ : “ਕੀ ਮੇਰੇ ਹਥਿਆਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।” ਮੇਰਾ ਜਵਾਬੀ ਸਵਾਲ ਸੀ, “ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ?” ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਹਿਜ-ਭਾਅ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਸੂਤਾ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਅਹੁੜਿਆ, ਪਰ ਥੋੜਾ ਰੁਕ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰੂਟ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ, ਅਸਲਾ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾਉਣ ਮਗਰੋਂ, ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ‘ਜਿੱਤ ਦੇ ਨਾਅਰੇ’ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਤੌਖਲਾ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਰੇਅ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਪੂਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਾਰ ਵੀ ਸੁਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਖ਼ਦਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਪਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਖ਼ਤਾਈ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਉਹਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਚਮਨ ਲਾਲ ਤੇ ਮੈਂ 8.00 ਵਜੇ ਤਕ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਗਿਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾੜੇ ‘ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟਰੱਕ ਸਥਾਨਕ ਪੁਲਿਸ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, “ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਗਤ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰੀਏ?” ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਮਿਆਨਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੱਸਿਆ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਭਰਵੀਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਗਤ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਜਥੇਦਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾਈ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਟਰੱਕ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤਾਂ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਨਾਕਾਮੀ ਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਢਕਣ ਦਾ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਸਨ। ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੈਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ (ਐੱਸ.ਡੀ.ਐੱਮ.) ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਲਈ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ‘ਸੰਗਤ’ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹੇ।

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ

ਵੱਲੋਂ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਚੱਲ ਕੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪੁੱਜਣ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੜਕਸਾਰ ਪੈਦਲ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਸਾਂ-ਟਰੱਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਚੋਖੀ ਵਧਾ ਸਕੇਗਾ। ਹੋਇਆ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਂਜ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੈਦਲ ਆਉਣ ਤੇ ਪੈਦਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤਣ ਦੀ ਸੁਖਣਾ ਸੁੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇਣਾ ਹੀ ਬੇਤੁਕੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾੜੇ 'ਤੇ ਲਏ ਟਰੱਕ ਆਪ ਹੀ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਬਣਨ ਲਈ ਦੋਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਉੱਤੇ ਮੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬੇਪਰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਉਹੀ ਬੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਮਾਲਵੇ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਹ ਕਾਫ਼ਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਚਮਨ ਲਾਲ ਤੇ ਮੈਂ ਜੀਪ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਸੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਟੈਂਪਲਵਿਊ ਹੋਟਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨੂੰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਥਿਤ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼ ਦੇ ਬੈਰੀਕੇਡਾਂ ਵੱਲ ਵਧਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ 10 ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਬੈਰੀਕੇਡ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ, ਤਕਰੀਬਨ 150 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੇ ਬੈਰੀਕੇਡ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਬੈਰੀਕੇਡਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲੁੱਕ ਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਡਰੰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਟੋਲਾ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੱਗੀ ਰੇਲਿੰਗ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਥੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੱਸਿਆ ਮੌਕੇ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਉਹਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਥੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲਈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰੁੱਪ ਸਮੇਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਖਾੜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਰੁਕੇ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਲੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕੁਝ ਪਛੜ ਕੇ ਖਾਣ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਆਫ਼ੇ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਜਥੇਦਾਰ' ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਉਤਾਵਲਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ

ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਬਣੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਈ.ਜੀ. ਚਮਨ ਲਾਲ, ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਸਲੂਟ ਮਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ (ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ.) ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਮੈਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤਕ ਇਥੇ ਹੀ ਹਾਂ।”

ਆਈ.ਜੀ. ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?”

ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਜਾਵਾਂਗਾ।” ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਲੂਟ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ।

ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਇਹ ਖ਼ਾਬ-ਖ਼ਿਆਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਚਮਨ ਲਾਲ ਵੱਲੋਂ ਚੁਸਤੀ-ਦਰੁਸਤੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਇਹ ਸਲੂਟ, ਸਰਹੱਦੀ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ. ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਾਈ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਅਨੁਮਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਗਏ। ਸੂਰਜ ਢਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਢਲਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਵਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਛਬ ਦੇਖਿਆਂ ਹੀ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦੇ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਰਹੇ। ਸਮੁੱਚਾ ਅਸਥਾਨ ਪਾਵਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਵਿਚ ਓਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸੋਜ਼ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਸੋਚ ਸਕਿਆ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਉਥੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉਢੀ ਵੱਲ ਵਧਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਬੇ-ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਸੰਗਤ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਡਿਉਢੀ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁੰਮ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਆਖ਼ਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ? ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰੂ ਸੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਬਾਕੀ ਬਚਦੇ ਖਾੜਕੂ ਗੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਮਨਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਉਪਰ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਫ਼ੌਰੀ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਯਤਨ ਨਾਕਾਮ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਖਾੜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਹ ਯਤਨ ਸਿਆਣਪ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਥਕਾਵਟ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਪੈਣ ਮਗਰੋਂ ਅਜੇ ਝਪਕੀ ਲਈ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਪੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਫ਼ੋਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜਾਣਨਾ

ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਉੱਚ-ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ : “ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਯੋਗ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।” ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਈ.ਜੀ. ਚਮਨ ਲਾਲ ਤਾਂ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਮਨ ਲਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ : “ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋ ?” (ਭਾਵ ਕਿ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ?) ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਪਰ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ।” ਚਮਨ ਲਾਲ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ : “ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਸਜ਼ਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਣੀ ਸੀ।”

ਸਰਹੱਦੀ ਪੁਲਿਸ ਰੇਂਜ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਮਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਪੰਜ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਹੱਕ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਤੇ ਆਈ.ਜੀ. ਦਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਸੀ। ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਘੁਟਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਚਮਨ ਲਾਲ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਸੁਆਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਕਿ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ, ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਕਈ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੁਲਿਸ ਅਭਿਵਾਦੀਆਂ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਚਮਨ ਲਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਅਭਿਵਾਦ ਨਾਲ ਕਾਰਗਰ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਲਈ ਲੋਕ ਰਾਇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਸੋਚਣੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਗੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਯਕੀਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਦੇਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਈਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ

ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਖਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਅਫਸਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨੀਮ ਫੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ।

ਚਮਨ ਲਾਲ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੇਵਾਰਾਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾਪਣ ਸੀ। ਉਹ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੁਣ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਾਂਝ ਤੇ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ. ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਮਗਲਰਾਂ ਤੇ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਧੰਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕਈ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੀ ਵਿਗਾੜਿਆ, ਅਜਿਹੇ ਹੀਰੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ੇਵਾਰਾਨਾ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਵਿਰਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਂਜ, ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਤੇ ਚਮਨ ਲਾਲ ਵਰਗੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਇਕ ਕਠਿਨ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ੇ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਰੇਅ, ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਜੇ.ਐੱਫ. ਰਿਬੇਰੋ ਅਤੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਚਮਨ ਲਾਲ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦੀ ਕਸਬੇ ਖੋਲ੍ਹਕਰਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਈ। ਇਹ ਕਸਬਾ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰ ਵਾਲੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਇਕ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਨੂੰ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੰਡਾਲ ਲਗਪਗ ਖਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪੰਡਾਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ 'ਤੇ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਰੋਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਜੁੜੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕੋਤਾਹੀ ਲਈ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਜੋਂ ਇਕ ਹਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਕਮਰੇ ਉਸਾਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਨੇੜੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਕਾਰਨ

ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਉਤਾਰੂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਹਿਜਰਤ ਨਾ ਕਰਨ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਇਹ ਯਤਨ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਿਜਰਤ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਹੱਤਕ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਰਸੂਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਖੋਮਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਡਾਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਕੱਠ ਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵਾਰ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਵੀ ਸੀ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੱਜਰ ਕੋਤਾਹੀ ਲਈ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦੇ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਕੁਝ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।

ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਹਿਮ ਮੌਕਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਡਾਲ ਖ਼ਾਲੀ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਸੁਰਖੀਆਂ ਦਾ ਮੰਦਾ ਅਸਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਰੋਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਸਾਡੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਜਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਰਹੱਦੀ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ. ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਸੀ।

ਰਾਤ 9.30 ਵਜੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਬੰਦੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਕਮਰਾ ਨੰਬਰ 45 ਤੇ 46 ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹਨ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਤਾਲਾ ਖ਼ੁਦ ਤੋੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਫ਼ੋਨ ਆਉਣ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਰੇਅ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਜੋ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ : “ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁਣਗੇ।” ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਥਕਾਵਟ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਸੌਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਤਾਂ ਉਡੀਕਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਫ਼ੋਨ ਤਾਂ ਨਾ ਆਇਆ, ਪਰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ 45 ਤੇ 46 ਨੰਬਰ ਕਮਰੇ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਏ

ਹਨ। ਕਮਰੇ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੇ ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਉੱਤੇ ਜਬਰੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਜਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਸੂਚਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਾਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : “ਠੀਕ ਹੈ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰ ਹੋਣੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਸਰਾਂ ਉੱਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛਾਪੇ ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਉਹ ਬੰਦਾ ਮੇਰੀ ਇਸ ਸੋਚਣੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਡੇਢ ਵਜੇ ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਚੇ-ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵਾਪਸ ਜਾ ਸਕਣ। ਉਹਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਦੀਵਾਲੀ ਮੌਕੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਐਲਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਲਾਈ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ‘ਬਰਤਰਫ਼’ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਨ : ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ 1986 ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਸੀ; ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਏ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਹੀ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਵੱਲ ਧੱਕਿਆ ਵੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਇਕ ਸਿਰੋਪਾ ਉਸਨੂੰ ਜਬਰੀ ਸੌਂਪ ਕੇ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣ, ਪਰ ਉਹ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਚੌਕਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਗਾਊਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ। ਇਹ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਰ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਮਈ 1988 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸੁਝਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ 24 ਅਕਤੂਬਰ, 1988 ਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਾਹਵਾ ਕੰਮ ਆਈਆਂ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਲਈ ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਉਹਦਾ ਮਾਰਚ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਪਈ ਕਿ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਦੀਵਾਲੀ 'ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਸੱਦਾ ਦਰਅਸਲ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵੀ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਤੋਂ ਐਂਥੀ ਸੀ। ਟਕਸਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਖੁੱਸ ਗਈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਹੇਠ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਜਿਸ ਭੂਮਿਕਾ ਲਈ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਕੋਲ ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕੱਚ-ਬੁੱਤ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਰਦਾਰ ਸੀ। ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਦਬਾਅ ਪੈਣ 'ਤੇ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹਕਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਐਨ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਾਗਮਾਲਾ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਬਾਰੇ ਬੇਲੋੜਾ ਵਿਵਾਦ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਕੱਚ-ਪੱਕੇ ਗਿਆਨ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਚਾਲ ਸੀ। ਉਂਜ, ਇਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਦਾਦ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰਅਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਉਪਰਲਾ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਤਲੀ-ਨਾਚ ਨਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਕੂਮਤੀ ਰੁਤਬਿਆਂ ਉਪਰ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਕਾਰਨ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਰਾਹੀਂ ਹੋਏ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮੌਕੇ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਣੀ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ : ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਗੁਆਉਣ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਆਸਾਨੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਉਹਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਮਨ, ਮਰਿਆਦਾ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਮੁਨਾਸਿਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਤੇ ਸਰਾਹਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਲਾਭ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਲਣ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣ ਵੱਲ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੰਸਾ-ਜ਼ਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ 1983 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਹੀ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਦਸੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਅਤੇ ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡੇਰਾਣ ਲਈ ਉਥੋਂ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਭਾਵ ਕਿ 1986 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 520 ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ 1985 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨਾਲੋਂ 10 ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਰਫ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਟੀਚਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਈ 1988 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਗਿਆ।

ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਠੁੱਸ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸਫ਼ਾਏ ਮਗਰੋਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਉਥੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਪਾਸੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਖੁੱਸ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਢਾਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਹੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਨਵੀਂ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਨੇਕ-ਨੀਅਤੀ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਾਜਸੀ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਹੁਣ ਅਵਸਰ ਤੇ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਭ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਮੌਕੇ ਅਜਾਈਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ, ਅਕਾਲੀ ਧੜੇ ਤੇ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੀਆਂ ਦੋਸ਼ੀ ਸਨ। ਹੁਣ ਫਿਰ ਇਕ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਹੱਥ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਆਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤੱਤ ਨੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਉੱਤਰੀ ਬਲਾਕ (ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਸ਼ਾਇਦ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਗੋਲੀ-ਕਾਂਡ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। 7 ਮਾਰਚ, 1987 ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਨੂੰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਗਈ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 20 ਅਪਰੈਲ, 1983 ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਏ.ਐੱਸ. ਅਟਵਾਲ ਦੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਉੱਤੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਅਟਵਾਲ ਨਾਲ ਜੋ ਹੋਣੀ ਵਾਪਰੀ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ਤੇ ਤਨਦੇਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਸ 'ਤੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਿਰਕ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਜੋ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਡਟ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 'ਤੇ ਪਹਿਲ ਕਰਦਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਿਦਰੋਹ ਨਹੀਂ ਭੜਕੇਗਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪਾਵਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਥਕਾ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ

ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੇੜੇ ਮਾਰਨੇ ਪਏ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਉਣ ਤਾਂ ਜੋ “ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ।” ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਝਿਜਕ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ। ਉਹਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਅਲੀ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਰਾਹੀਂ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਦ ਗੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਯੋਜਨਾ ਕਾਰਨ ਉਹਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਧਰੀ-ਧਰਾਈ ਰਹਿ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਏਜੰਡਾ, ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵੱਖਰਾ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਇਹਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਦਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤਕ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਲਹਿਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ‘ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ’ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਕਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਰਾਹੀਂ ਦਸ਼ਿਹਤਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਆਪਣੇ 192 ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਗੁਆ ਬੈਠੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 50 ਕੱਟੜ ਖਾੜਕੂ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਟੈਲੀਫੋਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਖੁੱਸ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕਰਨ, ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਕਰਨ, ਪੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸਰਗਨਿਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਸੀ। ਫਿਰ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੱਡਣੇ ਪਏ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਣ, ਨਵੀਆਂ ਛੁਪਣਗਾਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ, ਬਦਲਵੀਂ ਰਣਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾ ਚੁਣਨ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮਈ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਜੂਨ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਇਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣਾ ਹੁਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਹਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਘਟਾਈ ਸੀ।

ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ 19 ਜੂਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਜੁਲਾਈ 1988 ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ—ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ (ਕੇ.ਸੀ.ਐੱਫ਼.) ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫ਼ੋਰਸ (ਕੇ.ਐੱਲ.ਐੱਫ਼) ਨੇ ਮੰਡ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਥੇ ਹਥਿਆਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੰਡ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਸਥਿਤ ਚਾਰ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਮੁਹਿੰਮ

ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਭਿਣਕ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਤੁਰਤ ਨਾਕਾਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੋਟਰ-ਬੋਟਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ. ਦੀਆਂ ਪਿਕਟਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਲੰਮਾ-ਉੱਚਾ ਘਾਹ ਅਤੇ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਕਈ ਰਾਹ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਾੜਕੂ ਮੰਡ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਨਰਲ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ 17 ਅਗਸਤ, 1988 ਨੂੰ ਇਕ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਮਗਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈ ਕੇ ਉਥੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿਣੀ ਗ਼ੈਰ-ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜਫ਼ਰਵਾਲ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਝਾਮਕੇ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਫਾਂਸੀ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਧੀ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹਮਾਇਤ ਤੇ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਵੇਗੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ, ਉਹਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝੌਤਾ ਵੀ ਸਹੀਬੰਦ ਕੀਤਾ।

ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਾਇਬ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਹਨਾਂ 50 ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ. ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਮਾਇਤ ਘਟਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ ਸੀ। ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲਾਉਣ ਸਦਕਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ-ਭਾਅ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਧਮਕੀਆਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਦਖ਼ਲੀ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ 'ਸਹੂਲਤਾਂ' ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਖੁੱਸ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਖਾੜਕੂ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਵੱਸੇ ਫ਼ਾਰਮ ਹਾਊਸਾਂ ਜਾਂ ਬਹਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਨਗਾਹਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਗਏ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੌਤੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵੀ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਧਨ ਦੀ ਚਮਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ 'ਮੁਰੀਦਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅਪਰਾਧੀ, ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹੋਰ ਜਰਾਇਮ-ਪੇਸ਼ਾ ਅਨਸਰ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਪੈਸਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲੋਭ ਹਿਤ ਖਾੜਕੂ ਬਣ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਪਰਾਧੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ

ਲਹਿਰ ਉਪਰ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤਕ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੜੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਆਗੂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਚਿਤ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੋਨਾ, ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਮਥੂ ਅਤੇ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚੰਗਿਆੜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਵਲ ਨੰਬਰ ਦੇ ਬਲੈਕਮੇਲਰ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ-ਧਮਕਾਉਣ ਲਈ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੋਨਾ ਨੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਛੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਛੱਡ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੋਧਿਆ' ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਜਬਰੀ ਧਨ ਬਟੋਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ 'ਬੱਜਰ ਅਵੱਗਿਆ' ਬਦਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ' ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਤੇ ਧਮਕੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਵਧ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਜਿੱਚ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਪਨਪਣ ਲੱਗੀ। ਇਸੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਵਰੀ 1989 ਤਕ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਅਖੌਤੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਕ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਰੇਅ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਅਤੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 246 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਤਾ ਮਿੱਲ ਦਾ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ-ਦਿੱਲੀ ਮੁਖ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਮ-ਗਹਿਮੀ ਵਾਲਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਥੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ ਉਮਡਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਂਜ, ਉਦੋਂ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ-ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਸੀ। ਇਹ ਕਸਬਾ ਖਾੜਕੂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਰ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵਿਉਂਤਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਨਅਤੀ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

21 ਸਤੰਬਰ, 1988 ਨੂੰ ਗੱਤਾ ਮਿੱਲ ਦਾ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਰੱਖਣ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਿਰਕੂ ਅਨਸਰਾਂ ਤੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦਾ ਅਮਲ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਦ-ਬੁੱਤ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਰਸੂਖ਼ ਰਾਹੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ

ਨੱਥ ਪਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਆਸ-ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਰੇਲ ਲਿੰਕ ਹੀ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਰਾਹੀਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰੇਲ ਲਾਈਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ।

ਜਿਸ ਆਰਥਿਕ ਪੈਕੇਜ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਨਾ ਐਲਾਨਿਆ। ਇਹ ਪੈਕੇਜ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਾਰਚ 1989 'ਚ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਉਸਾਰੂ ਕਦਮ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਸੀ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ 138 ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੇ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ 1989 ਵਿਚ ਰਾਜ 'ਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦਰਅਸਲ 1988 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ 1989 ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੈਸੇਟਾਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਵੱਜਦੀਆਂ। ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਮੌਕੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਈ ਲੋਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਮੁੰਡਿਆਂ' ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਾਂ ਮੌਕੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਨਾਕੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਤੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਡਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀ ਆਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਿਮਾਹੀ ਦੀਆਂ 549 ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿਚ 286 ਸਿਵਲੀਅਨ ਮਰੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 133 ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ 1988 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਿਮਾਹੀ ਦੌਰਾਨ ਇਹੀ ਗਿਣਤੀ 51 ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹੋਰ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਚਿੰਦੇਬਰਮ ਨੇ 6 ਅਪਰੈਲ, 1989 ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੀਵ-ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ ਕਿ ਆਈ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਹੁਣ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਨੇ '1988 ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਤੇਵਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣ ਦਾ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਵੇਗੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਈ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਜਾਹਿਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਂ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ

ਸੀ। ਇਹਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ 21 ਸਤੰਬਰ, 1988 ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਫੀਲਡ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਇਕਮੱਤ ਹੋ ਕੇ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਪੁਰਅਮਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਛੇ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਹਦੀ ਇਹ ਰਾਇ ਇਹਨਾਂ ਬਲਾਕਾਂ ਦੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਅਸਤੀਫ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਸਤੀਫ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਬਟਾਲਾ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ (ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ.) ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਉਥੋਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦੀ ਪੁਲਿਸ ਰੇਂਜ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ. ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਹੱਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਥਾਣਾ ਇੰਚਾਰਜ (ਐੱਸ.ਐੱਚ.ਓ.) ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰੁੱਖੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਈ.ਜੀ.ਸੀ. ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਇਸ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਦੀ ਮੁਅੱਤਲੀ ਤੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਰੋੜਕਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਮਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਲ ਉਸਾਰੂ ਕਦਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਿੱਧੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਚੋਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਿੱਦਤ ਤੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਲੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਪਾਰਟੀ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਖਾੜਕੂ ਠਾਹਰ ਜਾਂ ਮਦਦ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨੀ ਪਈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਚੋਣਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਲਿਆ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਪਸੰਦ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕੌਂਸਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਹਰ ਪੈਂਤੜੇ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਲਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਲੋਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਾਖੁਸ਼ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲ-ਮੇਲ ਤੋਹਮਤਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰ ਸਿੱਧੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਖੇੜ ਦੇਣਾ, ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੁਖ-ਦਰਦ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਤੇ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੱਤ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਆ ਜਾਵੇ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀਆਂ ਵੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਨਿੰਦਕ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਸੱਤਾ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਤੋਂ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਢਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਹ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ, ਇਸ ਵਾਰ ਦੂਸ਼ਨਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਲਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਝਾਗਣੀ ਪਈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਵੱਲੋਂ ਦਿਖਾਈ ਸੂਝ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਸਰਕਾਰੀ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਹੀ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਸੋ, ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪਤਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਫ਼ਦ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰੱਟ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂ, ਸਰਪੰਚ ਚੁਣੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਇਹ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਅਸਲ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਸਰਪੰਚ ਚੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਥਾਣੇ, ਹਸਪਤਾਲ, ਕਚਹਿਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਣ। ਥਾਣਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਸਰਪੰਚ ਚੁਣਨਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਰੁਤਬਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ

ਵਧੇਰੇ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਸਕਣ। ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਖਾੜਕੂ, ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਗਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਜਾਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪੈਂਦਾ ਹੀ ਬਣਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਜਾਂ ਮਦਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋਣੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਣ। ਫਿਰ, ਸਰਪੰਚ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ। ਸੋ, ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਸਰਪੰਚ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਦਰਅਸਲ ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਦਾ ਹੀ ਲੁਕਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਾਏ।

ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੂੰ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਜੁਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨੀਤੀਵੇਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਆਗਾਮੀ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਾਵਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਦਿਲਚਸਪ ਤੱਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਉਤਾਵਲਾਪਣ ਓਨਾ ਹੀ ਤੀਬਰ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ 1987 ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਖੁੰਡੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਇਹ ਰਣਨੀਤੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਹਾਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ—ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਐੱਨ.ਟੀ. ਰਾਮਾਰਾਓ—ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਜਨਤਾ ਦਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ 3 ਮਾਰਚ, 1989 ਨੂੰ ਐਲਾਨੇ ਆਰਥਿਕ ਪੈਕੇਜ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਘੱਟ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਹ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਤੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਤਿੰਨੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਂਜ, ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਪਰਤਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਹੀਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੋਝੀ ਸੋਚਣੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਸਿਆਣਪ, ਸਮਝਦਾਰੀ, ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਦਰਸ਼ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਗਾਇਬ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੇ ਅੰਤ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਸਤੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਹੀ ਲਿਆ। ਇਤਫਾਕ-ਵੱਸ ਇਹ ਮਹੀਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਖੂਨੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿਰਫ਼ 78 ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਸਿਫਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਫ਼ਤਵਾ ਸਾਬਤ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕੁਝ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਫਰਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਔਸਤ 180 ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਂਜ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਵ ਕਿ ਸਤੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਬਿਹਤਰ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉਪਰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਸੋਚ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਅਪਰੈਲ 1991 ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਆਖ਼ਰ ਜਨਵਰੀ 1993 ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਜਬਰੀ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਥਕ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਜਿਤਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ 1992 ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੇ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ।

ਖ਼ੈਰ, ਗੱਲ 1989 ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨਾਲ ਖਾਰ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜੇ ਉਦੋਂ

ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਪੰਚਾਇਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਯੁਗਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪੰਚ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅੱਜ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੰਕਟ ਜਾਂ ਝਗੜੇ ਸਮੇਂ ਮਾਮਲਾ-ਪੰਚਾਇਤ ਕੋਲ ਹੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਤੇ ਦਾਨਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਜਾਂ ਹਮਾਇਤ ਲਈ। ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਹਮਾਇਤ ਲੈਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਅਥਾਰਟੀ ਤੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਤਜ ਕੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣਾ।

ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੇ 19 ਮਈ, 1989 ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ, ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਲ 217 ਥਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ 16 ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸਨ। 66 ਥਾਣਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ 135 ਥਾਣਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਅਮਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੁੜ ਏਕਤਾ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੰਡੀਆਂ ਮਿਟ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਅਸਲ ਕਿਰਦਾਰ ਜੱਗ-ਜਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ 3 ਮਾਰਚ, 1989 ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦਾ ਗਰੋਹ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਵਾਵੇਲਾ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੰਚਾਇਤ ਰੂਪੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਤਾਂ ਪਿੰਡ, ਬਲਾਕ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ-ਪੜਾਵੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। 1989 ਵਿਚ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਬਿਆਨ ਦਾਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਖੱਲ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭਾਰੂ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਸੋ, ਚੋਣਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ।

ਜਦੋਂ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤਿੰਨ-ਪੜਾਵੀ ਪੰਚਾਇਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੋਧ ਬਿੱਲ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ

ਇਹ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਬਿੱਲ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਣ ਲਈ ਉੜੀਸਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਉਪਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਦਬਾਅ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਇਥੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਫਰਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਹੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ 1993 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਬਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ : ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦੋ ਪੁੜ

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ 'ਦਾਨੀਆਂ' ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਫ਼ੋਨ ਕਾਲਾਂ ਜਾਂ ਧਮਕੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ 13, 14, 45 ਤੇ 46 ਨੰਬਰ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਨਿਮਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ' ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਕਿੰਨੀ ਸੇਵਾ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ'। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਮੰਡ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿਕਾਂ (ਫ਼ਾਰਮ-ਹਾਊਸਾਂ) ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਜਾ 'ਸ਼ਰਨ' ਲਈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਮੰਡ ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਬਹਿਕਾਂ ਉੱਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨੇ ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਔਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ। ਬੰਧਕ ਬਣਾਏ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਇਸ ਭੈਅ ਕਾਰਨ ਜਾਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਖਾੜਕੂ ਬੰਧਕ ਨੂੰ ਮਾਰ ਹੀ ਨਾ ਦੇਣ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਮਿਲੀਆਂ। ਸੋ, ਲੋਕ ਵੱਧ ਚੌਕਸ ਹੋ ਗਏ। ਅਗਵਾਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਿਹੜੀ ਫ਼ਿਰੋਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਉਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਤਾਰਨੀ ਬੰਧਕ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਵੰਬਰ 1989 ਦੀਆਂ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਫ਼ਿਰੋਤੀ ਲਈ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਹੋਏ।

ਅਗਵਾ ਵਰਗੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਧਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸੰਤਾਪ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਜੁਰਮਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਚੱਜੀਆਂ ਤੇ ਕੁਢੱਬੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕਹਿਰ ਢਾਹ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਹਦਾ ਅਸੀਂ

ਕਿਆਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੰਤਾਪ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਸੰਤਾਪ ਬਹੁਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੱਤਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਗਰੋਂ ਭੋਗੇ ਸੰਤਾਪ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਜਾਂ ਰਾਹਤ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਵਸੀਲਾ ਜਾਂ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਲੋਭ ਨੇ ਅਗਵਾ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਵੱਧ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਝਾਂਸਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੰਧਕਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮਸਫੂਟ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਅਗਵਾਕਾਰ ਬਣਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਟੋਲੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ 'ਲਹਿਰ' ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਸਿੰਘਾਂ' ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੇ। ਹਾਥੀ ਘਾਹ ਵਾਲਾ ਮੰਡ ਦਾ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਦਾਰੂ ਕੱਢਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਥੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਨੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚੌਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤਾਂ ਦਾਰੂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਧੰਦਾ ਠੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਡ ਵਿਚ ਦਾਰੂ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਧੰਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧੰਦੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਹੀਨਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਭੋਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਧੰਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਕਾਰ ਬਣ ਬੈਠੇ।

ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਪਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਰਕ ਬਣ ਗਈ। ਖਾੜਕੂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਆ ਦਸਤਕ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਦਸਤਕ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਘਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਇਸ ਦਸਤਕ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਨਾਹ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪੰਜ ਤੋਂ ਦਸ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਚਨਚੇਤ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ "ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਤੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ" ਵਰਗੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਘਰ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਤਾਂ 'ਸਿੰਘ' ਰਕਮਾਂ ਮੰਗਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ-ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਮੁੰਡੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਣਨ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਾਉਂਦੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮੁਖਬਰ ਗਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ 'ਸੋਧਣ' ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਖਾੜਕੂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਹੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ

ਅਗਵਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਤਕ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਜੇਕਰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਚੱਲਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਜਲੇ ਉੱਤੇ ਨਮਕ ਛਿੜਕਣ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਸੀਨੇ ਫੁਲਾ ਕੇ ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਤਾ ਲਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਗੁੱਸੇ ਜਾਂ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ : “ਖਾੜਕੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤੁਸੀਂ ਏਨੇ ਨਰਮ ਕਿਉਂ ਹੋ ? ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਤੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਥਾਣੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ?” ਰਾਤੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਤਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਨਰੜਦੀ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਨਾਵਾਜਬ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਅਪਰਾਧ ਵਧਣ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੋਕ ਰੋਹ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ‘ਰਾਤੀਂ ਖਾੜਕੂ ਦਿਨੇ ਪੁਲਿਸ, ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਕਢਾਊ ਚੀਸ’ ਵਰਗਾ ਅਖਾਣ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਉਪਰ ਖਾੜਕੂ ਦਾ ਠੱਪਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮੁਖ਼ਬਰ ਗਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹੀ ਕੁਢੱਬੇ ਢੰਗ, ਮੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫ਼ਿਕਰੇ ਵਰਤਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਨੀਮ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਸਨ, ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਫ਼ੋਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਫ਼ੋਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਐਵੇਂ ਹੀ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੇਸ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਾਦ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੱਗਲਰ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ੋਨ ਨੰਬਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਨੰਬਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਦੇ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਈ। ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸ ਥਾਣੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ : “ਜੇ ਤੂੰ ਮਰ ਵੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ

ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਊ।” ਇਹ ਕੇਸ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਖਲ ਸਦਕਾ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ ਹੋਈ।

ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਲੋਕ ਲਗਾਤਾਰ ਕਸੂਤੀ ਤੇ ਟਕਰਾਅ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਗਵਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਨ 'ਤੇ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਇਕ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਭਰਮ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਧਾ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜੇ ਪੁਲਿਸ ਸਰਗਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਰਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਉਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਜਿੱਚ ਕਰਨ ਤੇ ਜਬਰੀ ਪੈਸੇ ਬਟੋਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਬੰਧਕ ਹੀ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਦੇ ਜਾਂ ਬਚਾਅ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਵੱਡੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਕਈ ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲੇ ਲਾ ਕੇ ਨੇੜਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਜਾ ਵੱਸਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਚਾਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਖਾੜਕੂ ਅਕਸਰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦਾ ਥਹ-ਪਤਾ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਲੁਕਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਹਿੰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਘਰ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੁੱਟਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸ਼ਰਨਗਾਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਖਾੜਕੂ ਸਭ ਕੁਝ ਉਗਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਮਜਬੂਰ ਸ਼ਰਨਦਾਤੇ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸ਼ਾਮਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ 'ਸ਼ਿਕਾਰ' ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਗਰੋਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈਯਾਫਤਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖਾੜਕੂ ਟੋਲੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੇ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੁੰਡੇ' ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਅਜਨਾਲਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਚੰਗਿਆੜਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਖਿਲਾਫ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ।

ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਹੋਰ ਵੀ ਦਲੇਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਲੋਕ ਅਗਵਾ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੋ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ

ਨੇਕ-ਨੀਅਤੀ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਲੋਕ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਪੁਲਿਸ, ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰੋਤੀ ਦੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਵੀ ਖੁਦ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਰਾਈ ਦਾ ਪਹਾੜ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ। ਦੋ ਉਪ-ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ (ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀਜ਼) ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 311 ਦੇ ਤਹਿਤ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਰਸਮੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਬਰਤਰਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਸ਼ਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤੁਰਤ-ਫੁਰਤ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਅਗਵਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤੁਰਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਲਸ ਤੇ ਵਿਚੋਲੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ, ਜਿਹੜੇ ਅਗਵਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਕੇ ਰਿਹਾਈ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੋਨਾ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੱਪਲ ਸਿੰਘ, ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਂਹ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਮਧੂ ਵਰਗੇ ਖਾੜਕੂ ਸਰਗਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਜਨਾਲਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸੱਤਾ ਚੰਗਿਆੜਾ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ੋਫ਼ਨਾਕ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਅਗਵਾ ਕੀਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਤਦੋਂ ਤਕ ਉਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਫਿਰੋਤੀ ਨਹੀਂ ਜੁਟਾ ਸਕੇਗਾ। ਚੰਗਿਆੜੇ ਨੇ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫਿਰੋਤੀ ਦੀ ਰਕਮ ਇਸ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਤੋਂ ਵਸੂਲ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਅਗਵਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਰਕਮ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਆਜ ਸਮੇਤ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਵੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰੋਤੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅਗਵਾ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਖਾੜਕੂ ਗਰੁੱਪ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਸਾਲਸ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਪਰਾਧੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰਾਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੱਚ-ਘਰੜ ਅਪਰਾਧੀ ਵੀ ਗੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਕਾਰਾਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨੰਬਰ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਡੀ ਉਪਰ ਵੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਨੰਬਰ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਕਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਆਂਦੀ। ਨੰਬਰ ਪਲੇਟਾਂ ਤਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਦਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਬਾਡੀ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਨੰਬਰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਜਾਅਲੀ ਨੰਬਰ ਲਿਖਾਉਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਸੀ। ਸੋ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਡੀਆਂ 'ਉਧਾਰ' ਲੈਣ ਅਤੇ

ਕੰਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਮਾਲਿਕ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਲਈ। ਫ਼ਿਰੌਤੀ ਅਦਾ ਨਾ ਕਰਨ ਜਾਂ 'ਉਧਾਰ' ਮੰਗੇ ਗਏ ਵਾਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ 'ਵਬਾ' ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਇਕ ਬੀਬੀ ਦਾ ਪਰਸ ਖੋਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਰਜ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦੋਸ਼ੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਦੇ ਵਾਹਨ ਦਾ ਨੰਬਰ ਯਾਦ ਸੀ। ਦੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਪਰਸ ਖੋਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਹ 36ਵੀਂ ਵਾਰਦਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਰ 'ਸ਼ਿਕਾਰ' ਦਾ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਪਿੱਛਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸਤਰੀ ਘਰ ਦਾ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਕਾਰ ਜਾਂ ਸਕੂਟਰ ਤੋਂ ਉਤਰਦੀ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਧਮਕਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਪਰਸ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ 35 ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਸ ਖੋਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਪੱਟੀ ਦੀ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦੋ ਮਸਫ਼ੂਟ ਮੁੰਡੇ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੋਨਾ ਗਰੇਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਗਏ ਅਤੇ 50 ਕੁ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮੰਗਣ ਲੱਗੇ। ਕੁਝ ਨਾਂਹ-ਨੁਕਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੌਦਾ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਤੈਅ ਹੋਏ ਦਿਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਰਕਮ ਵਸੂਲਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੋਨਾ ਦਾ ਭਰਾ ਖੜਾ ਸੀ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਉਹਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਸੋਨਾ ਦਾ ਭਰਾ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ਸ਼ ਪੈ ਗਈ।

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਕੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਤਾਂ ਭਰਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਮ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ, ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ : “ਜੇਕਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ?” ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਟਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਗਵਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਅਗਵਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਕੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਮਲਾ ਟਾਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨੋਟਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ਿਰੌਤੀ ਦੀ ਰਕਮ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ

ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਫਿਰੋਤੀ ਦੀ ਰਕਮ ਘਟਾ ਕੇ ਦੱਸਣ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਗਰੋਂ ਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸ ਬਹੁਤ ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਹੀ ਰਹੇ।

ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ, ਉਥੇ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਗਾਇਬ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਵਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਕਮਾਂ ਲਈ ਧਮਕੀਆਂ ਵਰਗੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਤੇ ਧਮਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਕੇ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਪਾਸੋਂ ਹਥਿਆਰ ਲਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ 'ਏਜੰਟਾਂ' ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਫਿਰੋਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੈਂਦੇ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਂਜ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਚਲਾਈ ਗਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਕੁਝ ਰੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਖਾੜਕੂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਮਜ਼ੀਠਾ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ/ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਵਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ ਨੇ ਦੋ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਮਥੂ ਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੋਰਾਂਗਲਾ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾੜੇ ਕਾਰਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਦੇਖੇ ਤੇ ਸੁਣੇ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਨੇ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੇਕ-ਨੀਅਤੀ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਅਸਰਦਾਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਕੀ ਪਈ ਸੀ। ਸੋ, ਲੋਕ-ਰਾਇ ਦਾ ਮੁਹਾਣ ਬਦਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਲ 1989 ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵੱਧ ਮਰਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੂਨ 1989 ਤੋਂ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਉਸ ਸਾਲ ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ 'ਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਠੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਖਾੜਕੂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਂ ਲਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੁਣ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਜਾਗਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਉਮੀਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਗਵਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਧਮਕੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਡਰੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਿਤਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦਾ ਦੋਹਰਾ ਝੋਂਝ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਵੀ ਸੀ। ਜਸਟਿਸ ਤਾਰਕੁੰਡੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 'ਸਿਟੀਜ਼ਨਜ਼ ਫਾਰ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ' ਦੀ ਟੀਮ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਨਿਤਾਣੇ ਸ਼ਰਨਦਾਤਿਆਂ' ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਢਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਇਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਆਮ ਲੋਕ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਨ, ਉਥੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਹੈ।

ਫ਼ਿਰੋਤੀਆਂ ਤੇ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵਧਾ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਮੰਦਭਾਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੁਰਤ ਅਸਰਦਾਰ ਉਪਾਅ ਨਾ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਂਜ, ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਅਮਲ ਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਬੀਜ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਦਿਲਚਸਪ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਟੋਰੇ ਗਏ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਕਿਥੇ ਗਏ? ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਸਫ਼ਾਏ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਉਹਨਾਂ ਚਿੱਟ ਫੰਡ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਖੁੰਬਾਂ ਵਾਂਗ ਉਭਰ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਧੀਨ ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੀ ਟੀਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਈ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ, ਉਂਜ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਟੋਰਿਆ ਧਨ ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਕਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਬੁਲੰਦ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨੂੰ ਹੋਰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਖੇਡਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਕੌਮੀ ਖੇਡਾਂ

ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਦਲੇਰੀ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਕਾਰੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਖੇਡ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ—ਕੌਮੀ ਖੇਡਾਂ—ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਖ਼ਤੀ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ ਸ਼ੇਕ ਲੱਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ। ਇਹ ਖੇਡਾਂ ਨਵੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਖੇਡਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਆਮ ਵਰਗੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸਤੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀ ਆ ਗਈ। 17 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ, ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਖ਼ਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸੀ।

ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਕੌਮੀ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਨੂੰ ਖੱਟੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਡ ਕੁੰਭ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਖੇਡਾਂ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ, ਪਰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ‘ਕੌਮੀ ਖੇਡਾਂ’ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੋਣਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ‘ਜ਼ਰੂਰੀ’ ਰਿਪੋਰਟ ਰਾਜਪਾਲ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਬਦਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਖੇਡਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਰਾਜਪਾਲ ਰੇਅ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਿਪਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਜ਼ਬੇ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਵੇਂ ਮੋਹ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਖੇਡਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਆ ਪਈਆਂ।

ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਨਿੱਗਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਉਣ

ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਲੋਕ ਫ਼ਤਵਾ ਦਿਵਾ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮੁੱਦਾ ਜਾਂ ਨਾਅਰਾ ਉਭਾਰਨ ਜੋ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੋਧਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੋਧ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਾਸ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਾਸ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਫ਼ਤਵਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਚੋਣਾਂ 22, 24 ਤੇ 26 ਨਵੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਠ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਰੁਝਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਯੂਸੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਪੱਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਬਾਕੀ ਨਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਰਉਂ ਵਿਚ ਸੀ।

1984 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਕਾਰਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਚੋਣ ਮੈਨੀਫ਼ੈਸਟੋ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਪੰਜਾਬ ਸੀ, ਪਰ 1989 ਦੇ ਚੋਣ ਮੈਨੀਫ਼ੈਸਟੋ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਗ਼ਾਇਬ ਸੀ। ਕਈ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਇਹਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰਾਜ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਮ ਮੰਦਿਰ ਤੇ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਤੋਂ ਝਗੜਦੇ ਆ ਰਹੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਸਜਿਦ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ 100 ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰਾਮ ਮੰਦਿਰ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾ-ਨਿਆਸ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਪੈਂਤੜਾ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਐੱਨ.ਟੀ. ਰਾਮਾਰਾਓ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ-ਲੁਭਾਉ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਤਾਕਤਵਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।

ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਲਈ ਔਖਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਉਂਜ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਦਰਅਸਲ, ਇਸੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੁਲਾਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜੂਨ 1989 ਵਿਚ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਜੋਧਪੁਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ

ਸੀ। ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਅਗਸਤ 1989 ਵਿਚ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਜਲਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਜਲਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਕਿ ਰਿਹਾਅ ਹੋਇਆ ਨੇਤਾ ਅਮਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਹੀ ਦੇਵੇਗਾ। ਹਫ਼ਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਐਸੋ-ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁੱਭਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਸਨ (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 11 ਸਤੰਬਰ, 1989)। ਲੋਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਾਲੇ ਅਜਲਾਸ ਵਿਚ ਆਏ, ਪਰ ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੀ ਪਈ। ਅਜਲਾਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖੜਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਰਾਜ, ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਦਿਵਾਉਣ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਜਲਾਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਖ਼ਾੜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ ਉਸ ਸੜਕ ਵੱਲ ਆਇਆ, ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੰਘਣਾ ਸੀ। ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣਾ। ਮੈਂ ਬਿਰਧਾਂ ਦੇ ਇਕ ਟੋਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ : “ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਾਹਦੀ ਸੀ ! ਇਹ ਤਾਂ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਲੈਣ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਜਿੱਚ ਕਰਨ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਡਰਾਮਾ ਸੀ।” ਇਕ ਹੋਰ ਟਿੱਪਣੀ ਸੀ, “ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।”

ਵੱਡ-ਉਮਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗਭਰੇਟ ਬਾਗ਼ੋ-ਬਾਗ਼ ਸਨ। ਉਹ ਅਜਲਾਸ ਲਈ ਜੁੜੇ ਇਕੱਠ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਜਲਾਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਤੇ 'ਬਹਾਲ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸੀ। ਅਜਲਾਸ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅੰਦੋਲਨ ਛੇੜਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ 'ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰਾਂ' ਵਜੋਂ ਬਦਨਾਮ ਸਨ। ਅਜਲਾਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਇਹਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰਿਹਾ : ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਤੇ ਲੁੱਟਾਂ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹੁਣ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ 'ਇਜ਼ਤਯੋਗ ਬਾਣਾ' (ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀ ਨਹੀਂ, ਚੋਣ ਫੰਡ ਦਾ ਬਾਣਾ) ਪਹਿਨਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਧੜੇ ਸਾਂਝੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਨਾ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੀਟਾਂ ਅਲਾਟ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਕੈਪਟਨ

ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਇਹ ਫਲਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਰਮਿਆਨ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਮਤਭੇਦ ਸਨ (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਨਵੰਬਰ 1989)। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਿਹਾ ਸਟੈਂਡ ਲੈਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹੇਠ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਬਰਤਰਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੇਚਾਹਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ-ਫ਼ਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਦਰਅਸਲ, ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਦੁਫੇੜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸੀ, ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਜੇ ਪੂਰੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਚਲਾਉ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਠ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੱਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇ ਜੇਤੂ ਰਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸੰਸਦੀ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਜੇਤੂ ਰਹੇ। ਇਹ ਹਲਕਾ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹੀ ਹਮਾਇਤੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਆਗੂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੰਡ ਨੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਜਾਖੜ ਵਰਗੇ ਦੋ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਤਿਆਰੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਬਿਮਲ ਕੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰੋਪੜ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਜੇਤੂ ਰਹੀ, ਜਿਥੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਫੜੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਤੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਸੰਸਦੀ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਵੀ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ।

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਬਹੁ-ਧਿਰੀ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਪੂਛਾਂ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆ, ਅਤਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੇ ਅਤਿੰਦਰ ਪਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਵੋਟਾਂ ਪਾਈਆਂ।

ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀੜਤ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਮਨ ਦੇ ਮਸੀਹਾ ਜਾਪੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਇਹ ਵੋਟਾਂ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹਮਾਇਤ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਵਸੋਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਨੀਮ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਥਾਨਕ ਆਗੂ, ਪੰਚ, ਸਰਪੰਚ ਤੇ ਹੋਰ ਮੋਹਤਬਰ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਖੱਬੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਢਾਂਚਾ ਖਿੰਡ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਲਾਕਾਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅਜਨਬੀਆਂ ਜਾਂ ਘੱਟ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ 'ਪ੍ਰਚਾਰਕ' ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਆਗੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕੋਈ ਡਰ-ਭਉ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਘ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਵੋਟਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੋਲਿੰਗ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਉਂਜ ਡਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮਜਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾੜਕੂ-ਪੱਖੀ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਪਤ ਮਤਦਾਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸੀਨੀਅਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਪੋਲਿੰਗ ਬੁਝਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਬੁਝਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਵੀ ਗਏ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਹਲਕੇ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਚਹੁਕੋਣੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਤਰੀਕ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਖ਼ੋਫ਼ਨਾਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨਮਿਤ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਵਲਜੀਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਸਤਿਕਾਰਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੰਵਲਜੀਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਧੀਆ ਤਕਰੀਰ ਨੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਗਭਰੇਟਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜਿੱਤ ਲਏ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਤੀਜੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪਛੜੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਬਦਲ ਲਈ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ, ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਭਾਜਪਾ), ਰਘੂਨੰਦਨ ਲਾਲ ਭਾਟੀਆ (ਕਾਂਗਰਸ) ਅਤੇ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਲਕੱਤਾ ਨੂੰ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਨਾ ਤਾਂ ਜਾਅਲੀ ਮਤਦਾਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ

ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੂਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ। ਜੋ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਵਾਉਣ ਜਾਂ ਕੁਝ ਪੋਲਿੰਗ ਬੂਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪਈਆਂ ਵੋਟਾਂ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਅਚਨਚੇਤ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਸਨ। ਉੱਤਰੀ ਹਲਕੇ ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੇਲਾ—ਸੈਟਰਨੇਲੀਆ—ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਥਾਪੜ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਐਂਡ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਖੇ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। 10 ਨਵੰਬਰ, 1989 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ 19 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। 12 ਨਵੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 14 ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਤਿੰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਤੇ 11 ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗੁਆ ਬੈਠੇ। ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ 13 ਨਾਗਰਿਕ, ਦੋ ਅਧਿਆਪਕ, ਤਿੰਨ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ, ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਤੇ ਛੇ ਹੋਮਗਾਰਡ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 18 ਨਵੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਹੋਏ ਦੋ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਵਿਚ 6 ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ 40 ਹੋਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ।

ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਕਾਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਲੈਣ ਵਰਗੀ ਘਟਨਾ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਲੂਹ ਗਈ। ਉਂਜ, ਸਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਹੋਈਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਰਅਸਲ, ਅਕਤੂਬਰ ਤੇ ਨਵੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ 1988, 1990 ਅਤੇ 1991 ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਸਨ। ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਜੇ 100 ਨਾਗਰਿਕ ਮਰੇ ਤਾਂ 94 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵੀ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਨਵੰਬਰ ਤੇ ਦਸੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 120 ਤੇ 121 ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਲਾਕ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਕੇ 57 ਤੇ 37 ਉੱਤੇ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਵੱਧ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ 26 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪਈਆਂ। ਇਹ ਇਕ ਬਾਕਮਾਲ ਤੱਥ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕੋ ਇਕ ਰਾਜ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਚੋਣ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਵਾਰਦਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, 22 ਤੇ 24 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 35 ਤੇ 30 ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਦਰਜਨਾਂ ਪੋਲਿੰਗ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮਤਦਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਅਮੇਠੀ ਵਿਚ ਹੀ 97 ਪੋਲਿੰਗ ਕੇਂਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮਤਦਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਵੱਕੋ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨੇ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਾਅਵਾ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ। ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਸੰਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਜਪਾ ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਏ।

ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅਹਿਮ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚਣ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਅਮਰੀਕੀ ਦੂਤਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਕੱਤਰ ਵਾਲਟਰ ਕੇ. ਐਂਡਰਸਨ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਫ਼ਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚਣ ਦਾ ਕੇਸ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਘੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਧ ਗਰਮ-ਖ਼ਿਆਲ ਸਾਥੀਆਂ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਅਤਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਘੜੀ ਗਈ ਨਵੀਂ ਸਿਆਸੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਅਕਾਲੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚਲੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬੇਝਿਜਕ ਹੋ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਮਨਜੀਤ) ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਰਾਜਸੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਉਲਟਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਸੀ ਵੈਧਤਾ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚੀ। ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਵੱਧ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਬਰਾਨਾ ਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੋਕ ਫ਼ਤਵਾ ਸੀ।

ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਯੂ.ਏ.ਡੀ.) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਸੂਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਕੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨੀ

ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 6 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਭਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰਹਿਮ ਤੇ ਦਰਿਆਦਿਲੀ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਇਹ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਗਿਣੀ-ਮਿਥੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸਨ ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਜਵਾਬ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਚੁੱਕੇ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ ਤੇ ਦਸੰਬਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਰਵੀਂ ਕਮੀ ਆਈ।

ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਲੈਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ : “ਆਪਣਾ ਰਾਜ, ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰੋ।” ਵੋਟਾਂ ਵੰਡਣ ਦੀ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜੋ ਲਾਭ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਰਤਾ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ ਆਏਗੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਚੋਣ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੂਨ 1991 ਵਿਚ ਆਖ਼ਰੀ ਮੌਕੇ ਰੱਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਉਹਨੇ ਕੀਤਾ ਵੀ ਸੀ)। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ 13 ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੀਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 6 ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਹੋਣ ਲਈ ਰਿਹਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ (ਇਹ ਸੀਟਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਨੇ ਜਿੱਤੀਆਂ)। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਖੁੱਸਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਸਿਰਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਹੰਗਾਮੀ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਈ।

ਉਂਜ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੇ ਅਤਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਚੱਲ ਰਹੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਛੱਡ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਉਹਨੂੰ ਅਤੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਨਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਲਾਹ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਨਿਮਾਣੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਤੇ ਅਤਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਸਦਭਾਵੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਸੋਚ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਤਿੰਨ 'ਅਸੁਖਾਵੇ' ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਕੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ। ਜੇ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪੁਆ ਕੇ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਬਲਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਲਈ ਨਵਾਂ ਆਧਾਰ ਤੇ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ 16 ਥਾਣਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਖਾੜਕੂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸਨ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਕੁਝ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਛੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਲਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਹਲਕਿਆਂ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਕਾਰਨ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਭਰੇਟ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ 'ਸੁਆਦ' ਲੈਣ ਜਾਂ ਚੌਧਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਇਹਨਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਲਈ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਲਾਕੇਵਾਰ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਉਭਾਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਇਹੀ ਮੁੰਡੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੇ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿਚ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਵਧ ਗਈ। ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਸ ਅਚਨਚੇਤੀ ਵਾਧੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਾਰਚ 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਗਈ।

ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਮਨ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੀਨੀਅਰ ਵਜ਼ਾਰਤੀ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਜੋਸ਼ੇ-ਖ਼ਰੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਚਾਅ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ 'ਛੱਲਾਂ' ਕਾਰਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਮੈਂ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ; ਉਹ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਢੀ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਥੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਭੀੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਢੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਪੁਲ ਉਪਰ ਪੱਕਾ-ਮੁੱਕੀ ਤੇ ਅਫ਼ਰਾ-ਤਫ਼ਰੀ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਢੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਚੈਨ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਸਕੇ। ਓਨੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਢੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤਕ ਦੀ ਪੂਰੀ ਥਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਮਗਰੋਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਢੀ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ ਆ

ਰਹੀ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਕਹਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ, ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ, ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਮੁਫਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੱਗੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਦਮੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜੁੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਹਿਮਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੋਧਨ ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪੁਰਜੋਸ਼ ਤੇ ਪੁਰਅਮਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਤਣਾਅ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹਨ। 7 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਦਾ ਦਿਹਾੜਾ ਜੰਗਬੰਦੀ ਦਿਵਸ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਿਰਦਾਰ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਂਜ, ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਆਸ ਤੇ ਉਮਾਹ ਸੀ, ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸਲੀ ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਸਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜੀਪ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗਲੀਆਂ-ਕੂਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਿਰ ਤਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਦਿਖਾਈ। ਇਹ ਕਦਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸੁਖਾਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਵੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਅਖਬਾਰੀ ਬਿਆਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਜੋਂ 6 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ, ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਯੂ.ਏ.ਡੀ.) ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖ਼ਤ ਸਟੈਂਡ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਉਭਰੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਮੰਨਣ ਦੇ ਰਉਂ ਵਿਚ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

2 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਦੀ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਸਿਖਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਗਰਮ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨੌਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵੀ ਫ਼ਰਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਰਸੂਖ਼ ਸਦਕਾ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾ ਲੈਣਗੇ। ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਉਮਾਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੋੜਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਲੀ ਧੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਹੇਠ ਹੀ ਏਕਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਪੱਖ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ। 11 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਪਾਰਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਫੁੱਟ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ। ਅਸਹਿਮਤੀ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਮਤਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀਆਂ 'ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ' ਤੇ ਸਿੱਖ ਹੋਮਲੈਂਡ ਵਰਗੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਮਿਲ-ਗੋਭਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰ ਖ਼ਿੱਤੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਨਵੇਂ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ, ਬਿਮਲ ਕੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੰਡ ਤੇ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖੁੱਡੀਆਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਇਸ ਮਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਕ-ਆਊਟ ਕਰ ਗਏ। ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ 12 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ।

ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਮੌਕੇ ਵੀ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਏਜੰਸੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੀ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕੋਲ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਜਾਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਦਲਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤਾ, ਉੱਜ ਵੀ, ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਸੀ। ਉਪਰੋਂ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੌਕਾ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ, ਥੀਨ ਡੈਮ ਛੇਤੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ, ਭਾਖੜਾ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਣ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਰਲਾਉਣ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਤੇ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਵੰਡ ਵਰਗੀਆਂ ਨਿੱਗਰ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਤੇ ਮੰਨਵਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੇਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪੈਕੇਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਰੰਗ ਹੀ ਨਿਆਰੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਵੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ।

ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ 17 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਹੜੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਹੋਈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ “ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੁਸਤ-ਦਰੁਸਤ ਬਣਾਉਣ” ਅਤੇ “ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ” ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਨਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੱਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਮੀਟਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਮਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ “ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ” ਭਾਵ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਦਦ ਤੇ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਇਸ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਉੱਜ ਸ੍ਰੀ ਬਾਦਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਵਾਗਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ)

ਨੇ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੀਟਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਤੇ ਦੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਜਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਫਰਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ।

11 ਜਨਵਰੀ, 1990 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ, “ਸਵੇਰਾ ਹੋਗਾ, ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਗਾ।” ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਦਭਾਵੀ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਖੜੀਆਂ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅੜਿਚਣਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਧਰਮੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ’ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ, ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਲਈ ਤੇਜ਼-ਰਫ਼ਤਾਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣੇ ਅਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰਨੀ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੇ ਹਲਵਾਰਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾਅਵਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਇਕ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤ (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 14 ਜਨਵਰੀ, 1990) ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ “ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਮਲ੍ਹਮ ਲਾਉਣ” ਦੇ ਵੱਧ ਨਿੱਗਰ ਸਬੂਤ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ “ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਯੁਗ” ਦੀ ਆਮਦ ਬਾਰੇ ਮਨਾ ਸਕਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਅਤੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਈਆਂ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਮ ਜੇਠਮਲਾਨੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਈ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੇ ਹਰਿਆਣਵੀ ਜਾਟਾਂ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ‘ਮੁੰਡਿਆਂ’ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਜਾਦੂਈ ਛੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ‘ਮੁੰਡਿਆਂ’ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ‘ਮੁੰਡਿਆਂ’ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਂਜ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੁਕਵੀਂ ਜੰਗ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਸੰਕੇਤ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚਲੀ ਰੈਲੀ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਬੜੇ ਅਰਥ-ਪੂਰਨ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨਾ ਤਾਂ ਵੱਖਵਾਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ

ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਸੋਚਣੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ 'ਫੀਡਬੈਕ' ਸਿਰਫ਼ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਟੇਡੀਅਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਂਗੋਵਾਲ) ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਹਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਣਨੀਤਿਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਇਹ ਬਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਨਰਮ-ਪੰਥੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਔਖੀ ਤੇ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਈ ਗੁਟਬੰਦੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਮੋਸ਼ੀ-ਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਪੱਕਿਆ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਕਾਹਲ ਨੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਧਾਈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਖਾੜਕੂ ਵੱਧ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਜਨ-ਆਧਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਰੇ ਲਾ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਣ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਵੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਘੋਲ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਰਲਗੱਡ ਕਰਨ ਦੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਨਵੀਂ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕੋਈ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਰਾਖ਼ਦਿਲੀ ਵਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਵੀਂ ਜਨਤਾ ਦਲ ਸਰਕਾਰ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਕਾਡਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਬਕਾ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ (ਐੱਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ) ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਰਜੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ

ਲਈ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਰਹੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੋ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਦੌਰੇ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ।

ਜਿਥੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਮੀਦਾਂ ਸਨ, ਉਥੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਸਨ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਮਨਜੀਤ) ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰੱਖੀਆਂ। ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਉਹਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕੰਟਰੋਲ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਤਲਵੰਡੀ) ਕੋਲ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਦਮ ਉਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1988 ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਮੁੜ ਟਿਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਉਪਰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਮਗਰੋਂ ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਏ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਤੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ (ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ) ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਵੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਾਰਚ 1986 ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਚਾਰ ਖਾੜਕੂ-ਪੱਖੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਜੂਨ 1988 ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਬਰਤਰਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਖਾੜਕੂ ਔਖੇ ਸਨ। ਉਂਜ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਨਰਮ ਤਕਰੀਰਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਲੁਕਵੇਂ ਝੁਕਾਅ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਗਰਮ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਬਿਆਨ ਦਾਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। “ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਮੌਕੇ ਕੇਸਰੀ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾਉ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮੀ ਦਿਉ” ਵਰਗੇ ਬਿਆਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣਨੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸੰਧੂ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਵੀ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਫ਼ੋਨ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਖੜੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: “ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਿਸਨੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਇਹ ਅਸਿੱਧਾ ਸੰਕੇਤ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਮਨਜੀਤ) ਦੇ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੱਲ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਗੇਟ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁੰਡੇ ਜੁੜੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਉਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਉਦੋਂ ਮਾਰਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆਈ ਇਕ ਫ਼ੋਨ ਕਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਬੈਠੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਾਲ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਧੂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਉਸ ਬੈਂਡਰੂਮ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਸੰਧੂ ਫ਼ੋਨ ਕਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਧੂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਜੇ ਹਫ਼ਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੌਕਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ “ਐਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ”। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਿਛਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੰਨੇ ਕੁ ਸੋਗੀ ਉਥੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ।

ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਹਾਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਉਪਰ ਬਾਜ਼ (Falcon) ਕੋਡ ਵਾਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਉਹਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਮ ਤੋੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਰੀਬੀ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਕਿ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਹੋਏ) ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਹਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ 1983 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 1989 ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਅਹੁਦਾ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਨ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਨ। ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤਿੱਖੇ ਮਤਭੇਦ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਟੀਮ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਲਗਭਗ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਸੀ।

ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦਾ ਪੰਦਾ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹਤਿਆਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ‘ਪੱਖਪਾਤ’ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਰਿਹਾਅ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਧਾੜ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੀ

ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਇਹ ਕਹੀ: “ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੱਡੋ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿਉ।” ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੰਜੀਵ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸੂਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਉਹਦੀ ਰਿਹਾਈ ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਤੇ ਬਿਮਲ ਕੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਸੰਜੀਵ ਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਵਫ਼ਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤ ਵਿਖਾਏ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤੀ ਹੀਲ-ਹੁੱਜਤ ਦੇ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਲੂਕ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੇ ਵਫ਼ਦ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਬਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਕਰਨਲ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਓਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜੋ ਕਿ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਿੜਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ।

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਲਜੀਤ ਧੜੇ ਨੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਉਪਰ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਧੜੇ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਗਰਮ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਅਪਰਾਧ ਤੇ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੁਣ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਨ। ਦਸੰਬਰ 1989 ਵਿਚ 41 ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20 ਤੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ 28 ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਐੱਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਮੁੜ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ‘ਸਿਵਲ’ ਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਚਿਹਰਾ-ਮੋਹਰਾ ਬਖਸ਼ਣ ਦੇ ਯਤਨ

ਸਾਬਕਾ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ 8 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨੀਆਂ ਤੇ ਚਾਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੜਬੜ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਲੰਧਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। 1960ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਰਜੀ ਇਸੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਵੱਲੋਂ ਹਲਫ਼ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ‘ਘਰ ਵਾਪਸੀ’ ਹੋਈ ਹੈ, ਕੋਈ ਸ਼ੋਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸੁਖਾਵੇਂ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਝੇਲਣੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਵੀ ਸੋਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦਾਰੂ ਜਾਂ ਹੱਲ ਸੀ : “ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ‘ਸਿਵਲ ਚਿਹਰਾ’ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।” ਇਹ ਵੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਐੱਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 4 ਜਨਵਰੀ, 1990)।

ਉਹ 12 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਆਰ.ਪੀ. ਓੜਾ ਤੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਿਰ ਵਿਖੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ‘ਤੇ ਫੁੱਲ-ਮਾਲਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਤਾਪ ਇਸੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੇ ਹੀ ਭੋਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਨਿਭਾਇਆ ਵੀ। ਚਾਰ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਉਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਨਅਤੀ

ਕੰਪਲੈਕਸ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਪੱਟੀ ਤੇ ਖਾਲੜਾ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਕਾ 1960ਵਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਸਕ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਦਬਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਲ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਗਠਨ, ਸਮੁੱਚੀ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਖਸ਼ਣ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਆਵਾਜਾਈ, ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਰਗੇ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ 1989 ਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਾਲ ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਿਮਾਹੀ ਦੌਰਾਨ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਵਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਬਹਾਦਰ ਹੋਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗਤਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤਕ ਗੁਆ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਸਿਰਫ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਿੰਨੇ ਖਾੜਕੂ ਮਾਰੇ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦਾ ਅਸਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੱਠਾ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜੇਕਰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਝੁਕਣੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਗੇ।

ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ 'ਸਿਵਲ ਚਿਹਰਾ' ਦੇਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਹਿਸ਼ਤਜ਼ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਨੂੰ ਵੱਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਭਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਹੱਥੋਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ?" ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪੱਟੀ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੜਬੜ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ? ਕੀ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ? ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ?" ਉਹ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਦੇ। ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਨਰਮਾਈ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮੇਲ ਰਹੇ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ 1965 ਤੋਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ (ਡੀ.ਐੱਮ.ਜ਼) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਧਾਰਾ ਵੀ ਹੁਣ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ, ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਮਰੋੜਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਓਨੀ ਖ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਵਜੋਂ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪੁਲਿਸ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਵਧਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਤਾਕਤ ਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਵਰਤੋਂ ਅਕਸਰ ਕਰ ਬੈਠਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਦਾ ਇਹ ਅਕਸ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਜਿਹਾ ਪੱਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਰਮਾਈ ਜਾਂ ਦਖਲ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਜਾਂ ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਮੰਨੇ। ਪੁਲਿਸ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਔਖਾ, ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਸਖ਼ਤ ਸਰੀਰਕ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਆਣੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਹਥਕੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੂਝ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਫੜੇ ਹੋਏ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਢਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਟੱਕਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਏਜੰਸੀ ਆਈ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਸਿਖਾਏ ਗਏ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਖਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਣਵੇਂ-ਚੁਣਵੇਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਕਲਾ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਨਫ਼ਾਸਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਕਈ ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਤਕ ਵਰਤਣੇ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਬਰ ਤੇ ਸੰਜਮ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਗਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ।

ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕਠਿਨ ਸੀ, ਇਹਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੋ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਬੋਲ-ਬੋਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੇਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਬਦਨਾਮ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂਦੇ। ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤਾਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਆਮ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਾਂ, ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਕਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਬਦਨਾਮੀ ਮਿਲੀ। ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਸ਼ਕੂਕ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸੋ, ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਵੱਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰਵਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਮੁਆਇਨੇ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਣਾ, ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਲਈ ਲਿਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਪਰੋਂ ਨਿੱਤ ਦਿਹਾੜੇ ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਏਨਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਣਤਾਈਆਂ ਰਹਿਣੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਮਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤਿੰਨ ਤੇ ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ (ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ.) ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੱਖੋਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਦਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਸੂਖ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਵੱਲੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚਕਾਰ ਬਿਹਤਰ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਹੁਣ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤੇ ਸਾਬਕਾ ਵਿਧਾਇਕ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀਆਂ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਾਉਂਦੇ। ਉਂਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਪਾੜਾ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਭਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ,

ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਰਾਇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਰੋਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ, ਬਲਾਕ ਵਿਕਾਸ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਸਿਹਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨਿਗਰ ਤੇ ਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਉਂਜ ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਪਾਅ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੇਣ ਪੱਖੋਂ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਬਿਨਾਅ ਉੱਤੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਤਸੀਹੇ ਝਾਗਣੇ ਪਏ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਤਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੇਸਾਂ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਉੱਤੇ ਖਿਝੇ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਪੁਲਿਸ ਉੱਤੇ ਪੈਸੇ ਖਾਣ ਤੇ ਲਾਲਚ-ਵੱਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਜਬਰ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਤਸੀਹੇ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਇਆ ਹੀ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚੋਲਾ ਲੱਭਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਤਕ ਰਕਮਾਂ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਕਰਵਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਇਲਾਜ ਸੀ ਸਮੂਹਿਕ ਜਨ-ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਵਾਸਤੇ ਘੱਟ ਸਖ਼ਤ ਉਪਾਅ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਮੰਗਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਇਸ ਲੰਮੀ 'ਕਹਾਣੀ' ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਬੜੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਇਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਮਝਦਿਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਸੰਤਾਪ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗੜਬੜ-ਗੁਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਲੋੜ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਕਵੱਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਵੀ ਸਮਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ-ਭੈਅ ਦੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਜਾਂ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਚਾਅ

ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪੱਟੀ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਤਾਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਕੋਲ ਰੁਕ ਕੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਰੁਕਣ ਤੇ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਇਕਵੱਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਸਦਕਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਭਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸਨ। ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਜਿਹੜੇ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਲਏ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਜਾਪਣ, ਉਹ ਵਾਪਸ ਲਏ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਹ ਕੰਮ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਵਿੱਚੋਂ 600 ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਲਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬੰਦੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਲਈ ਗਈ। ਬਹੁਤੇ ਮੁੰਡੇ ਇਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਈ ਕਈ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਰਹੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਤੰਗ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਸਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਸੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਯੋਜਨਾ ਬੋਰਡਾਂ ਦਾ ਗਠਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹਰ ਬਲਾਕ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਹਨਾਂ ਬੋਰਡਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਵੀ ਬੋਰਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬੋਰਡ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਦਮ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਐਲਾਨੇ ਗਏ ਪੈਕੇਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਉਸ ਪੈਕੇਜ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਬੋਰਡ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਬਦਲ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਕਦਮ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਹੱਕੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਯੋਜਨਾ ਬੋਰਡ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਅਕਤੂਬਰ 1989 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਹੁਣ ਵੀ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1990 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤੀ ਹੀ ਵਿਗੜ ਗਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਬੀ.ਜੀ. ਦੇਸ਼ਮੁਖ 20 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਖੁਦ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਥਾਣਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦਾ ਵੀ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਐੱਫ.ਆਈ.ਆਰਜ਼ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਠਾਇਆ। ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਐੱਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਕੁਝ ਫੜੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਉੱਤੇ 'ਟਾਡਾ' ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸਬਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਚੌਕਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਐੱਫ.ਆਈ.ਆਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਾਰਬਨ ਕਾਪੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਅਕਸਰ ਹੀ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਪਰ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਮੇਰੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕੋਤਾਹੀ ਨੂੰ ਢਕਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਹੋਏ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੀ.ਜੀ. ਦੇਸ਼ਮੁਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਛਪੀਆਂ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰੱਦੋ-ਬਦਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੀ.ਜੀ. ਦੇਸ਼ਮੁਖ ਨੇ 29 ਅਪਰੈਲ, 1990 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ, ਸਰਹੱਦੀ ਪੁਲਿਸ ਰੇਂਜ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ. ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਥਲ ਸੈਨਾ ਕਮਾਂਡਰ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਜੀ. ਦੇ ਕਮਾਂਡੋ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕਿਉਰਿਟੀ ਗਾਰਡਜ਼ (ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਜੀ.) ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਲੈਸ ਬਹੁਤ ਮੁਸਤੈਦ ਫੋਰਸ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਹਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਉਹਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਰੁਕਵਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰ, ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਆਰ.ਡੀ.ਐਕਸ. ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ, ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਖਿੱਤੇ, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ

ਬਹੁਤੀ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਵਿਚ ਵੀ ਗੋਲੀ-ਕਾਂਡ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਰਣਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਗੁੱਟਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਸ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ, ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਕੈਂਪਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਕਾਸਤੀਵਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚੋਟੀ ਦੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਜੰਗ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਸਾ-ਚੱਕਰ ਵਧਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਪਾਸੇ ਲਾ ਸਕਣ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਚੋਰੀ-ਛੁਪੇ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਰਾਕਟ ਤੇ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਾਰੂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਬਰਾਮਦ ਹੋਈ।

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਨੂੰ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਨਵੀਆਂ ਸੈਲਫ਼ ਲੋਡਿੰਗ ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਦੀ ਜੁਝਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਠ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲ ਫ਼ਰਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰਤਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਆਰਮਡ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਨਵੀਆਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਖਾੜਕੂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਪਸ਼ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅਤੇ ਸੰਜੀਵ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬੰਬ ਰੱਖੇ ਹੋਣ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਹੋਮ-ਗਾਰਡਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਦੁਖਾਂਤ ਟਾਲਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਹਿਸ਼ਤ-ਪੀੜਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਰਮਿਆਨ ਨੇੜਤਾ ਵਧੀ। ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਤ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ। ਸੋ, ਮਈ ਤੇ ਜੂਨ 1990 ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 96 ਤੇ 100 ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਵਾਧੇ ਦਾ ਇਹੀ ਰੁਝਾਨ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੇ ਸਥਾਈ ਹੱਲ ਲਈ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਦਮਾਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਕੀਮਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ 29 ਮਈ, 1990 ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਦਾਗ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਰਜੀ ਬਹੁਤ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਬੁਢਾਪੇ ਤੇ ਖਰਾਬ ਸਿਹਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਖ ਤੇ ਨਵਾਂ ਅਕਸ ਬਖਸ਼ਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਤਸੱਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਆਸਾਂ-ਕਿਆਸਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ, 1990 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਬੜੇ ਸੀਨੀਅਰ ਤੇ ਮਗਰੂਰ ਜਾਪਣ ਵਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ: “ਮੁਕਰਜੀ ਬਹੁਤ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ!” ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਲਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਾਰਾ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਭਰਵੇਂ ਦਬਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਇਸ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਜਾਇਆ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਰਜੀ ਨੂੰ ‘ਵਿਰਸੇ’ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਅਕਤੂਬਰ 1989 ਵਿਚ 94 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਮਰੇ ਸਨ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਕੇ 44 ’ਤੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1990 ਤੋਂ ਫਿਰ ਉਲਟਾ ਹਿਸਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਮਹੀਨੇ 80 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਜੂਨ 1990 ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 100 ’ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰਾਨ ਮਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਮਨੋਬਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾ ਲੈਣਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਸੁਧਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। “ਸਰਬ ਜੀਤ, ਤੂੰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ’ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ?” ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਵਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੱਟੀ ਨੇੜਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਕਦਮ ਸਬੂਤ ਜਾਂ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਤੱਥ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਮਾਪੇ ਤੁਰਤ ਮੈਨੂੰ ਤਾਰ ਭੇਜ ਕੇ ਸੂਚਿਤ

ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਤਰ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਤਾ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਤਾਰ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਜੁਟਾਉਣ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਫਰਜ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਹੀਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਮੇਰੇ ਜਵਾਬ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ: “ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਪਦੰਡ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਬ ਜੀਤ, ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਜਾਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ?”

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ: “ਮੈਂ ਤੁਰਤ ਸੰਬੰਧਿਤ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਕੇਸ ਨਾ ਦਰਜ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਮਾਮਲਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬਦਲ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ‘ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੀ’ ਜਾਂ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ‘ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੀ ਜਾਂਚ’ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਅਜਿਹੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਸੀ, “ਪਰ ਜਨਾਬ, ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਨਕੁਆਰੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।” ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਿੱਗਰ ਸਲਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ: “ਨਹੀਂ ਸਰਬ ਜੀਤ, ਤੁਸੀਂ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਾਤੀ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅੱਗੇ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮੰਗ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਂਜ ਵੀ, ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਜਦੋਂ ਚੁਪਾਸੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਤਾਕਤਾਂ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਚਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੋਹਰਾ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਕੂਆਂ, ਫਿਰ ਨਕਸਲੀਆਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਾਂਗ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੁੱਟੀ ਗਈ। ਮੌਜੂਦਾ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਤਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੇ ਵੱਧ ਘਾਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਵਰਗੇ ਮਾਅਰਕੇਬਾਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਮਾਤਾਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ-ਵਿਰੋਧੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਣਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਢੁਕਵੇਂ ਤੇ ਸੂਖਮ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ‘ਸਿਵਲੀਅਨ ਚਿਹਰਾ’ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਦਿੱਖ ਤੇ ਅਕਸ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ। ਕਈ ਥਾਂ ਦੋ-ਦੋ ਵਾਰ ਵੀ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ

ਇਕਵੱਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਫਸਰ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਿੰਦੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੇਬੰਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਮੰਗਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਮਾਮਲਾ ਸਹੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਤਕ ਸਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਇਹ ਤੌਖਲੇ ਤੇ ਸ਼ੰਕੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਬਹੁਤੇ ਦੋਸ਼ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਠੁੱਸ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਫਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਰਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਮਾਰਚ 1990 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੋਂ ਇਕ ਸੰਸਦੀ ਵਫ਼ਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਸਦੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਹਲਕਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਆਗੂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਦੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਉਪਰ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਧੱਤੀ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ। ਸਾਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਸਨ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਜੱਜ ਜਸਟਿਸ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ, ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ (ਰਿਟਾ.) ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਵਿਧਾਇਕ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੇਜੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਮੋਹਤਬਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਡੈਲੀਗੇਟ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚਲੇ ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਆਮ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਮਨੋਬਲ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਕੇਸ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜਸਟਿਸ ਬੈਂਸ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ 'ਵਿਤਕਰਾ' ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਨਿਯਮਿਤ

ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਮੁਆਇਨੇ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮੁਆਇਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਕੈਦੀ ਨੇ ਇਹ ਕਬੂਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਜਿਸ ਅਪਰਾਧ ਬਦਲੇ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਜਸਟਿਸ ਬੈਂਸ, ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਗੜਬੜ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਜਸਟਿਸ ਬੈਂਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲੁਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਜੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ (ਜਸਟਿਸ ਬੈਂਸ) ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਸਟਿਸ ਬੈਂਸ ਮੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੁਰਤ ਦੋ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੁਖ਼ “ਸਹੀ ਜਾਂ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ”। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ। ਇਕ ਐੱਮ.ਏ. (ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ) ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਦਾ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨੂੰ ਉਥੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਥਰੂ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮੌਕਾ-ਮੇਲ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਖ਼ਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੁੰਡੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆਏ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਆਏ ਕਿਸੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਤੁਰਤ ਆਪਣੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਕੇ ਜਸਟਿਸ ਬੈਂਸ ਵੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਆਏ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਵੱਲ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਕਾਇਆ, ਮੈਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ : “ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਕਿਉਂ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ?” ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਦਖ਼ਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫੁਕ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਫ਼ਦ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ, ਮਿਸਟਰ ਮੈਡਨ ਚੰਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* (3 ਅਪਰੈਲ, 1990) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਫ਼ਦ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਮਗਰੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ—ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਕਾਮਨਜ਼ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਵਫ਼ਦ

ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁੰਡੇ ਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਵਫ਼ਦ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ “ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮੇਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਲੰਘਣਾ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ।”

ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਰਵਾਨਗੀ ਬਹੁਤ ਅਚਨਚੇਤੀ ਹੋਈ। ਇਹਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਤਵੱਕੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਨਵੰਬਰ 1989 ਤੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਰਚ 1990 ਤੋਂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਹਾਂ ਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਾੜਕੂ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਜਾਂ ਮੁੱਠਭੇੜਾਂ ਵਿਚ ਮਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮਨਬਲ ਫਿਰ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਦੀ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਰਗੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲਾਭ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜਮਹੂਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਭਲੇ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਜੁਲਾਈ 1987 ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਪੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਧੋਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਖ਼ੂਨ ਵਹੇਗਾ, ਓਨੀ ਹੀ ਵੱਧ ਗੰਧ ਵੀ ਫੈਲੇਗੀ। ਅਜਿਹਾ ਦੁਖਾਂਤਮਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਖ਼ੁਲਾਸਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਇਥੇ ਵੱਧ ਵਾਜਬ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਮਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ

ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਦੋ-ਨੁਕਾਤੀ ਏਜੰਡਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ: “ਅਮਨ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ।” ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਏਜੰਡੇ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤਵੱਕੋ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ 45 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਖ਼ਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਹਨ। 14 ਜੂਨ, 1990 ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਖੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਪੱਖੋਂ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੁਣ ਉਹ “ਪਿਆਰ, ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਗੇ।” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਰੋਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ “ਸਰਦਾਰੀ ਬਹਾਲ ਕਰਨਗੇ।” ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਿਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ।

ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤਾ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੀਰੋ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਮੈਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮੌਜ਼ੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਇਹ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਇਕ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਏ ਏਨੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਧਿਰਾਂ ਤੇ ਅਨਸਰਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਸੋ, ਅਜਿਹੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਦੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਆਸ ਹੀ ਸੀ। ‘ਅਮਨ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ’ ਬਹੁਤ ਲੋੜੀਂਦਾ ਟੀਚਾ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਟੀਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਮਾ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੀ 'ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨੀਤੀ' ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਲ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਵਧਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਵਰਗਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਲਈਆਂ ਜਾਣ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਤੰਤਰ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣੇ ਸਨ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਦੀਆਂ 10,900 ਪੰਚਾਇਤਾਂ, 118 ਬਲਾਕ ਸਮਿਤੀਆਂ, 12 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ, ਤਿੰਨ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ ਅਤੇ 93 ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂ ਸਕੀਆਂ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪਹਿਲਾਂ 5 ਅਕਤੂਬਰ, 1983 ਤੋਂ 30 ਸਤੰਬਰ, 1985 ਅਤੇ ਫਿਰ 11 ਮਈ, 1987 ਤੋਂ ਫਰਵਰੀ 1992 ਤਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭੰਗ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੁਅੱਤਲ। 30 ਸਤੰਬਰ, 1985 ਤੋਂ 10 ਮਈ, 1987 ਤਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ ਪੱਧਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ 'ਚ ਵਾਧੇ, ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਗੁੱਠੇ ਲਾਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 356 ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਧਾਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਰਚੇਤਿਆਂ ਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਿਆਦ ਸਿਰਫ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਜਮਹੂਰੀ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਲਤਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰੇਗੀ ਹੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਕਸ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ, ਜਦੋਂ ਇਹਨੇ ਫਰਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ

ਹੱਦ ਤਕ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮਨਸ਼ਾ ਦਰਅਸਲ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਈਆਂ। ਉਪਰੋਂ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੌਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰਕਮਾਂ ਬਟੋਰਨ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਜਿਥੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝ ਰਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਤੇ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਥਾਈਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਸਿਉਂ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ।

ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ 'ਸਿਵਲ ਦਿੱਖ' ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ੀ ਕਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਉਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ 22 ਜੂਨ, 1990 ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਨੂੰ “ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਹੱਥ” ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਗੁਰਦਿਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੋਹ-ਭਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ: “ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।” ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਸੂਲੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ (ਰਾਜਪਾਲ) ਸਾਰੇ ਕਾਸੇ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕਸੂਰਵਾਰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪਰਤ ਆਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ‘ਠੇਂਗਾ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ’। ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਉਹ ਟਿੱਪਣੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਸੀ (ਮੁਕਰਜੀ ਕੀ ਜਾਣਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ!)। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਾਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੱਲ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਪਤਾ

ਸੀ ਕਿ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਲੈਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਏਨੇ ਲਾ-ਪਰਵਾਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਮਾਤਾਹਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਉਠਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਰਾਜਪਾਲ ਕੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਹਿਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਦਬਾਅ ਵਿਚ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਸਮੁੱਚੀ ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਦੀ ਅਸਲ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨਿਰੋਲ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣ ਵਰਗੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਖਲੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਖੈਰ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਢੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਮਾਮਲਾ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਗੜਬੜ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੀਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਜਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਟੀਮ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ, ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਅਤੇ ਗੋਵਰਧਨ ਭਾਗੋ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਚੰਗੀ ਰਹੀ। ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ ਨੂੰ ਇਕ ਫ਼ਾਇਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ “ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿਆਣਾ ਪੁੱਤਰ” ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

20 ਜੁਲਾਈ, 1990 ਨੂੰ ਝਬਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ “ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ” ਵਰਗੇ ਫ਼ਿਕਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਝਬਾਲ ਅਤਿਵਾਦ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹੁੰਨੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਫ਼ਿਕਰੇ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉਭਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਂ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਾਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਪਾਠ ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਟੀਚਾ ਸਾਡੇ ਹੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲਾ ਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਸੌਂਪ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੂੰ ‘ਉਪਦੇਸ਼’ ਦਿੰਦੇ

ਸਨ ਕਿ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਸੀ।

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜੋੜਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਐੱਸ.ਐੱਲ. ਕਪੂਰ ਨੇ ਘੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਧਰਤ ਸੈਨਾਵਾਂ (ਲੈਂਡ ਆਰਮੀਜ਼) ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ 'ਧਰਤ ਸੈਨਾਵਾਂ' ਖੜੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਹਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਸ ਚੱਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਾਰਜ ਬਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਹੀ ਦੇਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ, ਇਹ ਕਾਰਜ ਬਲ ਉਥੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਵਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਲੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਦਾਇਰੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਇਹਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 500 ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਝੰਡੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ।

19 ਅਗਸਤ, 1990 ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਰਹੱਦੀ ਕਸਬੇ ਲੋਪੋਕੇ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜੇ। ਪੰਜ-ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਬੜਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਦੁਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਮੈਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪੈਦਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੋਵੋਗੇ।” ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਵੀ ਡੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ,” ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੇ ਕਥਨ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਨ “ਗੋਲੀ ਸੇ ਨਹੀਂ, ਪਿਆਰ ਕੀ ਬੋਲੀ ਸੇ ਅਪਨਾਨਾ ਹੋਗਾ” ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਤਾੜੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚ ਨੇਤਾ ਵੱਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤਕ ਲੋਕ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਨ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ‘ਜਾਦੂਈ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਉੱਤੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਗਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਕਦੇ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਲੁਕਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ (ਖਾੜਕੂਆਂ) ਤੋਂ। ਉਹਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਸੀ, “ਜਦੋਂ ਤੁਰਕ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਹੱਲੇ ਬੋਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਾਡਿਆਂ ਦਾਦਿਆਂ-ਪੜਦਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਤਾਂ ਛੁਪਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਮੁੰਡੇ ਨਹੀਂ। ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਮਰਦੂਦਾਂ ਦਾ ਮਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੇਖੋ ਦਿਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਆ ਗਏ ਨੇ!”

ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਫੇਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਅਰਕਾ ਸੀ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 16 ਅਗਸਤ, 1990 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫੋਨ ਕਰ ਕੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਫੇਰੀ ਲਈ ਲੋਪੋਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਝਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਨ ਗਏ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਫੇਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਅੱਕਾਂ ਤੇ ਭਖੜਿਆਂ ਦੇ ਝਾੜਾਂ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਲ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਫੇਰੀ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਫੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ‘ਮੁੰਡਿਆਂ’ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਰਵਾਂ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਫੇਰੀ ਦੀ ਛਾਪ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਫੇਰੀ ਲਈ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲਾ ਦਿਨ (13 ਅਪਰੈਲ, 1990) ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸਾਖੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਜਸੀ ਰੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਜਲਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਇਕੱਠ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ, “ਇਕੱਠ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।” ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਲਸੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕੱਠ ਵੱਲ ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ: “ਸਾਹਿਬ, ਵੀਹ ਕੁ ਮਿੰਟ ਉਡੀਕ ਕਰ ਲਉ, ਫਿਰ ਵੇਖਣਾ।” ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਮੈਦਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ।

ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, “ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ?” ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਲਸੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾਕੇ ਲਾ ਕੇ ਟਰੈਫਿਕ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਮਗਰੋਂ ਜਿਉਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਨਾਕੇ ਚੁੱਕੇ, ਆਵਾਜਾਈ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਅਗਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਸੀ, “ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾਂ। ਪਰ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਦਿਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀੜ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।”

ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਇਹ ਭੀੜ ਵੀ ਵਿਸਾਖੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ।” ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਦ-ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਸੂਤਾ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਕਿ ਮਝੈਲ ਕੁਝ ਪੱਖੋਂ ਆਲਸ ਦੇ ਵੀ ਮਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਸਾਖੀ ਮੌਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਆਲਸ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤਕ ਟਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਐਤਕੀਂ ਜਦੋਂ ਜਲਸੇ ‘ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਟਰੱਕਾਂ ‘ਤੇ ਮੁਫਤ ਝੂਟਿਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਪਣਾ ਆਲਸ ਛੱਡ ਗਏ। ਸੋ, ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਵੀਂ ਰਹੀ।

ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਹੱਸ ਪਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ: “ਸਰਬ ਜੀਤ, ਅੱਜ ਤਾਂ ਰੱਬ ਵੀ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਏ।”

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਲੋਪੋਕੇ ਫੇਰੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 'ਚ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਤੇ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਘੋਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ। ਉਂਜ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫ਼ਰਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਖੁੰਝਣ ਉੱਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਚੋਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਖ਼ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਈ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗੀ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੇ ਅਜੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ 21 ਅਗਸਤ, 1990 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਗਰਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਸਮੇਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਛਪਿਆ। *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਨੇ 29 ਅਗਸਤ, 1990 ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪੀ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਉਧਰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਜਿਹੇ ਅਹੁਦੇ ਕੰਡਿਆਂ ਦਾ ਤਾਜ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਤਾਜ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਨੇਤਾ ਲੋਕ ਵੀ ਛੇਤੀ ਕਿਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ।

ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਝਿਜਕ ਤੋਂ ਉਲਟ ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂ ਵੱਧ ਕਾਹਲੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਮਈ 1987 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਰਤਰਫ਼ੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਬਰਨਾਲਾ

ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰਹੇਗਾ, ਪਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਲਟ ਰਿਹਾ : ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਬਰਤਰਫ਼ੀ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਅਤੇ 4 ਤੇ 6 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ ਨੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਕੁਝ ਵਧ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਅਸੀਂ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨੇਕ-ਨੀਅਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦੇ ਸਤਯ ਪਾਲ ਡਾਂਗ ਵੀ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਮਹੰਤ ਸੇਵਾਦਾਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਦਾਹ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਬਾਦਲ) ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ (ਭੰਗ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਧੜੇ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਸੀ)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸੀ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤੇ ਰਲਵੇਂ-ਮਿਲਵੇਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਨ।

ਅਗਸਤ 1990 ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੰਡਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਭੜਕ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਦਾਰੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਤਿੰਨ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਭਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਬੁਲਾਉਣੀ ਪਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਰ-ਅਮਨ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਵਾਰ ਦੋ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਕਰਫਿਊ ਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਭਰਵੀਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਮੰਡਲ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੰਡਲ-ਵਿਰੋਧੀ ਇਕੱਠਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਗੋਲੀ ਕਾਂਡ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਵੀ।

1 ਅਕਤੂਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਮੰਡਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਮਲ

ਉਪਰ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਰੋਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਦੋਲਨ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਰਾਮ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਗਈ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹਮਾਇਤ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਵਿਚ ਦੁਫੇੜ ਪਾ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। 7 ਨਵੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਵੋਟ ਹਾਰ ਗਈ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਝਾਕ ਰੱਖਦੇ ਆ ਰਹੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ 10 ਨਵੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਮੁੜ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਕਤੂਬਰ ਤੇ ਨਵੰਬਰ 1990 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੂਨੀ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ। 4 ਅਪਰੈਲ, 1988 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਜੋ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਸੀਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਹੁਣ ਧੱਕਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਠੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਸਬੱਬ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਇਹ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਤੌਖਲਾ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ!

ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਘੁਸਪੈਠ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਕੰਡਿਆਲੀ ਵਾੜ ਤੇ ਫ਼ਲੱਡ ਲਾਈਟਾਂ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਛੇਤੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਦੇ ਵੀ ਤਿੱਖੇ ਆਲੋਚਕ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਖ਼ੁਦ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ। 30 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨਾ-ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਨਾ-ਅਹਿਲੀਅਤ” ਕਾਰਨ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਲ੍ਹੇਆਮ ਸਰਗਰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੁਖ਼ ਕਾਰਨ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਹੁਣ ਤੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਮਲਾਵਾਰਾਨਾ ਰੁਖ਼ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਪਿੱਛਾ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਖ਼ਫ਼ਾ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਮਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪੁਲਿਸ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਖ਼ਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ

ਦੇ ਨਾਲ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਵਰਮਾ ਨੂੰ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਪੁਲਿਸ ਬਲ (ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼.) ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਬਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਜਨਰਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 18 ਦਸੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਡੀ.ਐੱਸ. ਮਾਂਗਟ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਐੱਸ.ਐੱਲ. ਕਪੂਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇਜਿੰਦਰ ਖੰਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਥਾਪਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਇਹ ਵੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਨੀ ਸਾਲ 1990 ਦੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਇਥੇ ਢੁਕਵੀਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

1990 : ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਜਾਰੀ

ਜਦੋਂ ਮਾਹੌਲ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੀ ਗੰਧ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਮੁਲੰਕਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ, ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਆਲੋਚਕ, ਮੀਡੀਆ, ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਤਲੇ-ਗ਼ਾਰਤ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੁੰਮਗਾਹਕੁੰਨ ਤਸਵੀਰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ, ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਾਲ 1989 ਦੌਰਾਨ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਕਮੀ ਆਈ ਸੀ, ਪਰ ਅਕਤੂਬਰ ਮਹੀਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੇ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ 76 ਮੌਤਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦਸੰਬਰ 1989 ਦੌਰਾਨ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 158 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦੀ ਗਈ।

ਸਾਲ 1990 ਦੌਰਾਨ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧੇ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰੌਤੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ, ਡਕੈਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਭੁਗਤਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਪੱਕੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਨਾਹ ਲਏ ਜਾਣਾ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਅਜਿਹੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨਾਲੋਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਵੰਬਰ 1990 ਦੌਰਾਨ, ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 364 ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ 'ਮੁਨਸਿਫ਼' ਤੋਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਤਵੱਕੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਜਾਂਚਣ, ਵਿਚਾਰਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮੰਥਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਢੁਕਵਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਦੋ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਅਤੇ

ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸਿਖਰਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ 'ਸਿਵਲ ਦਿੱਖ' ਦੇਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਕੁਝ ਸੰਜੀਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧੇ ਹੋਏ ਹਿੰਸਾ-ਚੱਕਰ ਲਈ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਫੋਰਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁੱਕੇ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੇਕਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ 1990 ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੇ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਉਪਰ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਜਿੱਤ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ।

ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਸਾਹਸ ਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਈ, ਉਹਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪੁਲਿਸ ਨਹੀਂ, ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਅੱਗੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ, ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੋਂ ਹਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਣੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਹਿਮ ਰੁਝਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਲ 1991 ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅਤਿਵਾਦ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਅਪਰੈਲ 1991 ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਇਸ ਸੁਖਾਵੇਂ ਮੌੜ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਉੱਚ ਅਫਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ। ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਹਵਾ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਨੋਟਸ ਲੈਣ ਪੱਖੋਂ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਹਦੀ ਮੁਖ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖ਼ੂਨ ਹੀ ਖ਼ੂਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਲ 1990 ਦੌਰਾਨ 2,437 ਸਿਵਲੀਅਨ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ 1989 ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1,176 ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਲ 1988 ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਨੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ 1949 ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਸਿਵਲੀਅਨ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਉਸੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ ਵਧੀ। 1990 ਦੌਰਾਨ 1,321 ਅਤਿਵਾਦੀ ਮਰੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ 1989 ਵਿਚ 699 ਹੀ ਮਰੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 1990 ਦੌਰਾਨ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੋਚ ਬਹੁਤੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ 'ਸਿਵਲ ਦਿੱਖ' ਦੇਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਰਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਵੱਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਨੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਅਤੇ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਉਭਰਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਕਾਲਖ ਪੋਚਦਿਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਕਈ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਖੇਮਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ 'ਪ੍ਰਾਪਤੀ' ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੇਂ ਵੱਧ 'ਬੇਤਾਬ' ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਤਬਕੇ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਬਕੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਡਟਵੀਂ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਖ਼ੁਦ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸੋ, ਖਾੜਕੂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਰਵਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ 'ਲਾਭ' ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤੇ ਤਾਂਘ ਵੀ ਵਧੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਮਨ ਨਹੀਂ।

ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ 'ਬਾਬਾ' ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਵੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਖਿੱਚ ਸੀ। 'ਬਾਬਾ' ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਟਰੈਕਟਰ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਜਬਰੀ ਧਨ ਵਸੂਲਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਰਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਲੁਭਾਵਣੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਸੋ, ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਬਾਬੇ ਉਭਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵੀ ਪਸਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਦੌੜ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਖਾੜਕੂ ਨੌਜਵਾਨ ਕਾਲਜਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਡਿਆਂ ਅਤੇ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਜਾਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿੱਟੂ, ਜੋ ਕਿ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ, ਵਰਗੇ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ

‘ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਜਾਂ ਵਚਨ-ਬੱਧਤਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਖੌਤੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣਾ ਕਾਲਜੀਏਟ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। 12 ਅਕਤੂਬਰ, 1991 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਮਾਨੀਆ ਦੇ ਇਕ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਲਿਵਿਊ ਰਾਦੂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸਾਬਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ ਮਿਰਧਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਨਾ, ਅਜਿਹੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ‘ਬਾਬਿਆਂ’ ਦਾ ਹੀ ਕਮਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਅਗਵਾਕਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ‘ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ’ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਰੀਰਕ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਛੱਡਣੇ ਪਏ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਲਾਕ ਹੋ ਗਏ।

ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਾਲੰਟੀਅਰਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਆਮਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰਾਸ ਆਈ। ਉਹਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸਫੋਟਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਤੁਰਤ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਵਾਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਰਵੇਂ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਫਿਰੋਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਲੋਭ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਰੰਗਰੂਟਾਂ ਦੀ ‘ਸਪਲਾਈ’ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ! ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੋਜ਼ਰਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਪਰਤਣ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਗਰੁੱਪ ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਗੇੜੇ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਹੱਦ ‘ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਵਾੜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਪੱਟੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖਾਲੜਾ ਤੇ ਖੇਮਕਰਨ ਕਸਬਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਲਾਂਘੇ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਨੂਰਦੀਵਾਲ ਨੇੜਲੇ ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਲਾਂਘੇ ਤੋਂ ਤਾਂ 18 ਤੋਂ 23 ਅਪਰੈਲ, 1990 ਦਰਮਿਆਨ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਾੜਕੂ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਨਾਲਾ ਤੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਹਾਅ ਕਾਰਨ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਲਾਂਘੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਖੋਪਾਂ ਫੜੀਆਂ, ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੋਪਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੂਨ 1990 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 700 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 1,500 ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 1,100 ਇਕੱਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਦੋ ਸਰਹੱਦੀ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਬਟਾਲਾ ਤੇ ਜ਼ੀਰਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੀ.ਕੇ. ਕਠਪਾਲੀਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਸਮੱਗਲਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹਾਂ

ਉੱਤੇ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਛਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮੁਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮੁਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਾਪਸੀ ਜਮਹੂਰੀ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ, ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਭੇਜਣ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਛਾਪਾਮਾਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤੌਖਲਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਚ-ਅਪਰੈਲ 1990 ਵਿਚ ਇਹ ਚਰਚਾ ਵੀ ਆਮ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਦੂਰ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰਲੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਉਪਰ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੁਲਾਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਥਲ ਸੈਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਲਾਨਾ ਮਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਖੋਮਕਰਨ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਪੈਂਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਅਕਸਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕਸਬੇ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਪੈਂਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਅਕਸਰ ਹੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਨੂੰ ਝਕਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸਰਹੱਦ ਪਾਰੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦਸੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੇ 43 ਜਵਾਨ ਹਲਾਕ ਹੋਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੰਬਰ ਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 26 ਤੇ 20 ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ 10 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਖਾੜਕੂ ਗੁੱਟਾਂ ਨੇ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਰਕਮਾਂ ਵੀ ਤਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ-ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤੇ। 28 ਦਸੰਬਰ, 1989 ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੌਕੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਚਾਰ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਜਵਾਨ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਏ ਕੁਝ ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਪਰ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਐਨ ਮੈਂਕੇ 'ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪੁੱਜ ਗਏ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚ ਗਈਆਂ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੂੰ ਲੋਈਆਂ ਜਾਂ ਕੰਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਕਲਾਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਮ ਹੀ ਆਦਤ ਹੈ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕੰਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਕਲਾਂ ਵਿਚ ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ ਲੁਕਾ ਕੇ ਪਹਿਰੇ 'ਤੇ ਖੜੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹਲਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਤੰਗ ਤੇ ਭੀੜ-ਭਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਮਲਾਵਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਫਾਇਰਿੰਗ ਹੋਈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹਰ ਪਾਸੇ ਕਹਿਰ ਢਾਹੁਣ ਦੇ ਰੁੱਝੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਟੀਮ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਖੋਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਏ। ਇਸ ਟੀਮ ਵਿਚ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਕੁਝ ਜਵਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਕਦਮ ਨਾਲ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੰਕੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਮਿਟ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੰਧਕ ਬਣਾਏ ਸਿਵਲੀਅਨ ਸਾਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਇਕ ਗਲੀ ਰਾਹੀਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਕ ਵਾਕੀ-ਟਾਕੀ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ. ਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸੀ।

ਉਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਦੋ ਸਭ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਉਹ ਸਨ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਆਰਮਡ ਪੁਲਿਸ (ਪੀ.ਏ.ਪੀ.) ਦੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ 'ਚ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲੌਰ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ। ਪਹਿਲੇ ਧਮਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਟਾਲਾ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਵਜੋਂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਬਹੁਤ ਵਿਵਾਦਮਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਪੀ.ਏ.ਪੀ. ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹਲਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫ਼ਿਲੌਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪੁਲਿਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੋਏ ਧਮਾਕੇ ਵਿਚ ਦੋ ਦਲੇਰ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਉੱਥੇ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਹੀ ਖੇਡ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਪੈਂਦੇ ਦੋ ਕਸਬਿਆਂ, ਜੰਡਿਆਲਾ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੂਰੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਕਦੋਂ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਪਲੈਕਸਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਅਤੇ ਥਾਣਿਆਂ ਉਪਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂ ਕੁਝ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਕਾਰੇ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਲਈ ਬਦਨਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੋਨਾ ਗਰੋਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕੈਰੋਂ ਥਾਣੇ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਘੰਟੇ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੇਲ੍ਹ ਉਪਰ ਹਮਲਾ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਖਾੜਕੂ 20 ਦੀ ਮਾਸਿਕ ਔਸਤ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਔਸਤ 25 ਜਾਨਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੀ ਬਰਸੀ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨੇ ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਇਹ ਹਮਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਏ। 7 ਜੂਨ, 1990 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਝਬਾਲ, ਪੱਟੀ, ਹਰੀਕੇ, ਸਰਹਾਲੀ ਤੇ ਅਮਰਕੋਟ ਥਾਣਿਆਂ ਉਪਰ ਰਾਕਟਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਸਰਹਾਲੀ ਥਾਣੇ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦਾ ਇਕ ਜਵਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਚ.ਓ. ਤੇ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਪੱਟੀ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਕੈਂਪ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹੋਰ ਜਵਾਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਸਫ਼ੈਦੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਸੁੱਟ ਕੇ ਸੜਕ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਰੱਖਤ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕਾਏ ਹੋਏ ਬੰਬ ਫਟ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। 13 ਜੂਨ, 1990 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ 40 ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਪੱਟੀ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਬਟਾਲੀਅਨ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰਜ਼ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਪੁਲਿਸ ਬਲਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਕੁਮਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਰੁਕੀ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਸਾਲ 1990 ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਵਰਗੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਖ਼ੁਦ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ.ਜ਼ ਤੇ ਹੋਮ ਗਾਰਡਜ਼ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ 'ਨਿਸ਼ਾਨਾ' ਬਣਾਇਆ। ਬਹੁਤੇ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ.ਜ਼ ਜਾਂ ਹੋਮ ਗਾਰਡ ਗ਼ਰੀਬ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿਹਾੜੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣਾ ਤੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਫੁਸਲਾਉਣਾ ਬਹੁਤਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਖਾੜਕੂ ਦਸੰਬਰ 1990 ਤਕ ਤਕਰੀਬਨ 600 ਐੱਸ.ਪੀ.ਓ.ਜ਼ ਜਾਂ ਹੋਮ ਗਾਰਡਾਂ ਨੂੰ 'ਨੌਕਰੀਆਂ' ਛੱਡਣ ਜਾਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਤੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮੇਟੀਆਂ

ਦੇ ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਗਸ਼ਤੀ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਛਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਾਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟਰੈਕਟਰ ਵੱਧ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਛੱਡਣੀ ਪਈ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੀ ਗਸ਼ਤ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਵਾਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਬਰੀ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਜਵਾਬੀ ਰਣਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਅਜਿਹੇ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗ ਕਿਥੇ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸੋ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਹੀ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਵਲ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਰਮਿਆਨ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨਵਰੀ ਤੇ ਫਰਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਰਮਿਆਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 26 ਤੇ 20 ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਏ। ਮਾਰਚ 1990 ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ 50 ਹੋ ਗਈ। ਮਈ-ਜੂਨ ਵਿਚ ਇਹ 60-60 ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਹੀ। ਜੁਲਾਈ 1990 ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ 78 ਮੁੱਠਭੇੜਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਅਗਸਤ ਵਿਚ 90 ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਏ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਦੌਰਾਨ 706 ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਏ।

ਕਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਈ ਦਿਨ ਵੀ ਚੱਲੇ। ਅਜਿਹੇ ਹਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲੀ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁੱਠਭੇੜਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਦੱਸਦੇ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਝੂਠੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਝਬਾਲ ਵਿਚ ਪੱਟੀ ਤੋਂ ਪਰਤ ਰਹੇ ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਉੱਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਫ਼ਲਾ ਆਈ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੀ.ਐੱਨ. ਮਾਥੁਰ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ (ਸੁਰੱਖਿਆ) ਵਜੋਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਆਏ ਸਨ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਵਾਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ, ਪਰ ਅਗਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਹਮਲਾਵਰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪਰਤਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲਾ ਏਨਾ ਕਿਉਂ ਲਮਕਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤ ਤੇ ਫਿਰ ਨੇੜਲੇ ਕਮਾਦ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ

ਜਾ ਲੁਕੇ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਦੋ ਦਿਨ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕਮਾਦ, ਝੋਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਫਸਲਾਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਛਾਣ ਮਾਰਨ ਲਈ ਬੁਲੇਟ-ਪਰੂਫ਼ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਟਰੈਕਟਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਉਂਜ਼ ਖਾੜਕੂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਉਪਾਅ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਦਸੰਬਰ 1990 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਏ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਟੋਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਐਨ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਦਾ ਅੱਡਾ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨੇ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਛਾਪੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਮੋੜਵਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਰਹੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸੂਹ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਘੇਰਾ ਕੱਸੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੀ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਆਮ ਬੰਦਾ ਸਮਝ ਕੇ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ।

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਆਈ ਫ਼ੋਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਦਲੇਰੀ ਵਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਜਿਸਦੇ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਟ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪੁਚਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਦਲੇਰ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਰਟੋਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਹ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦਮ ਤੋੜ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਧੱਕਿਆਂ ਤੇ ਝਟਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਨੇੜਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਘਰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰੁਕੇ ਰਹੇ।

ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਹੋਣ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਮਿਸਾਲ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਟਾਲਾ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਸ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਉੱਤੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬਟਾਲਾ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰੇ। ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਤੁਰਤ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਦਰੱਖਤ ਵੱਢ ਕੇ ਸੜਕ ਰੋਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਚੁਪਾਸਿਉਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸਮੇਤ 9 ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਕੇ ਬਚ ਨਿਕਲੇ।

ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਚਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਹਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨੇ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣਾ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਵੱਧ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਖਾੜਕੂ ਵੱਲ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਂ-ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਲੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹਦਾ ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਜਨਾਬ, ਉਹਦੀ ਏ.ਕੇ. 47 ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ .303 ਰਫ਼ਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਢਾਹ ਲਵਾਂਗਾ।” ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਰਿਹਾ।... ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ। ਅਜੇ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪੁਲਿਸ ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਇਉਂ ਡਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਰਾਮ ਬਾਣ ਹੋਣ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਿਫ਼ਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਸੀ।

ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਆਈ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਅਨਿਲ ਸ਼ਰਮਾ ਮਜੀਠਾ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਗਸ਼ਤ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਵਾਰ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਕਾਰ ਬੁਲੇਟ-ਪਰੂਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਪੇਂਡੂ ਸਕੜਾਂ ਉੱਤੇ ਗਸ਼ਤ ਕਰਨੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਰਹਿਣ ਸਦਕਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਉਪਰ ਦਬਾਅ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਜਾਇਜ਼ਾ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ ਕਿ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੰਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਹ ਨਾਵਾਜਬ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਚੁਕਵੀਂ ਵੀ।

ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਸ ਵਿਖਾਇਆ। ਕਈ ਸੀਨੀਅਰ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਤੇ ਆਈ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਅਫ਼ਸਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ (ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣੇ), ਆਈ.ਜੀ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੀ ਇਕ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੇ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਦੀ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਬਦਲੇ ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ ਮਲਮੋਹੜੀ ਨਾਂ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰੇ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮੰਗ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਨਾ ਤਾਂ ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ ਮਲਮੋਹੜੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜਦੋਂ ਦੋ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਗਵਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਈ। ਇਸ ਸੌਦੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਜਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ,

ਉਹਨੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 100 ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਲਈਆਂ ਸਨ।

ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਤੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਬਈ ਜਾ ਵੱਸੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਨਸਨੀ ਫੈਲ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਮਰੀਜ਼ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸਤਿਕਾਰਤ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛੱਡ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰਤ ਹਸਤੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਡਾ. ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਦਲੇਰੀ ਵਿਖਾਈ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਹਸਪਤਾਲ ਪਰਤ ਆਏ। ਇਸ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੈਨ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਤੇ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰਵੇਂ ਵਾਧੇ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸੀ। ਉਂਜ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਾਲੀ ਲਹਿਰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲ ਸਕਣੀ। ਕਈ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਖਾੜਕੂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਏ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕੋਟਲੀ ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਢਪਈ ਵਿਚ ਐੱਸ.ਪੀ.ਓਜ਼ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਚੌਕੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜਵਾਬੀ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੀਕੇ ਤੇ ਜੰਡਿਆਲਾ ਦੇ ਥਾਣਾ ਇੰਚਾਰਜਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਏ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਅੱਖੇ ਹੋਣ ਉਦੋਂ ਇਹੀ ਤਵੱਕੋ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਾਡੀ ਵੱਧ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫ਼ੋਰਸ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1990 ਦੌਰਾਨ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਵਿਹਲੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਚੋਣਾਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਰਾਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਆਰਮਡ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਵੀਆਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਫ਼ੋਰਸ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੰਡਲ ਅੰਦੋਲਨ ਭੜਕਿਆ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਦਰਜਨ ਹੋਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਹਲੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਫ਼ੋਰਸ ਫ਼ਰਵਰੀ 1991 ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਪਰਤਾਈ ਗਈ, ਉਹ ਵੀ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਮਈ-ਜੂਨ 1991 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਹਨ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ

ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ-ਬੁੱਢਿਆਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਅਜਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਸ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਕੋਟਲੀ ਨਸੀਰ ਖਾਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਰਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਗੇ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਕਈ ਵਾਰ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਕਰਨ ਤੇ ਕਈ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੀ ਧੂਹ-ਘੜੀਸ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਮਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੰਜੀਵ ਗੁਪਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਗਸਤ 1990 ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝੋਨੇ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਮੀਂਹ ਨਾ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਸੋਕੇ ਦਾ ਡਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ 13 ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਹਿਮ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੜੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਬੋਰਡ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇਕ ਦੋ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਹੀ ਵਾਧੂ ਹਨ। ਜੇ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦਾ ਸਾਹਸ ਵੀ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਰਝਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਉਨੀਂਦਰੇ ਵਿਚ ਕੱਟੀਆਂ। ਇਸ ਰਾਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦੁਆ ਸੁਣ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਬੱਦਲ ਗਰਜਣ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਪਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਤੁਰਤ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਬੁੰਦਾ-ਬਾਂਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੜੇ ਹੋਏ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੌਰਾਨ ਬਦਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਜਨਾਬ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਦਬਾਅ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਬਦਲਣੇ ਠੀਕ ਨੇ। ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਜੇ ਮੁੜ ਕੇ ਮੀਂਹ ਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਵੇਗੀ।” ਇਥੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਝੋਨੇ ਦੇ ਸੀਜ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਲੋਡ ਵਧ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਸੜਨੇ ਆਮ ਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੜੇ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮਰ ਬਦਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸ਼ਾਨ ਬਿਜਲੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਅੱਗੇ ਆਮ ਹੀ ਧਰਨੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ: ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾਲੀਆ ਤਾਂ ਉਗਰਾਹ ਲਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਵਾ ਰਹੇ। ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਅਮਲਾ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇਹ ਰਕਮਾਂ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਕਾਏ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਕਾਸ ਕੰਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਗਰਾਂਟਾਂ ਜਾਰੀ ਹੋਣੋਂ ਰੋਕ ਲਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਫ਼ਦ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਪੂਰਾ ਮਾਲੀਆ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਵਿਕਾਸ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਗਰਾਂਟ

ਰਿਲੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਨੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰਾਂ ਉਪਰ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਮਾਲੀਆ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੇਈਮਾਨ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਿੱਲ ਅਦਾ ਨਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡ ਬੇਬੱਸ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਉਹਨੇ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਦਬਾਅ ਡਿਫ਼ਾਲਟਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿੱਲਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਪੱਖੋਂ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਲੋਕ ਹੁਣ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਿਥੇ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ (ਪੇਂਡੂਆਂ) ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੱਤਿਆ-ਚੱਕਰ ਵਧ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧੇ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੋ, ਜੇਕਰ ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਧੀਆਂ ਤਾਂ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਉਸੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਅਜਿਹਾ ਗੁਾਫ਼ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਕਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ 5 ਤੋਂ 12 ਨਵੰਬਰ, 1990 ਤਕ ਦਿੱਤੇ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਬੰਦ ਦਾ ਇਹ ਸੱਦਾ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ ਨਾਂ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਦੀ ਕਥਿਤ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਘਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੰਦ ਨੂੰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਗੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਅਕਸ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਸੱਦਾ 13 ਤੇ 14 ਨਵੰਬਰ, 1990 ਤਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਬੇਅਸਰ ਰਹੀ ਅਤੇ 'ਬੰਦ' ਠੁੱਸ ਰਿਹਾ।

ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਵਾ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਹੱਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। 2 ਦਸੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਰ.ਕੇ. ਤਾਲਿਬ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਤਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। 1966 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਗਰੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਗੰਭੀਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚੁੱਕੇ। ਹੁਣ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵੱਧ ਅਸਰਦਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹਾਂਦਰੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚ ਕਿ ਜੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਅਜੇ ਤਕ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੀਕ-ਪੁਕਾਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਅਮਲ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੋਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸਾਡੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਕਦਮ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਗਏ, ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜੀਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ 'ਸਿਵਲੀਅਨ ਦਿੱਖ' ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਜੁਝਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਮੰਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁਕਰਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਵੱਲੋਂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਘਟਾਉਣੀਆਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਨਾਕਾਮੀਆਂ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਉਂਗਲ ਧਰੇ ਜਾਣਾ, ਇਸ ਤੱਥ ਤੇ ਸੋਚ ਦੇ ਸਬੂਤ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਐਲਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਲਿਸ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਕਸ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਵਧਾਇਆ।

ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੀੜਤ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਸਬਿਆਂ, ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ, ਝਬਾਲ ਤੇ ਪੱਟੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸਨਸਨੀਖ਼ੇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਛਾਲਿਆ। ਸਹਿਮ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕਸਬੇ ਤਾਂ ਉਜੜ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1990 ਦੌਰਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ 56 ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 33 ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਪਾਤ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ 70 ਫ਼ੀਸਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਿੱਖ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਏ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮੌੜ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਉਂਜ ਹਿਜਰਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਸਲ ਤੱਥ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਦੁਖ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਨੇਮ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਟੀ ਤੇ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਥਾਣਿਆਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਅਫਸਰਾਂ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਬਰਾੜ ਤੇ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਤੇ ਵਚਨ-ਬੱਧਤਾ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਿੰਨਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਹਿਜਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਿਰ ਗਿਆ। ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਆਗੂ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਇੱਕੋ ਹੀ ਗੱਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਖਾਰਾ ਮਾਝਾ (ਤਿੰਨਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ) ਤਾਂ ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਭਾਵੀ ਹਿਜਰਤੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤੂੜੇ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਇਕੱਠ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਦੌੜਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਨੀਮ-ਮੱਧ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੋਖ ਜਿਹੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਕੀਆਂ ਲਈ ਥਾਂ ਬਣ ਜਾਵੇ। 'ਹਿਜਰਤੀਆਂ' ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ 'ਅਸਾਲਟਾਂ' (ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ) ਲੈ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ (ਕਸਬਾ ਵਾਸੀਆਂ) ਨੇ ਹਿਜਰਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੋਸਟਰ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੇ ਪੋਸਟਰ ਲੱਗੇ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਪੋਸਟਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਧਮਕੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਤੋਂ ਆਏ ਦੱਸਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਸ਼ਾਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕਰ ਲਿਆ।

'ਹਿਜਰਤੀਆਂ' ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ, ਉਹ ਦਿਲਚਸਪ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਪਾ ਲਈ। ਉਹ ਥਾਣੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਥਾਣੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਿਰਫ 2-3 ਜਵਾਨ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਥਾਣੇ ਵੱਲ ਗੋਲੀਆਂ ਵੀ ਚਲਾਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਸੂਹ ਪੈ ਗਈ ਤਾਂ ਮੁੰਡਾ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਿਆ।

ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਦਰਖਾਸਤ ਮੰਨ ਲਈ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਪਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਹੁਣ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਨਿਯਮਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਇਕ ਖਾੜਕੂ ਨਾਲ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਤਭੇਦ ਸਨ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਦੂਸਰੇ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਮੋ-ਸਾਮੁਣੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵਾਅਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਅਸਾਲਟ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ। ਪਰ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਅਸਾਲਟ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਲੀ ਰੱਖ ਲਈ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੀ ਇਸ 'ਗੱਦਾਰੀ' ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮ੍ਰਿਤਕ ਖਾੜਕੂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਥੋਂ ਨਾ ਲੱਭਿਆ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਝਬਾਲ, ਖੋਮਕਰਨ ਤੇ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਉਹਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗੋੜੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਜਿਹੇ 'ਛਾਪਿਆ' ਦੌਰਾਨ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਮੁੰਡਾ ਸਮਝ ਕੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਹਿਜਰਤੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ, “ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਬ, ਇਹ ਸੱਚ ਆਂਹਦੇ ਨੇ।”

ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਕੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਨੇ?”

ਇਹਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ‘ਹਾਂ’ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਮੈਡੀਕਲ ਪ੍ਰੈਕਟੀਸ਼ਨਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪਵਾਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਲੇ ਹਿੰਦੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਕਸਾਇਆ ਤੇ ਭੜਕਾਇਆ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੇ ਉਤੇਜਿਤ ਸਨ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਹਿਜਰਤੀਆਂ’ ਦੇ ਤਰਜਮਾਨ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਸਹਿਮ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਰਦੀ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਨਾਈਟ ਸੂਟ ਪਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਿਕਰਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਜੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣਗੇ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣਾ ਕਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਵੀ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਖ਼ੈਰ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਚੌਕਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਹਿਜਰਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚੱਕਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਦਾ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਟਰੀਟ ਲਾਈਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਰਿਆਂ 'ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਗੇਟ ਲਗਵਾਉਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ। ਨੀਮ ਫ਼ੈਜ਼ੀ ਬਲਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਆਗੂਆਂ ਦੀ

ਬਿਹਤਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਪੁਲਿਸ ਗਸ਼ਤ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ, ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚ 'ਤੇ ਸਬਸਿਡੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਵੀ ਮੇਰੇ ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਇਸ ਯਤਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਹਥਿਆਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸਾਡੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਉਂਜ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਤਾਂ ਵੇਲੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਰੀ ਸੀ।

ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਣਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਹਤਿਆਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੁਣ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ। ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਵਾਲਾ ਮੈਡੀਕਲ ਪੈਕਟਰੀਸ਼ਨਰ ਹੁਣ ਹਿਜਰਤੀਆਂ ਦੀ 'ਵਾਪਸੀ' ਬਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸੁਖਾਵੇਂ ਮੋੜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਉਛਾਲਾ, ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਸਿਰਦਰਦੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਰੱਦੋ-ਬਦਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਜਨਰਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਦੀ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਇਕ ਚੰਗਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਅਨਸਰ ਕਿਵੇਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਘੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਣਨਯੋਗ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਬਣਿਆ ਮੁੰਡਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਉਂਜ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਬਣਨ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕੱਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੰਦੂ ਖਾੜਕੂ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਕਲਯੁਗ) ਤੇ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮਜੀਠਾ ਤੇ ਖਾਲੜਾ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਗੁੱਲੂ ਤੇ ਪੱਪੂ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਸਨ। ਮਜੀਠਾ, ਖਾਲੜਾ ਤੇ ਖੇਮਕਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਖਾੜਕੂ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਨ। ਰਈਆ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਖਾੜਕੂ ਸਰਗਰਮ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਰਾਹੀਂ ਖਾੜਕੂ ਗਰੋਹਾਂ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ

ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਜਾਂ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ “ਵਿਹਲੜ, ਢਿੱਲੜ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ” ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੈਂਕੜ, ਨੀਮ ਫੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤਾਲਮੇਲ ਦਾ ਇੱਛਤ ਪੱਧਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲਿਸ (ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ.) ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਗਰਮ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਪਿਛਿਉਂ ਉਭਰ ਰਹੀ ਉਜਾਲੇ ਦੀ ਪਰਤ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀ ‘ਦਮਨਕਾਰੀ’ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ—ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਦਮਨਕਾਰੀ ਜਾਂ ਜਾਬਰਾਨਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ‘ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਰੁਝਾਨ’ ਉਭਰ ਆਏ ਸਨ।

ਗੈਰ-ਯਕੀਨੀ ਦੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਬੀ.ਜੀ. ਦੇਸ਼ਮੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਇਕ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ‘ਅਸਲ’ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਹੰਗਾਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, “ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਜਾਂ ਕਦਮ ਸੁਝਾਅ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਜਿਹੜੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿਫਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਸਕਣ?”

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਨੇਕ-ਨੀਅਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਸਾਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਲ ਕਰ ਕੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਰੋਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ‘ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਪੀ. ਚਿਦੰਬਰਮ

ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਵਾੜ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦੀ ਵਾੜ ਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਮੈਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਵਾਂਗਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੋਬਾਈਲ ਚੈੱਕ-ਪੋਸਟਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਬਟਾਲੀਅਨ ਜ਼ਰੂਰ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਸ੍ਰੀ ਦੇਸ਼ਮੁਖ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, “ਸਰਹੱਦ ਕਿਵੇਂ ਸੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?” ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਰਉਂ ਵਿਚ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸੁਝਾਅ ਦੁਹਰਾਉਣੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੀ ਸਫ਼ਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦ ਉਪਰਲੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਅਹਿਮ ਨਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਰਲ ਬੀ.ਕੇ.ਐੱਨ. ਛਿੱਬੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕਈ ਸੁਝਾਅ ਆਏ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਸਲੇ ਦੇ ਫ਼ੌਰੀ ਹੱਲ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਫ਼ੌਰੀ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ੰਕੇ ਸਨ। ਇਹਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦਾ ਅਮਲ 10 ਦਸੰਬਰ, 1990 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਤਾਇਨਾਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਦੱਸਿਆ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦਰਅਸਲ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵੁੱਡਰੋਜ਼-II ਹੈ (ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵੁੱਡਰੋਜ਼ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਮਕਸਦ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ)। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬੰਦ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ 14 ਦਸੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ 11 ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਛਪੀਆਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਘਰਾਂ ਜਾਂ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵੁੱਡਰੋਜ਼-II ਦਾ ਨਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪੇਂਡੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵੁੱਡਰੋਜ਼ ਕਾਰਨ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ

ਵੱਡਰੋਜ਼ ਕਾਰਨ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਜੇ ਖ਼ਦਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਭਿਆਨਕ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਤੂਬਰ 1989 ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਲਈ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਈ-ਜੂਨ 1990 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਮਸ਼ਕਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਹਾਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਤੋਟ ਬਣੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਾਂਡਰ ਜਨਰਲ ਛਿੱਬੜ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਕੈਂਪ ਲਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ। ਫ਼ੌਜੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਮੈਂ ਰੈਂਡ ਕਰਾਸ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਇਹ ਤਹਿ-ਦਿਲੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੀ ਕਿ ਦੋ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵੱਡਰੋਜ਼ ਵਾਲੇ ਤੌਖਲੇ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰੇ। 1984 ਵਿਚ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ਾਰਮ ਹਾਊਸਾਂ 'ਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਛਾਪਿਆਂ ਦੇ ਡਰ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਭੱਜਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਦਭਾਗਾ ਰੁਝਾਨ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤੌਖਲੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਕੈਂਪ ਲਾਉਣੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਨਿੱਘ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਕਿ 1965 ਦੀ ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਮੌਕੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦਾ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਦਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਜਾਣਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਪੇਂਡੂਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਨੇ ਕਿਹਾ: “ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਹਿਮ ਤੋਂ ਚੈਨ ਨਾਲ ਸੌਂਦੇ ਹਾਂ।” ਇਕ ਹੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਥੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਹਨ।”

ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਆਬਾ ਤੇ ਮਾਲਵਾ ਖ਼ਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅੱਡੇ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਤਰਾਈ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਰਗੇ ਸਨਅਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਵਧੀਆ ਅੱਡਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਖਾੜਕੂ ਤਾਂ ਤੁਰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਗਏ। ਜਿਹੜੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਜਨਰਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ 20 ਦਸੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਿਰ ਵਿਖੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਅਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਤ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਤੇ ਝਬਾਲ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ, ਜੋ ਕਿ ਅਖੌਤੀ ਹਿਜਰਤ ਕਾਰਨ ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਬਲਕਿ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਕਮੀ ਰਾਈਸ ਸ਼ੈੱਲਰਾਂ ਤੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਮਨੋਬਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੀਡੀਆ ਅਜੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਰਹੱਦੀ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਦੇ ਘੋਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਹੋਈ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਉਭਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਬਹੁਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਜਿਹੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਛਾਪ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਖਾੜਕੂ ਛਪਵਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਤਾਂ ਛਪਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਛਾਪਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਖਾੜਕੂ ਟੋਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦੇ ਪੰਦੇ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਮਰੇ ਖਾੜਕੂ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਪੰਜ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਤਾਂ ਛਪਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਜੇ ਖਾੜਕੂ ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਜਾਂ 'ਅਹਿਮ' ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ 11-11 ਸੰਗਠਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨਮਿਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਪਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਅਨਾਊਸਰਾਂ ਤੇ ਨਿਊਜ਼-ਗੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਆਚਰਣ ਜ਼ਾਬਤਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਧਮਕੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਫ਼ੋਨ ਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਅਸੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਮੌਕੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮਾਂ ਮੌਕੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਹੋਣੇ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਤੇ ਟਰੈਕਟਰ-

ਟਰਾਲੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਟਰਾਲੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਝਿਜਕ ਤੇ ਨਾਂਹ-ਨੁੱਕਰ ਮਗਰੋਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਭੋਗ ਵਾਲੀ ਹਰ ਥਾਂ ਵੱਲ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਨਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਥਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ਼ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਟਰਾਲੀਆਂ ਪਰਤਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਹਮਾਇਤੀ, ਖੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਗੁਪਤ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਓਨਾ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੁੜਦਾ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਤਵੱਕੋ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਭੋਗ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਘਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ 'ਬੰਦ' ਜਾਂ ਭੋਗ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਘਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 1991 ਦੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਮੌਕੇ ਸੂਬਾਈ ਸਮਾਗਮ ਅਤਿਵਾਦ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੀੜਤ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਗਰੋਂ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ ਦੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਸਮਾਗਮ ਸਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਐੱਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸੀ। ਹੁਣ 1991 ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਗਮ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ 'ਤੇ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਜਿਹੜੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪੀ, ਉਹ ਸੀ ਸਪੋਰਟਸ ਸਟੇਡੀਅਮ ਜੋ ਕਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਮੀਂਹ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸਟੇਡੀਅਮ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਸੇਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੂਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਿਹਤਰ ਇਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਮਾਗਮ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪੱਟੀ ਭਾਵੇਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦਹਿਸ਼ਤ-ਪੀੜਤ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਲਈ ਚੁਣੀ ਥਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸੇਮ ਜਾਂ ਚਿੱਕੜ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਜੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਸਟੇਡੀਅਮ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਮੀਂਹ ਜਾਂ ਚਿੱਕੜ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੀਉਂ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ

ਨੇ ਇਹੀ ਦਾਅਵੇ ਕਰਨੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਕਾਰਨ ਸਮਾਗਮ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭੈਅ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦੀ ਪਰੇਡ ਇਕ ਮੁੱਖ ਆਕਰਸ਼ਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਕਰਤਬ, ਭੰਗੜਾ ਤੇ ਗਿੱਧਾ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਨਾਚ ਅਤੇ ਪੀ.ਟੀ. ਸ਼ੋਅ ਵੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਕਰਤਬਾਂ ਲਈ ਪੱਧਰੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਵੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਘਾਟ ਸੀ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸੂਬਾ-ਪੱਧਰੀ ਬੰਦ ਦਾ ਸੱਦਾ ਵੀ ਦੇ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਇਕ ਪੱਤਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੇਠੀ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਖ਼ੈਰ, ਸੂਬਾਈ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੌਸਮ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਿਹਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਟੇਡੀਅਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨੱਕੋ-ਨੱਕ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਚਾਅ ਵੇਖਿਆਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਸਵੇਰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਟੇਡੀਅਮ ਨੱਕੋ-ਨੱਕ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਕਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜੇ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸੀਨਾ ਥਪਥਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਡੀ ਜੋ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੁਦ ਵੀ ਤਸੱਲੀ ਤੇ ਮਾਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੀ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੁੰਭ ਵਿਚ ਵੱਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ‘ਮੁੰਡਿਆਂ’ ਨੂੰ ਮੁੱਖ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਪਰੇਡ ਅਤੇ ਖੇਡ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਨ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ: ‘ਇਕ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮੋੜ’। ਅਗਸਤ 1991 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਿਆ, ਤਕ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਫ਼ਿਲਮ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਨਾਂ ਮੈਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਦਰੁਸਤ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੰਜੀਵ ਗੁਪਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ। ਸਾਰੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ 26 ਜਨਵਰੀ, 1991 ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਮੀਟ ਤੇ ਤਮਾਕੂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਉੱਤੇ ‘ਪਾਬੰਦੀ’ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੰਗਾਰਾ ਬਹੁਤ ਉਸਾਰੂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਆ

ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਸੋ, ਮੀਟ, ਸ਼ਰਾਬ ਜਾਂ ਤਮਾਕੂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਦੁਕਾਨ ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਵੀ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਬੈਂਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਕਲੀਅਰਿੰਗ ਹਾਊਸ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਝੂਠੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਲਾਂ ਕਲੀਅਰਿੰਗ ਹਾਊਸ ਵਾਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਸਤੇ ਭਾਅ 'ਤੇ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਬੈਂਕਰਾਂ ਨੇ ਥੋੜੀ-ਬਹੁਤ ਦਲੇਰੀ ਵੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਕਲੀਅਰਿੰਗ ਹਾਊਸ ਉਥੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਦਲੇਰਾਨਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, “ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜਿਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਇਸ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਖਪਾਈਆਂ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇਹਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।” ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਮਲੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਸੀ ਸੱਚੀ-ਸੱਚੀ ਦਲੇਰੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦਲੇਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਵਿਚਾਰਕ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਸੇ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਏਨਾ ਗਰੀਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਏਨਾ ਨਿਮਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਉਸ ਅੰਦਰ ਦਲੇਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਵਿੱਤੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਸੀ, ਉਹ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਛੁੱਟੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਮਨਾਉਣ ਜਾਂ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਿਥੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ! ਇਹ ਮੌਕਾ ਤਾਂ ਗੜਬੜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁੱਟੀ ਮਨਾਉਣਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਆਦਤ ਹੀ ਬਣ ਗਈ। ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਇਕ ਰਮਣੀਕ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ, ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ 40 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਮੈਦਾਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਸੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਛੁੱਟੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਖਾੜਕੂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਰਖਵਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਅਗਲੇ ਬੰਦ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਨਾਕਾਮੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸੱਦੇ ਅਣਗੌਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਸਗੋਂ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲੇ ਤੁੜਵਾਉਣ ਵਰਗੇ ਕਦਮ

ਵੀ ਚੁੱਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਜਵਾਬ ਤੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨਾਖੁਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਉਹਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵਾਲੀ ਮੋਟਰ ਗੱਡੀ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਬਿਆਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਰੋਕ ਲਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਖ਼ੈਰ, ਅਸੀਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਜਮਾਤ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਇਸ ਜਥੇਬੰਦਕ ਢਾਂਚੇ ਕੋਲ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨੰਬਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟਰੇਡਾਂ (ਪੇਂਦਿਆਂ) ਦੀਆਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਫ਼ੋਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਜਥੇਬੰਦਕ ਢਾਂਚਾ ਲੰਮਾ-ਚੌੜਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਵਪਾਰੀ ਸਾਡੇ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇ ਰੁੱਝੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦਿਆਂ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਧਮਕੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧਣ ਅਤੇ ਵੱਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜਿਹੇ ਸੱਦੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਬਜ਼ਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਅਜਿਹਾ ਇਹਤਿਆਤ ਵਜੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਾਂ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਦਵਾ-ਫ਼ਰੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਆਮ ਵਾਂਗ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰੇਲਵੇ ਆਮ ਵਾਂਗ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਬੱਸਾਂ ਵੀ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੇੜੇ ਘਟਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਉਣ ਜਾਂ ਨਾ ਆਉਣ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਸਕੂਲ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਦੇ ਪੰਜ ਸੱਦੇ ਆਏ, ਭਾਵ ਕਿ ਪੰਜ ਵਾਰ ਬੰਦ ਹੋਏ। ਜਨਵਰੀ ਤੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1991 ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੇ ਸੱਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਰਹੀ। ਮਾਰਚ 1991 ਵਿਚ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਜਿਹਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਸੋ, ਉਸ ਮਹੀਨੇ ਬੰਦ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਛੁੱਟੀ ਨਾ ਹੋਈ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੁਹਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਉਪਰ ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਦੀ ਛਾਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਰੁਝਾਨ ਸਰਕਾਰ

ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਗਏ ਸਖਤ ਸਟੈਂਡ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਸਦਕਾ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖਾੜਕੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰਨੀ ਪਾਸੀਂ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਥਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇਕ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਦੋ ਹੋਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਪੱਟੀ ਅਤੇ ਜੰਡਿਆਲਾ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ। ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਪਕ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਤਲੇ-ਗ਼ਾਰਤ ਉਪਰ ਪਿਆ—ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਚਨਚੇਤ ਘੱਟ ਗਈ। ਨਵੰਬਰ 1990 ਵਿਚ 89 ਸਿਵਲੀਅਨ ਮਰੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦਸੰਬਰ 1990 ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ 36 ਰਹਿ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 30 ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 12 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ 94 ਤੇ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ 49 ਖਾੜਕੂ ਮਰੇ, ਪਰ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਵੀ ਇਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਈ ਭਰਵੀਂ ਕਮੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਖਾੜਕੂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਓਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, 26 ਜਨਵਰੀ, 1991 ਨੂੰ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਸਮਾਗਮ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਣਾ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮੋੜ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਸਬੂਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 1990 ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਤਿਮਾਹੀ ਦੌਰਾਨ 840 ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਮਰੇ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ 1991 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਿਮਾਹੀ ਦੌਰਾਨ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 656 ਸੀ। ਇਸ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ, ਤੀਜੀਆਂ ਤੇ ਚੌਥੀਆਂ ਤਿਮਾਹੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 722, 624 ਤੇ 589 ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ। 1992 ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤਿਮਾਹੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਕੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 512, 478, 340 ਤੇ 183 ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 1991 ਦੀ 26 ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਕਤਲੇ-ਗ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਕਮੀ ਦਾ ਜੋ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਮਨ ਰੈਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਰੈਲੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਪਹਿਲੀ ਰੈਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਮ ਬਾਗ਼ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ 100 ਮੀਟਰ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ 'ਤੇ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਅਪਰੈਲ 1919 ਵਿਚ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਸਾਕੇ ਮੌਕੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਛਾਉਣੀ ਪਾਈ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਹੀ ਉਲਟ-ਫੇਰ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਜਰਨੈਲ ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੈਅ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਦਭਾਵੀ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਦਭਾਵਨਾ ਰੈਲੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਤਕਰੀਰਾਂ ਮਗਰੋਂ ਰੈਲੀ, ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਤਕਰੀਬਨ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹਵਰਧਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੈਲੀਆਂ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੱਟੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹਾਲਾਂਕਿ

ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੀੜਤ ਸੀ, ਪਰ ਉਥੇ ਜਲੂਸ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਝੰਡਿਆਂ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰਿਬਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਰੈਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਅਸਰ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਰੈਲੀਆਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੱਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਬਰ 3 ਮਾਰਚ, 1991 ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੱਦੇ ਦਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ 50 ਦੇ ਕਰੀਬ ਰੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਆਖਰੀ ਰੈਲੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਬਾਰ ਲਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ-ਭੈਅ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਬਲਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬਲਾਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਮਿਆਰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਉਲੀਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ 'ਤੁਹਾਡੀ ਸਰਕਾਰ, ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਆਰ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਉਪਰ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਤੋਂ ਅੱਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲ ਝੁਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਮਾਸਿਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਬੋਰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਵਸੋਂ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨਿਗਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਇਕ ਤੇ ਕਦੇ ਦੂਜੇ ਬਹਾਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਰਾਜਪਾਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਅਪਰੈਲ 1991 ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ ਨੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਖਾੜਕੂ ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ। ਸਿਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ, ਜਿਸਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਕੌਂਸਲਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਕਾਰ ਖ਼ਰੀਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕੋਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਕਾਰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ 'ਉਧਾਰੀ' ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ

ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਬੰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਅਸਲੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਆ ਗਿਆ। ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਸੰਜੀਵ ਗੁਪਤਾ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਏ ਅਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ-ਫ਼ਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਤੁਰ ਪਏ।

ਅਪਰੈਲ 1991 ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਹਾਰਵੈਸਟਿੰਗ ਕੰਬਾਈਨਾਂ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਣਕ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਪੱਕਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੰਬਾਈਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਆ ਰਹੇ। ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਅਪਰੈਲ 1991 ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਕੁਝ ਕੰਬਾਈਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਵਜ੍ਹਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਅਪਰੈਲ ਮਹੀਨੇ 'ਚ ਜਿਥੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਹੋਰ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਉਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਮੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਭਰਵੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰਾਨ 84 ਖਾੜਕੂ ਮਰੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 47 ਤੇ 15 ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਿਥੇ 237 ਸਿਵਲੀਅਨ ਮਰੇ, ਉਥੇ 152 ਖਾੜਕੂ ਹਲਾਕ ਹੋਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਮੌਤਾਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨੋਟਸ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਅਕਤੂਬਰ 1991 ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਲਟ-ਫੇਰ ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਆਇਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅਪਰੈਲ 1992 (ਜਦੋਂ 180 ਸਿਵਲੀਅਨ ਅਤੇ 185 ਖਾੜਕੂ ਹਲਾਕ ਹੋਏ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਰੁਝਾਨ ਬਰਕਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਵੀ ਅਕਤੂਬਰ 1990 ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਮੰਡਲ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਭੜਕ ਉਠਣ ਅਤੇ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਨਵੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਗੱਲਬਾਤ' ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪੱਕੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਦ ਤਕ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਵਕਾਰੀ ਮੁੱਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਲੋਕਰਾਜ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੇ ਯਤਨ

ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੋਂਗੋਵਾਲ) ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਮਈ 1988 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨੋਟਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਵਕੀਲ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਟੀਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਖੁਦ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸੁਣਵਾਈ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਇਸ ਕੇਸ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਇੰਜ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਹੋਵੇ। ਕੇਵਲ ਖਾੜਕੂ ਹੀ ਇਸ ਰਿੱਟ ਪਟੀਸ਼ਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਪਟੀਸ਼ਨ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਈ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ 12 ਸਤੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 4 ਨਵੰਬਰ, 1990 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਿਆਦ 10 ਨਵੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਵਾਸਤੇ 4 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਚੁਣੀ ਗਈ। ਇਹ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੰਡਲ-ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਰਾਹਤ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੀ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਆਸੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਦੇਵੇ।

ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ

ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 12 ਅਕਤੂਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਸਦ ਭਵਨ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੁਲਾਰਾ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਵੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਂਜ ਅਜਿਹੇ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ।

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਤੇ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀਆਂ ਦੋ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਯਥਾਰਥਕ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਵੀ। ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ 23 ਅਗਸਤ, 1990 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ (ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਦਹਾਕੇ ਲਈ ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੱਟੀ ਕੈਦ) ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਸਿਆਸੀ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੀ ਹੋਰਨਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਵੱਖਰਾ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ 'ਆਪਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਹੀ ਤਾਣ ਦੇਵੇਗਾ।'

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸਨ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਧੜੇ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹਕੂਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜਿਹੜਾ ਦੁਖ, ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਝੱਲਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁਜਰਿਮਾਨਾ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨੰਗੀ-ਚਿੱਟੀ ਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1989 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜਿਊਣਾ ਹਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਦੇ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ 1991 ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਲ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਵਾਕਫ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। 1989 ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੁੰਬੜ-ਚਾਲ ਪੁੱਠੀ ਪਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਜੇਤੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਜਿੱਤ ਵੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਉਮੀਦਵਾਰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਨ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਕੋਣੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਨੇ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਵੱਖਵਾਦੀ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ

ਹੱਤਿਆਰੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਬਿਮਲ ਕੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਸਤੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣ ਹਾਰਨੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚੋਂ। ਇਹੀ ਬਿਮਲ ਕੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ 1989 ਵਿਚ ਰੋਪੜ ਸੰਸਦੀ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਚੋਣ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਿੱਤ ਉਹਨਾਂ ਸਵਾਰਥੀ ਅਨਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸਵਾਰਥੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਦੇ ਖ਼ਦਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਗੂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਵਿਆਪਕ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਮੰਡਲ ਰਿਪੋਰਟ-ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੰਬਰ 1990 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 10 ਨਵੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਨ। ਉਹ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਪਰੈਲ-ਮਈ 1988 ਵਿਚ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਹੱਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਲੋਕ ਸਮਝੌਤਾ' (ਪੀਪਲਜ਼ ਐਕਾਰਡ) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਹੱਦ ਤਕ ਜਾਇਜ਼ ਵੀ ਸੀ।

ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਨ ਉਭਰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਹੱਲ ਲੱਭ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਅਹਿਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਪਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਧੜੇ, ਖਾੜਕੂ ਗੁੱਟ, ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗਰਸ, ਜੋ ਕਿ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੜਾ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵੀਂ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਮੰਨ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਵਾਰਤਾ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਲੋਕ-ਗਾਇ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ

ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਚੋਣਾਂ ਛੇਤੀ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕ ਮੌਕੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਰਸਮੀ ਵਾਰਤਾ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰ ਕਰੇਗੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਮੋਨਕਾ ਗਾਂਧੀ, ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਰਣਨੀਤੀ (ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਰਬ-ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਵਾਕਫ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਸੈਮੂਅਲ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਕੀਲ ਨੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਥਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਕ ਓ.ਐੱਸ.ਡੀ. ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਨ ਦੀ ਉਹਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਅੱਗੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਕੀਲ ਵਜੋਂ ਭੁਗਤਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਂਜ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਵਕੀਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਭੁਗਤਣ ਵਿਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਕਤ ਵਧੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਂਜ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੇ. ਸੈਮੂਅਲ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਾਜ਼ੀਮ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂ ਧੜੇ ਉਹਦੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਂਦੇ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਰਾਬਤੇ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਵਾਰਤਾ ਲਈ ਸੁਖਾਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ 'ਗੱਲਬਾਤ' ਉੱਤੇ ਲਾਈਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਉਪਰ ਪਾਣੀ ਫੇਰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਮੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਬਾਦਲ) ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਂਗੋਵਾਲ) ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤੀ ਜਤਾਈ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਪੂਰੇ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਜਥੇਦਾਰ ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਧੜੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਾਂਝੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ 26 ਦਸੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਮਾਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 26 ਦਸੰਬਰ, 1990)। ਇਸੇ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਏ ਜਾਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੁਰ ਅਪਣਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਹਦਾ ਰੁਖ਼ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਉਹਨੇ 'ਇਨਸਾਫ਼-ਪਸੰਦ' ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਂਜ਼ 80 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਡਾਕਟਰ (ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਗ਼ੈਰ-ਵਿਹਾਰਕ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵੀ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੱਲਬਾਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਜਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਰਲ ਏ.ਐੱਸ. ਵੈਦਯ ਦੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੁੱਖਾ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਏਜੰਸੀ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਏਨਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ 30 ਦਸੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਨਾਲ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 370 ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਤਬਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣਾਉਣ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਹਿੱਤ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।" ਇਸੇ ਰਿਪੋਰਟ (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 31 ਦਸੰਬਰ, 1990) ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਸ ਭਰੋਸੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ।

ਭਾਜਪਾ ਪਹਿਲੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। 2 ਜਨਵਰੀ, 1991 ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਜਤਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟਸ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੇ ਰੁਖ਼ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਕੌਮੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾਅ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ਜਾਵੇਗੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਮਾਨ 'ਗੱਲਬਾਤ-ਗੱਲਬਾਤ' ਦੀ ਰੱਟ ਲਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ 14 ਜਨਵਰੀ, 1991 ਨੂੰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਤੇ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ 'ਗੱਲਬਾਤ' ਦੀ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਮਗਰੋਂ ਖਾੜਕੂ ਦੋ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ, ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਤੇ ਅਗਵਾ-ਕਾਂਡਾਂ ਵਰਗੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿਚ 50 ਫ਼ੀਸਦੀ ਤਕ ਕਮੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਜਨਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰਾਨ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਦਰ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਦਰ ਨਵੰਬਰ 1990 ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ 'ਹਿਜਰਤ' ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸਲੇ ਤੇ ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਧੱਕਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਜ਼ਖ਼ੀਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਛੇਤੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸੋ, ਦੋਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬਚੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਣ ਵਰਗੇ ਕਾਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲੈਕਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਧਮਕਾ ਕੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪੁਲਿਸ-ਕਰਮੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕਾ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਛੇ ਮਾਮਲੇ ਫੜੇ। 24 ਤੇ 25 ਮਾਰਚ, 1991 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅਸਲੇ ਤੇ ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜ਼ਖ਼ੀਰਾ ਫੜਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਡੂੰਘੇ ਬੰਕਰਾਂ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ 150 ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ, 7 ਜਨਰਲ ਪਰਪਜ਼ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾਂ ਅਤੇ 26 ਰਾਕਟ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗਣਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਦੁਆਬੇ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫਲਣਾ-ਫੁਲਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਰਗੇ ਸਨਅਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ। ਖਾੜਕੂ ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਲੁਕਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਫਿਰ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦਾ ਵਹਾਅ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਅੰਧਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣੇ, ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਿੱਗਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। 40 ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਨੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਕੀਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਕੁ ਵਾਹ-ਵਾਸਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਮਿੱਤਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ।

ਇਸ ਬਿਨਾਅ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਤੰਗ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਭਗੌੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪੁਲਿਸ ਰੇਂਜ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ 27 ਮਾਰਚ, 1991 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ 50 ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਫੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਲਵਾ ਖਿੱਤੇ ਵੱਲ 'ਕੂਚ' ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ 'ਰੰਗਰੂਟਾਂ' ਦੀ ਭਰਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਈ।

ਇਹਨਾਂ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਥਿਕ ਲਾਭ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ 'ਗੱਲਬਾਤ' ਤੇ 'ਚੋਣਾਂ' ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ੋਸ਼ੇਬਾਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਝਲਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਤਿਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਚ ਕਰਨ ਤੇ 1977 ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੱਠਜੋੜ ਤੋੜਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਲੈਣ ਦੇਣਾ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਆਤਮ-ਘਾਤੀ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹੋ ਟੀਚਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਹੋਣ, ਉਹਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਨਹੀਂ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਭਾਵੇਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਾਗਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚਲੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸੀ, ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਈ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਇਸ ਤਾਕਤ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਦੋ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ। ਇਸ ਚੋਣ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁਝ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਲਝਿਆ ਤਾਣਾ ਖੁਦ-ਬ-ਖੁਦ ਸੁਲਝ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਨ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ, ਪਰ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਲੱਗਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਮੁੜ ਜਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੁਤਬਾ ਜਾਂ ਵੱਕਤ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਵੀ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ

ਵਾਕਫ਼ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਅਪੀਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬੇਦੋਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਨਾ ਵਹਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਬੰਦ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ, “ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਮਿਜ਼ੋ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਕਹੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਕਿਉਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ?”

ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਵਿਚ ਮਿਜ਼ੋ ਨੇਤਾ ਲਾਲਡੇਂਗਾ ਨੇ ਮਿਜ਼ੋ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫ਼ਰੰਟ (ਐੱਮ.ਐੱਨ.ਐੱਫ਼.) ਦੇ ਕਾਡਰ ਨੂੰ 26 ਜਨਵਰੀ, 1978 ਤਕ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਇਸ ਹਦਾਇਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਪਰੈਲ ਮਹੀਨੇ ਮਿਜ਼ੋ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ (ਐੱਮ.ਐੱਨ.ਏ.) ਦੇ ਮੁਖੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਬਾਇਕਚੁੰਗਾ ਐੱਮ.ਐੱਨ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਐੱਮ.ਐੱਨ.ਐੱਫ਼. ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਦੁਫ਼ੇੜ ਨੇ ਮਿਜ਼ੋ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਲਮਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਅੰਤ 30 ਜੂਨ, 1986 ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੱਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਮਿਜ਼ੋ ਨੇਤਾ ਲਾਲਡੇਂਗਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਔਖਾ ਸੀ। ਮਿਜ਼ੋ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹੀ ਗੁੱਟ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨਾਂ ਵੀ ਕਈ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਹਿਰ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜਥੇਬੰਦੀ ਟੁੱਟਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧੜੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਯਕੀਨੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 10 ਨਵੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। 6 ਮਾਰਚ, 1991 ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦਾਂ ਕਾਰਨ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਨਿਗਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। 12 ਅਪਰੈਲ, 1991 ਨੂੰ 10ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ (20, 23 ਤੇ 26 ਮਈ, 1991) ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੋਣਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨੋਟੀਫ਼ਿਕੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ‘ਗੱਲਬਾਤ’ ਦਾ ਅਰਥ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾ ਰਾਹੀਂ

ਕਿਸੇ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਅਪੜਨ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਚੱਕਰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਨਿਗਰਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣਾ। ਕਾਂਗਰਸ, ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਸੋ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਪੈਣੇ ਸਨ।

ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਅਮਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਸੋਚਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਇਸ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਦੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਸਮੇਤ 40 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਆਈ ਕਮੀ ਵਿਚ ਅਚਨਚੇਤੀ ਉਲਟ-ਫੇਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਅਗਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਤਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਜੇ ਖਾੜਕੂ ਹੀ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ-ਪੂਰਨ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਰੁੱਝੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੀ ਬਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ (ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਈ 1987 ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਸੀ)। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਦਾ ਸੀ।

ਦਰਅਸਲ, ਜਦੋਂ 12 ਅਪਰੈਲ, 1991 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ (20, 23 ਤੇ 26 ਮਈ, 1991) ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਮਨਜੀਤ) ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਲਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦੋਂ 18 ਅਪਰੈਲ, 1991 ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਹੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਐਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਤੱਥ ਸੀ ਕਿ 1989 ਵਿਚ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਜਿੱਤੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਵਾਰ ਇਸ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਖੁਦ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। 1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਇਸ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ

ਉਮੀਦ ਜ਼ਰੂਰ ਜਗਾਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਬਹੁਗਲ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਇਸ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ 5 ਅਪਰੈਲ, 1991 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ (U.T.'s) ਵਿਚ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 10ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਦਾਇਤਾਂ 18 ਅਪਰੈਲ, 1991 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਹੋਈ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਬੜੇ ਸਾਹਸੀ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੋਣ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸਵੱਛ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉਪਰ ਵੱਧ ਰੋਕਾਂ ਲਾਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਕਦਮਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਖੱਟਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਪਰ ਨਿਰਪੱਖ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਤਦਾਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ 31 ਮਈ, 1991 ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ 22 ਜੂਨ, 1991 ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਘਾਤਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਚੋਣ ਅਮਲ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਅਜੀਬ ਸੀ ਕਿ ਮਈ-ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਨੂੰ ਹੋਈਆਂ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਛੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟਾ ਕੇ 2 ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਈ-ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਛੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 23 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਂਜ, ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਚੋਣਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੀ ਚੋਣ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਲੜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਹਾਈ ਕਮਾਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਪਹਿਲਾਂ

ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਾਂ ਅਫਸੋਸੀ ਜਿਹੀ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨੇ 'ਖਤਰੇ-ਖਤਰੇ' ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ 'ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਿੰਸਕ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਵੱਲ ਧੱਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।' ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਲੜੇਗੀ। ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਉਹਦੀ ਹੀ ਬਣੇਗੀ। ਉਮੀਦਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਉਹਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਆਪਣੇ 'ਹਿਸਾਬ' ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਸਕੇਗੀ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਦਰੁਸਤ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਮਲਾਂ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਦੀ ਮੁੱਖ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਕਰਤਿਆ-ਧਰਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਰਾਜੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਇਸੇ ਘਾਟ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਰਾਰਤਪੂਰਨ ਤੇ ਗਲਤ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਭ ਪਾਸੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਲਿਆ। 11 ਜੂਨ, 1991 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨੋ ਕਮੈਂਟਸ' ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤਿਵਾਦ ਤੋਂ ਤਾਂ ਅੱਕੇ ਹੀ ਪਏ ਸਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਅਫਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਧੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਚੋਣ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਸੱਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀਆਂ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਇਹੀ ਝਲਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਣਗੇ। ਨਾਮਜ਼ਦਗੀਆਂ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਤਕ 117 ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ 13 ਸੰਸਦੀ ਸੀਟਾਂ ਲਈ 2,750 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਭਰੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 1,330 ਨੇ ਨਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1,420 ਉਮੀਦਵਾਰ ਪਿੜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਫਤਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਸੀ।

ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ। ਮਤਦਾਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 31 ਮਈ, 1991 ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ 22 ਜੂਨ, 1991 ਕਰਨ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ 28 ਅਪਰੈਲ, 1991 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਅਪੀਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਮਤਦਾਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਪਿੱਛੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਗੇ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ

ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਚੋਣ ਅਮਲ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 3 ਮਈ, 1991)। ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਾਨੂੰਨ (ਆਰ.ਪੀ.ਏ.) ਅਨੁਸਾਰ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਮਨਸੂਖ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਂਜ਼ ਕੁਝ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤ ਆਉਣ, ਵੋਟ ਪਰਚੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਚੋਣ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਤਦਾਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬਦਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਦੱਸ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੁੱਦਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਛਾਲਣਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਵਾਜਬ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਂਜ਼ ਵੀ, ਜਿਹੜੇ ਸੀਸ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੋਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੁਆਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਆਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ: ਉਹ ਸੀ ਭਰਵੀਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਲੋੜ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ 300 ਵਧੀਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੌ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੋਰਨਾਂ ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਚੋਣ ਅਮਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਲ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 59 ਕੰਪਨੀਆਂ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਾਧੂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਣ ਲਈ ਚਾਰ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਂਜ਼ ਵੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣ ਪਿੜ ਵਿਚ ਉਤਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲੋੜ ਤਾਂ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਸੀ, ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਮੰਨਣ ਦੇ ਰਉਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਹ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੋਲ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਮਨਸੂਖ਼ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜੋ ਵਾਧੂ ਸਮਾਂ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੱਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੀ। ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੇ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਮਨਸੂਖ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਗੰਧ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਚੱਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ) ਪਾਰਟੀ ਟਿਕਟ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦਬਾਅ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਉਪਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਟਿਕਟਾਂ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵੰਡ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਹਾਸਲ ਕਰ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਅਸਲ ਵਜ੍ਹਾ ਤੇ ਕੇਂਦਰ

ਵੱਲੋਂ ਚੱਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ 'ਸ਼ਹੀਦਾਂ' ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਦਬਾਅ ਰਵਾਇਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਉਪਰ ਵੀ। ਕੁਝ ਬਦਨਾਮ ਖਾੜਕੂਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਬਦਲੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨੇ ਵੀ ਕਾਗਜ਼ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਕੱਲੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਹੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਵਾਰਸਾਂ ਤੋਂ 300 ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਟਿਕਟ ਉੱਤੇ ਹੱਕ ਜਤਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਟਿਕਟਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀਆਂ ਭਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ 13 ਵਿੱਚੋਂ 4 ਹਲਕਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ 117 ਵਿੱਚੋਂ 40 ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੋਣ ਪਿੜ ਵਿਚ ਸਨ। ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸੰਸਦੀ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂ ਰੋਸ਼ਮ ਸਿੰਘ ਮਲਮੋਹੜੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਚੋਣ ਪਿੜ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਲਮੋਹੜੀ, ਬਾਬਾ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਏ ਜਾਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਮਨਜੀਤ) ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜੇ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੜ੍ਹਬਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ) ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਪੰਥਕ) ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਨ ਲਈ ਗਈ। ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤਕ 11 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਮਨਜੀਤ), ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲੈਣ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਈ।

20 ਮਈ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਚੋਣ ਹਿੱਸਾ ਦੌਰਾਨ 43 ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ। ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਬੁਲਾਉਣੀ ਪਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਅੱਠ ਸੰਸਦੀ ਹਲਕਿਆਂ ਦੇ 8 ਪੋਲਿੰਗ ਬੁਥਾਂ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਮਤਦਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਿੱਸਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ। 21 ਮਈ, 1991 ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਪੇਰੰਬਦੂਰ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ) ਵਿਚ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਬੰਬ ਨੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗਾਂਧੀ ਉਥੇ ਇਕ ਚੋਣ ਰੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਹੱਤਿਆ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ 23 ਤੇ 26 ਮਈ, 1991 ਨੂੰ ਮਤਦਾਨ ਵਾਲੇ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਪਵਾਉਣ ਦਾ ਅਮਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 11 ਤੇ 15 ਜੂਨ, 1991 ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਹੁਕਮਰਾਨ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਧ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਘੱਟ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਤਾਰੀਖ ਮਿਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਕ ਕਥਾ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਲਾ ਨਸਰੂਦੀਨ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁੱਲਾ ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਤਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਮੁੱਲਾ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਪੁੱਤ, ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਲ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਦਰੱਖਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਫਲ ਜਦੋਂ ਪੱਕੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਆਪੇ ਹੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆ ਡਿੱਗੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੁੱਤ, ਤੈਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਦੇ ਵੀ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਆਪੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਹੇ ਕਿ ਤੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਕਾਰਨ ਬਿਆਨ ਕਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ‘ਚਲਾਕੀਆਂ’ 'ਤੇ ਹੀ ਰੱਖਾਂਗਾ।

15 ਜੂਨ, 1991 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਨਾ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 19 ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਚੋਣਾਂ ਰੱਦ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ (ਇਕ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਚੋਣ ਅਮਲ ਰੋਕਣਾ ਪਿਆ ਸੀ), ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 11 ਵਿਚ ਚੋਣ ਅਮਲ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੀਆਂ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ 200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। 16 ਜੂਨ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਰੁਕਵਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਾ ਕੀਤਾ: ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ, ਬੱਦੇਵਾਲ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਏਪੁਰ 'ਤੇ ਦੋ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ 75 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 40 ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਡੱਬਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਹੱਤਿਆਰੇ ਕਿਸੇ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਏਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੱਤਿਆ-ਕਾਂਡ ਬਹੁਤ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਨਾਕਾਮੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਾਂਡ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਪੂਰਵ-ਅਨੁਮਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ਗੀ ਕਦਮ ਲਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਖ਼ੈਰ, ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਭੜਕਾਹਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕੀ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਰੱਦ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ।

19 ਜੂਨ, 1991 ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਏਜੰਸੀ ‘ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ.’ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ

ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹੋਰ ਨੀਮ ਫੌਜੀ ਬਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। 20 ਜੂਨ, 1991 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੰਦ ਹੋਇਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ 10ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਦਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਬਹੁਮਤ ਜੁਟਾ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਲਈ ਚੋਣ ਨਿਗਰਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਚੋਣ ਨਿਗਰਾਨ ਕੇ. ਸੁੰਦਰਮ, ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਗਰਮ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਰੱਦ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਹ ਐਨ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਕਿਹੜੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਗੇ?”

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ। 1,400 ਪੋਲਿੰਗ ਕੇਂਦਰਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਚੋਣ ਅਮਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਲਈ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਚੋਣ ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਚੋਣ ਅਮਲੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਵੋਟਾਂ ਪਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਕੰਮਲ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸੀ।

ਤੜਕੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਮੇਰਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵੱਜਿਆ। ਏਨੀ ਤੜਕੇ ਫੋਨ ਵੱਜਣਾ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹੀ ਤੌਖਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ, ਮੈਂ ਰਿਸ਼ੀਵਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਾਹਬ, ਪੋਲਿੰਗ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪੋਲਿੰਗ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਭੇਜਣਾ। ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।” ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਕਿਆਮ ਦੌਰਾਨ ਦੀ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਦਰਜਨ ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਆਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਅਸਲ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਜਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਅਸਲ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਭਾਵ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ (ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਰੱਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼’ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ, ਬਿਨਾਂ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਦੱਸਿਆਂ, ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਫੋਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਹੁਕਮ ਕਿਸ ਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਨੇ? ਕੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ?” ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਮਨਚਲਾ ਗਲਤ ਜਾਂ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਸੂਚਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ, “ਸਾਹਬ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਹੀ ਹੈ।” ਉਹਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ

ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸਾਹਬ, ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਸੱਜਣ ਹੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਤੜਕੇ 4.30 ਵਜੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਅਫ਼ਸਰ ਬੀ.ਆਰ. ਬਜਾਜ, ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਦੱਸੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਢੁਕਵੇਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, “ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਇਹਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਧੌਖਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਖੂਨ ਵਹਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਤਕ ਨਹੀਂ।” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਹੋਈਆਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।

ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਕੱਟੜ ਖਾੜਕੂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ, ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਤੋਂ ਹੀ ‘ਚੋਣਾਂ’ ਜਿੱਤ ਗਏ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 26 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਸਿਰ ਮੌਤ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਮੰਡਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਚੋਣ ਪਿੜ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਡਟੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਨਵੇਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੇ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਪੱਤਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦਾਅ ‘ਤੇ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ 75 ਨਿਰਦੇਸ਼ ਰੋਲ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਖ਼ਤਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਕੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੋਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ, ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਜਿਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਾ ਹੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ।

10 ਜੂਨ, 1991 ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਜਨਰਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਕੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਓਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। 19 ਜੂਨ, 1991 ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਏਜੰਸੀ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਇਕ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਸੰਭਵ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਟੇ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ 27 ਜੂਨ ਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ‘ਹੋਰਨਾਂ’ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (ਸੰਭਾਵੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ 20 ਜੂਨ ਨੂੰ) ਜਾਣੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ‘ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ’ ਚੋਣਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਐਨ ਆਖ਼ਰੀ ਮੌਕੇ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ

ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਪਾਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਖੜਾ ਸਨ। ਉਹ 22 ਜੂਨ, 1991 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਐੱਸ.ਬੀ. ਚਵਾਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਮਲਹੋਤਰਾ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ। ਪਹਿਲੀ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਹਰ ਹਾਲ ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਨਰਲ ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹ 20 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵੀ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ, ਜਨਰਲ ਕੇ.ਵੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰਾਓ, ਜਨਰਲ ਪੀ.ਐੱਨ. ਹੂਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਕਪੂਰ ਦੇ ਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਨੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਪਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਨਗੇ। 4 ਅਗਸਤ, 1991 ਨੂੰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਬਕਾ ਆਈ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਬਣੀ ਨਵੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਅਨ ਐਡਮਿਨਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿਚ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਲਈ ਉਹ ਦਿਨ ਚੁਣਿਆ, ਜਦੋਂ ਜਸਟਿਸ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਚ ਜੂਨ 1991 ਦੌਰਾਨ ਐਨ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਰੋਕੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜਾਇਜ਼ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਜ਼ੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਤਦਾਨ ਤੋਂ ਚੰਦ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਉਹ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗੀ।

ਇਕ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਆਮ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਖਾੜਕੂ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੇ

ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੱਖਵਾਦੀ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਚ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਨਿਰਮੂਲ ਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਖਾਈ। ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਿਆ। ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਉਪਰ ਅਹਿਮਕ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਲੋਕ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਬਤਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲਣਾ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਵਾਂਗ ਸੀ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਦਲੇ ਉਹ ਉਪਜ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ 'ਰਾਖੀ' ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਜਥੇ ਮਿਲ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ 'ਮਿਸਲਾਂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁਣ ਦੇ 'ਸਿੰਘ' ਨਿਰੋਲ ਭੇਖੀ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ 'ਸਿੰਘਾਂ' ਨੂੰ ਇਕ ਵੀ ਸੀਟ ਮਿਲਣੀ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦੀ। ਬਹੁਕੋਣੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਖਾੜਕੂ ਜੇਕਰ ਜਿੱਤ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰਅਤ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਛੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਜਿੱਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ।

ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਨਾ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦਾ 70 ਫ਼ੀਸਦੀ ਬੋਝ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੇ ਝੱਲਿਆ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ, ਬਲਕਿ ਇਥੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਲਿਆ-ਫੁਲਿਆ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਹਰ ਥਾਣੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਨਾ ਅਪਰਾਧ ਹੋਏ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਮਦਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਇਸੇ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨਾ ਇਥੇ ਵਾਜਬ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਅਨਸਰਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਵਧਾਇਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਇਸ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਤਿੱਖੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਗਰਮ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ, ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਏ ਜਾਣ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚਲੇ ਚੋਣ ਅਮਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਖ਼ਲ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ

ਅੰਦਰ ਚੋਣ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਅਤੇ ਮਤਦਾਨ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਮੂਨਾ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ 16 ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ। ਉਹ ਸਾਬਕਾ ਅਕਾਲੀ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਪਨੂੰਆਂ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ। ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ 'ਟਾਡਾ' ਦੇ ਤਹਿਤ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਹੁਕਮ ਮੈਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦੋਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣ ਪਿੜ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟ ਜਾਣ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁੰਨੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਰ ਸਕਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਖਾੜਕੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁਲੇਟ-ਪਰੂਫ਼ ਜੈਕੇਟ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਲੈ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣੀਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਉਹਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਣੀਕੇ ਦੀ ਕਾਰ ਰੋਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪਿਸਤੌਲ ਤਾਣ ਕੇ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰੇ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿਸਤੌਲ ਉਹਨਾਂ (ਖਾੜਕੂਆਂ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣ। ਰਾਣੀਕੇ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਰਾਣੀਕੇ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਸਤੌਲ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਖਿਸਕ ਗਏ। ਇਹ ਉਹ ਪੜਾਅ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਤੋਟ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਆਪ ਹੀ ਗਵਾਈਆਂ।

ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨੁਕਤੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਸਮੇਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਖਾੜਕੂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਪੰਚਾਂ-ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਪਵਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਬਾਰੇ ਵਹਿਮ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਲੋਕ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਅੱਗੇ ਲਿਫ਼ਦੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਝ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਡਰੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦਿਲੋਂ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਉਂਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹਲਕਿਆਂ ਦੇ ਚੰਦ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ

ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਣੀ। ਭਾਰਤੀ ਵੋਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਦੀ ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਤਦਾਨ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਮਲ ਦੌਰਾਨ ਉਹਦੀ ਵੋਟ ਗੁਪਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੋਣ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹੈਂਕੜ ਦੀ ਕਮਰ ਤੋੜ ਦੇਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਘਨਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਥਾਂ ਦਿਖਾ ਦੇਣੀ ਸੀ।

ਜੂਨ 1991 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸਮੇਤ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ, ਪਰ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਧ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸੇ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਪੈ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਓਟ ਨਾ ਰਹੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਧੜੇ ਤਾਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂ-ਪੱਖੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ 'ਤੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਓਟ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਰਉਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਅਕਾਲੀ, ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਉਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਰਣਨੀਤਿਕ ਪੈਂਤੜਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਰੱਖਣੀ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦਾ ਮੁਹਾਣ ਮੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਰਵੇਂ ਵਾਧੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੇ ਨਾ ਤਾਂ ਮਤਭੇਦ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਲਖੀ। ਚੋਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ 23 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਏ ਜਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਪਰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਤੱਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪਾੜਾ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। 14 ਜਾਂ 15 ਜੂਨ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਮਹੂਰੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਖਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਭਰੋਸੇ ਉਪਰ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਉਪਰ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੜ ਰਹੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਭਾਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣ ਅਖਾੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟ ਜਾਣ। ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ (ਕੇ.ਸੀ.ਐੱਫ਼.) ਤੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਗਰੇਹਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਦੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫ਼ੋਰਸ

ਆਫ਼ ਖਾਲਿਸਤਾਨ (ਬੀ.ਟੀ.ਐੱਫ਼.ਕੇ.) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੋਣ ਪਿੜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗਰੁੱਪ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਸਨ। ਉਂਜ, ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਈਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਟੋਲੇ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੁਫ਼ੇੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਚੋਣਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਖੋਰਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਹਰਾ ਤੇ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਨੇ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਤਣੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਗਭਰੇਟ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਈ ਥਾਂ ਵੰਡ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਤਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਉਹਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਵੰਡਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਲਟੋਹਾ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਹਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਚੇਤ ਸਿੰਘ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਮਦਦ ਕੇ.ਸੀ.ਐੱਫ਼. ਸਿਰਫ਼ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਹਤ ਦਾ ਸਾਹ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਘਬਰਾਇਆ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਏਨੀ ਪਤਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਆਸ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ? ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਪਤਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਐਨ ਆਖ਼ਰੀ ਮੌਕੇ ਰੋਕ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦਾ ਕੋਈ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਿੱਤ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਬੇ-ਇੱਜ਼ਤੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ।

ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਨਿੰਦਾ ਹੋਈ। ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਧਰਨੇ ਦਿੱਤੇ, ਰੋਸ ਵਿਖਾਵੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ।

ਜਨਤਾ ਦਲ (ਸ) ਨੇ ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਉਪਰ ਸੰਸਦੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਹਿਣ। ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਅਪੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨਾ ਬੱਜਰ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸ੍ਰੀ ਸੇਸ਼ਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਖਾਲਿਸਤਾਨ-ਪੱਖੀ ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੁੱਖਾਂ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਜੀਵਨ-ਦਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਥਿੜਕਵੀਂ ਨੀਤੀ

ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਹੁਣ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਜਿਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫੈਲਾਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਖੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਵਿਚ ਵਹਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਖਾੜਕੂ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਨਵਰੀ 1991 ਵਿਚ 93 ਖਾੜਕੂ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 319 ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲਈ ਸੀ। ਫ਼ਰਵਰੀ ਤੋਂ ਮਈ 1991 ਤਕ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 169, 202, 150 ਅਤੇ 208 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 265, 309, 237 ਅਤੇ 257 ਸੀ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਇਹਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਤਾ ਵੱਢਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਤ-ਪਨਾਹੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਵਾਰਥੀ ਤੇ ਗੰਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧੜੇ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਬੰਦ ਕਰਨ। ਪਰ ਇਹ ਧੜੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਆਉਂਦੇ। ਸਰਹਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਨੱਥੂ ਕੇ ਬੁਰਜ ਵਿਖੇ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਛੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮੁੱਦਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਇਹ ਛੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੇਰੇ ਕਰੀਬ 4 ਵਜੇ ਡੀਜ਼ਲ ਲੈਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਣਭੋਲ ਹੀ ਰਾਤ ਦੇ ਕਰਫਿਊ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਭੋਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਗੱਡੇ ਤੋਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਭੱਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘਿਣਾਉਣੀ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਗ਼ਲਤੀ ਸੀ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦਾ ਇਕ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੋਹ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਪਿੰਡ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਗਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਭੋਗ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨੱਥੂ ਕੇ ਬੁਰਜ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭੋਗ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਮੰਦਭਾਗੀ ਤੇ ਘਿਣਾਉਣੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮੁੱਦਾ ਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਜੂਨ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਰੱਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ 6 ਜੁਲਾਈ, 1991 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰਹੱਸ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਧ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ 30 ਹੋਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਅਰਧ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ 30 ਹੋਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਭੇਜਣ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫੇਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹੀ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਇਨਾਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ? ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਤਿਆ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਨਿਰਾਧਾਰ ਡਰ ਵੀ ਕੱਢਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਵੀ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੇ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਦਦ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਧਾ ਲੈਣੀ ਸੀ ਅਤੇ

ਦੂਜਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਤੇ ਪਰਤ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ 1992 ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਤਦ ਤਕ ਤਾਇਨਾਤ ਰਹੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਲੋਕ ਚਾਹੁਣਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਹੌਲ ਇਕਦਮ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕੀ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਆਗੂ ਐੱਚ.ਕੇ.ਐੱਲ. ਭਗਤ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹਮਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਿੰਸਕ ਭੀੜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਸਾੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਭਿਆਨਕ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਸਕਿਆ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ 22 ਨਵੰਬਰ, 1991 ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਹਰੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਹਰੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਐੱਚ.ਕੇ.ਐੱਲ. ਭਗਤ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਅਬ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਯਾ,” ਸੋ ਉਹ (ਭਗਤ) ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਨੇ 23 ਨਵੰਬਰ, 1991 ਨੂੰ ਛਾਪੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਰਸਾਈ। ਇਕੱਲੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਐੱਸ.ਬੀ. ਚਵਾਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਐਨ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮੁਨਾਸਬ ਹੋਵੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਅਮਨ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਰਹੀ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਤਤਕਾਲੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਤਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣੀਆਂ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਾਹੂ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਦੇਣ ਦੀ 'ਸ਼ਾਨਦਾਰ' ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰਨ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਾਨ) ਦੇ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਾਲੇ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿੱਤਣ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਏਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਇਸ ਆਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 1989 ਵਾਲੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੁਹਰਾਅ ਲੈਣਗੇ (ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਹੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ)।

ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1989 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਤਾ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੰਝਧਾਰ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਸਤੂ-ਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਕ ਤਜਰਬਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 20 ਮਈ, 1991 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਨਿਬੜ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ 22 ਜੂਨ, 1991 ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਹੀ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੇਵਲ 14 ਦਿਨ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਈ-ਜੂਨ 1991 ਦੇ ਲੰਮੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਾਨ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ 23 ਉਮੀਦਵਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ 3 ਉਮੀਦਵਾਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾਨਾਂ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਕੇ ਸਤੰਬਰ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ ਹਲਕੇ ਦੀ ਮਹਿਲਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨਾ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਸਫਲਤਾ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦਸੰਬਰ 1990 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਹੋ ਜਾਣ ਸਦਕਾ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਆਬਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਵਿਚ ਪੈਰ ਨਾ ਜਮਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਹਰਿਆਣਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕੇ. ਰੁਦਰਾ ਨੇ 26 ਅਗਸਤ, 1990 ਨੂੰ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 29 ਖਾੜਕੂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 150 ਕੱਟੜ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ 1991 ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ 40 ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 180 ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। 30 ਜੁਲਾਈ, 1991 ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਫ਼ੌਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ੍ਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਗਵਾੜਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਟਿਕੀ ਰਹੇ। ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜੁਲਾਈ 1991 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਦਸਾਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ 141 ਖਾੜਕੂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਵਿਚ 59 ਖਾੜਕੂ ਢੇਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰੀਬ ਇਕ ਦਰਜਨ ਅਖੌਤੀ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡੀ.ਐੱਸ. ਮਾਂਗਟ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਹਿੰਮ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕਈ ਖਾੜਕੂ ਗਰੋਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਮ ਹਾਊਸਾਂ 'ਚ ਪਨਾਹ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸੀ; ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਆਈ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਦੀ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਜਤਲਾਉਣ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗੜ੍ਹ ਸਰਹੱਦੀ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਅਸਲੇ ਲਈ ਬਲੈਕਮੇਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਤੰਬਰ 1991 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ, ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ 119 ਜੀਅ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਸਲਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਂਗਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਗਏ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਇਕ ਜੀਅ ਦੇ ਬਦਲੇ 1,00,000 ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਘਰ ਖੋਲੇ ਬਣੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸੁਆਹ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੇ ਦੁਖੜੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਜਾਰੋ-ਜਾਰੋ ਰੋ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਲਈ ਡੀਜ਼ਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲ-ਚੀਰਵੀਂ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਲੁਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਝੋਖਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਘਰ ਲਈ ਓਦਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਮੰਦਭਾਗੇ ਦਿਨ ਪਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਧਾੜ ਆਣ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਏ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਆਪ ਇਸ ਲਈ ਬਚ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਿਵਾਲਵਰ ਲੈਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਂਗਟ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?” ਪਥਰਾਏ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਪੁਲਿਸਮੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਕਾਤਲ ਟੋਲੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਦਿਉ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪੇ ਹੀ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।” ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਰਵੱਈਆ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕ ਅੰਦਰੋਂ ਕਿੰਨੇ ਤਕੜੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਬਹੁਤ ਸੋਚਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਏਨੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ 22 ਜੂਨ, 1991 ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ 20 ਜੂਨ, 1991 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਹੀ ਮਾੜੀ ਸੀ ਜਾਂ ਹਾਲਤ ਅਚਾਨਕ ਏਨੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਵਾਜਬੀਅਤ ਸੀ? ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਨ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ? ਜੇ ਚੋਣਾਂ ਇਸ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਚੋਣ-ਅਮਲ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਰਕ ਤਾਂ ਘੜਿਆ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰ-ਵਿਹੂਣਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ, ਅਰਧ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨ ਕਰ ਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਠੱਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਅਰਥ ਫ਼ਿਰੌਤੀਬਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਾਤਲ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪਾਉਣਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਸੀ। ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਤਕ, ਖਾੜਕੂ ਚੋਣ-ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮ ਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ-ਪੱਖੀ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ, ਉਹ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖੜੇ ਖਾੜਕੂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਹੀ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਰਵਾਇਤੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਨ। ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ-ਪੱਤਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਸਹੁੰ ਤੋਂ ਫਿਰਦੇ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਜੇ ਚੋਣਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਖੱਬੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਦਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਇਕੱਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਾਰਕੁੰਨ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧੇ-ਮੱਥੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਜਾਨਾਂ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ, ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਸੀ, ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਕ ਰਾਇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਗੱਠਜੋੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ, ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਚੋਣ ਸਮਝੌਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਟੇਕ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਖੱਬੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਾਰਗਰ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾ ਸਕੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਲਈ ਇਕ ਵੀ ਰਿਆਇਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤੰਝਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਚੋਣ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਹੋ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਤੇ ਵਿਵਰਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤ ਮਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਘਾਤਕ ਤਜਰਬਾ ਇਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰ ਗਈ। ਆਖਰੀ ਸੱਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਾਰੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਮਾੜੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਤਿੰਨ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਜੀਠਾ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਇਥੇ ਦਰਜ ਕਰਨੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ :

ਨਵੰਬਰ 1990 ਵਿਚ 89 ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਦਸੰਬਰ 1990 ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਕੇ 36 ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜੁਲਾਈ 1991 ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ 65 ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਨਵੰਬਰ 1991 ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਫੇਰ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਰਕਸ਼ਕ-II ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਘਟ ਕੇ 35 ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦਸੰਬਰ 1991 ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟ ਕੇ 6 ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮੰਤਵ ਦੇ ਨਾਂ ਮਝੂ ਕੇ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣਾ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਕਿਰਕ ਤਜਰਬਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਕੀਮਤੀ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਹਦੇ ਲਈ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਫਰਵਰੀ 1992 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ

ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਅਦ 8 ਅਗਸਤ, 1991 ਨੂੰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰਾ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ, ਬਸ ਇਕ ਫਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਦੁਖੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਖੜੇ ਸੁਣਾਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਜਦੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਬੰਦੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਵਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਣ। ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧਿਆਂ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਅੱਥਰੂ ਕੇਰਦਿਆਂ ਲਿਲਕੜੀ ਲਈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁਡਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਦੂਜੀ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ : “ਅਮਨ-ਚੈਨ ਕਦੋਂ ਮੁੜੂ ?” ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਮਨ ਨੂੰ ਤਾਂਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਆਸਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਆਸਾਂ ਕੁਹਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੇਸ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਠ ਰਹੇ ਤੌਖਲਿਆਂ ਦੀ ਉਦੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਈ ਗਈ ਸੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਾਬਕਾ ਆਈ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਵਿਰਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਕਾਇਦਾ ਹਵਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਵਿਰਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਜ਼ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਸੱਲੀ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਰਾਜਪਾਲ ਇਸ ਗ਼ੜਬੜ ਗ਼ੁਸਤ ਰਾਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਠੀਕ ਹੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਤੋਂ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਐੱਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਾਰਨ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਥਿਤੀ ਵਿਗੜੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਵਰਮਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ, ਜੋ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਸਾਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੇ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਹੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਹਰੇਕ ਰਾਜਪਾਲ ਜਦੋਂ ਇਕ-ਦੋ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੁਝਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰਾਜਪਾਲ ਹੀ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਤਾਂ ਪੰਚਾਇਤ ਚੋਣਾਂ ਵੀ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਾਬੋਤਾਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਐੱਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਨਵੰਬਰ 1990 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਪਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆ ਪਈ ਸੀ।

10 ਅਗਸਤ, 1991 ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਸੁਖਾਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ

ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਵਧੀਕੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।” 15 ਅਗਸਤ, 1991 ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ 'ਚ ਹੋਏ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਤਕ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਗੇ।

ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਪਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਹੋਰ ਅੜਿੱਕੇ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਗੇ। ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਕਾਇਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਘੱਟ ਵੋਟਿੰਗ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫ਼ਤਵਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਖਾੜਕੂ ਇਸ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਤਰਕ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੋਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰੇ ਸਨ, ਪਰ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਟੇ-ਧਾੜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਅਗਾਮੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਰਵਾਇਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਐਲਾਨ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਇਹ ਸਾਂਝੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਾਟੇ-ਧਾੜ ਹੋਏ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਕ ਅਕਾਲੀ ਧੜੇ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਪੰਥਕ) ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਧੜੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਠੀਕ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਧੜੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਪੁੱਛੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਬਾਈਕਾਟ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਟੈਂਡ ਬਦਲ ਲੈਣਗੇ। ਇਕ ਹੋਰ ਪੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਚੋਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਇਸ ਵੱਡੇ ਸਿਆਸੀ ਮੇਲੇ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਦਸੰਬਰ 1990 ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਫ਼ੌਰੀ ਬਾਅਦ ਇਹ ਤੱਥ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। 1991 ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ

ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਮਹੀਨੇ ਜੁਲਾਈ 1991 ਵਿਚ 216 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ 212 ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਗਸਤ 1991 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ, 212 ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 221 ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਏਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਵਧੇਰੇ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡੀ.ਐੱਸ. ਮਾਂਗਟ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਨੂੰ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਾ-ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਕਦੇ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 1991 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਈ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾੜਕੂ ਪਰਤ ਆਏ ਸਨ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ: ਇਕ, ਖਾੜਕੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤ ਗਏ ਸਨ। ਦੋ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਪਰ ਸਤੰਬਰ ਤੇ ਅਕਤੂਬਰ 1991 ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਟਾਣਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ 119 ਜੀਅ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਤੂਬਰ 1991 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਕਤੂਬਰ 1991 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਫ਼ੌਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 1991 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਹੀ ਸੁਧਰ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਦਸੰਬਰ 1990 ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸੁਧਰੀ ਸੀ।

ਨਵੰਬਰ ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1991 ਦੌਰਾਨ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੌਰੀ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ ਨੇ 1987 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਮਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਵੀ ਮਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ

ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਹਨੇਰੀ ਸੁਰੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁੜ ਹੋ ਜਾਣ, ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਘਟ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵਧਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਘਰ ਦੀ ਕੱਢੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਧੰਦਾ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਤੀਆਂ ਉਗਰਾਹੁਣ ਤੇ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਤੌਬਾ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਰੁਕ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ, ਪੱਟੀ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਅਜਨਾਲਾ ਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਲਾਇਸੈਂਸ ਫ਼ੀਸ ਵਰਗੀਆਂ ਮਾਸਿਕ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਕਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਇਕਦਮ ਹੀ ਘਟ ਗਈ ਹੈ। ਸਤੰਬਰ 1991 ਤਕ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਵੱਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬਕਾਇਆ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਂਜ, ਰਾਜਪਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹਾਲਾਤ ਆਮ ਵਰਗੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮੰਤਵ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਆਏ ਦਿਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਖੜੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਅਲੰਘ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਵਰਗੇ ਨਰਮ-ਖ਼ਿਆਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਦੁਚਿੱਫ਼ੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ। ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜੂਨ 1991 ਦੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰੱਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਤਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਰਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ-ਪੱਖੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਰੇਕ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੋਟਿੰਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਣਾਂ ਸਤੰਬਰ 1991 ਤਕ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਚੋਣ ਅਮਲ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ 'ਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਕਾਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਭਣਗੇ। ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ

ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਬਾਈਕਾਟ ਵਾਲੇ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ। 36 ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ 1 ਸਤੰਬਰ, 1991 ਨੂੰ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। 2 ਸਤੰਬਰ, 1991 ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਛਪੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧੜੇ, ਭਾਵ ਬਾਦਲ, ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਪੰਥਕ, ਮਾਨ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਧੜੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਹੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬਣੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ, ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਖ਼ਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਆ ਗਏ। ਕੇਵਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਪੰਥਕ) ਦੇ ਆਗੂ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰੇਗੀ, ਜੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਇਸ 'ਤੇ ਮੁਹਰ ਲਾਵੇਗੀ।

ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਬੜੀ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਤਾਂ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਲੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪਾਲੇ ਵਿਚ ਪੱਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਰ ਹੀ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਇਸ ਕਾਰਨ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਤਾਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਠੁੱਸ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਸੀ।

ਅਕਤੂਬਰ 1982 ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੈਬਨਿਟ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਠੁੱਸ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਚਾਲ ਵੀ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਉਸੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕਾਢ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਆਪ ਭੰਬਲ-ਭੂਸਾ ਖੜਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੇਸ਼ ਪਾਇਲਟ ਨੇ 14 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਥੇ ਸਨ। ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸ ਆਗੂ ਤੇ ਸਾਬਕਾ

ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਆਰ.ਐੱਲ. ਭਾਟੀਆ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਜੇਸ਼ ਪਾਇਲਟ ਨੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਟਕਦੇ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਆਰ.ਐੱਲ. ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਸਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਰ.ਐੱਲ. ਭਾਟੀਆ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠ-ਬੋਲੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਇਨਸਾਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਮਾਣ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ 28 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਟਾਈਗਰਜ਼ ਫ਼ੋਰਸ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਐਵੇਂ ਸਰਸਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਸੀਟ ਲਈ ਆਪਣੀ ਚੋਣ-ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਗੱਲ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ।

ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਸੰਕਟ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਅਕਸਰ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਛੱਡਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾ ਕੇ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ; ਪਰ 1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇਹ ਚਾਲ ਪੁੱਠੀ ਪਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸਾਰੂ ਨਤੀਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਗਲਤ-ਫ਼ਹਿਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਹੋਰ ਵਧੀ-ਫੁਲੀ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਕੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 15 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਚੋਣਾਂ 19 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤਿੰਨ-ਰੋਜ਼ਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬੰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। 17 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ, ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੈਕੇਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਭਜਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਜਚਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਭਜਨ ਲਾਲ 17 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੁੱਜਾ। ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭਜਨ ਲਾਲ ਦੇ ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਭਰਵਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹਦਾ ਨਾਇਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਪੈਕੇਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 18 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਮਾਝੇ, ਦੁਆਬੇ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਹੁਣ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਹੁਣ ਵਰਤਮਾਨ ਹਰਿਆਣਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਰਜੀਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਦੇਖੋ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਸਨਅਤੀ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। 1966 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਸ਼ਹਿਰ ਪੰਚਕੂਲਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਪਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਡਿਕਰਮੰਦ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਜਨ ਲਾਲ ਵਰਗੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੇ ਕਸੂਰਵਾਰ ਹਨ।

ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਭਜਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਹੜਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਅਣਕਿਹਾ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਪੈਕੇਜ' ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੱਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤੀਆ ਵਿਧੀ ਸੀ।

ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੌਮੀ ਹੀਰੋ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਾਥਾਮਈ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਤਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮੁੜਵਾਉਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਣੀ। ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੱਥ ਸੀ ਕਿ ਅਬੋਹਰ ਅਤੇ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਿਸ਼ਨੋਈ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਜਨ ਲਾਲ ਆਪ ਬਿਸ਼ਨੋਈ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਥਾਈ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਸਥਾਈ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਚੋਣ ਦੌਰਾਨ ਨਵਾਂ ਹਲਕਾ ਲੱਭਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਵਾਰ ਹਲਕਾ ਬਦਲ ਕੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ। 1999 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਉਹਨੂੰ ਕਰਨਾਲ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣ ਲੜਨੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਆਈ.ਡੀ. ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਜਨ ਲਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਈ.ਡੀ. ਸਵਾਮੀ ਉਹਦਾ ਚਹੇਤਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ।

ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਜਨ ਲਾਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ। ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਉਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਧਿਰਾਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਸੀ। ਮਈ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਇਹ ਤੌਖਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੈਕੇਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਮਗਰੋਂ 22 ਮਈ, 1992 ਨੂੰ *ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜ ਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਵਿਵਾਦ-ਮਈ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। 5 ਸਤੰਬਰ, 1992 ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਚੋਣ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਬੱਸ, ਇਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਕਦੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ।

ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਚੋਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰ ਪੈਂਦੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਫੈਲੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ-ਪੱਤਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸੁਨੇਹੇ ਆਏ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣ। ਫੇਰ ਵੀ ਦੋ ਅਕਾਲੀ ਧੜੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਆਖ਼ਰ ਨੂੰ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਪੰਥਕ) ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਇਕ ਰੈਲੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮਾਰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਗੂ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੋਰ ਸਿਖਰਲੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਟਾਡਾ (ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਰੋਕੂ ਐਕਟ) ਦੇ ਤਹਿਤ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾ ਰੈਲੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਰਚ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਆਗੂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤਕ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਪਾਲ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਐੱਨ.ਐੱਸ.ਏ. ਤੇ ਟਾਡਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ 1991 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਪਰਾਧ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ—ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਣੋਚਾਹਲ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ-ਪੱਤਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ 5 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ-ਪੱਤਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ। ਜੇ ਅਕਾਲੀ ਚੋਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਚੋਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਹੀ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਣ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਬਲ-ਭੂਸਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੂਰੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 30 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਯੂ.ਐੱਨ.ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਛਪੀ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪੰਥਕ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ' ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ

ਗਿਆ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇਗਾ'।

ਇਹ ਡਰ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਭੱਜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਚਾਰ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁਣ ਹਾਲਾਤ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਫੌਜ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਰ ਤੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ।" (ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 19 ਦਸੰਬਰ, 1991)। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਅਪਰੈਲ ਜਾਂ ਮਈ 1992 ਵਿਚ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਹਿੰਸਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਲੈਣਗੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੇ।

ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਲੈਣ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਘੇਰਾ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਚਾਹੇ ਚੰਗੇ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਣ-ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੋਤੀਬਾਜ਼ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਤਲਾਸ਼ੀ ਸਭ ਘਰਾਂ ਦੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਝੜਪਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮੁੱਚੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ 19 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਇਹ ਸਬੱਬ ਹੀ ਸੀ ਕਿ 19 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਾਵੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ।

ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਠੁੱਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ 26 ਦਸੰਬਰ, 1991 ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਗਰਾਉਂ ਦੇ ਨੇੜੇ 51 ਰੇਲ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ 30 ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਰੀਬ 10 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ 10 ਮਿੰਟਾਂ ਤਕ 300 ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਵੈਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਵਾਰਦਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਖਣ ਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। 8 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਖਰੜ ਵਿਖੇ ਇਕ ਕੱਪੜਾ ਮਿੱਲ ਵਿਚ

18 ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 23 ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰਦਾਤ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਚੋਣ ਡਿਊਟੀਆਂ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਧੀਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਚੋਣ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਖ਼ਤਰੇ ਭਰੀਆਂ ਚੋਣ ਡਿਊਟੀਆਂ ਤਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਟਕਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਤੇਜਿੰਦਰ ਖੰਨਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਚੋਣ ਡਿਊਟੀ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸਟਾਫ਼ ਨੇ ਅਣਮੰਨੇ ਮਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਡਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਬੋਝ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ 10 ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਇਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚੋਣ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ ਨਾਲ ਆਖ਼ਰੀ ਮੀਟਿੰਗ 4 ਫਰਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸਟਾਫ਼ ਨਾ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਅਸੀਂ ਇਥੋਂ ਹੀ ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ।

ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਫ਼ੀਸਦੀ ਲੋਕ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਉਣਗੇ। ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਰੀਬ 50 ਫ਼ੀਸਦੀ ਵੋਟਰ ਵੋਟਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਉਣਗੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ-ਪੱਤਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਨ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਸੀ। ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਆਸ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ-ਪੱਤਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਬਹੁਤ ਮੱਧਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਊਡ-ਸਪੀਕਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਿਸ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਂਜ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

14 ਦਿਨ ਚੱਲੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। 10 ਫਰਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਛੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਹੀ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਐੱਚ.ਐੱਮ. ਖੋਸਲਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਸਕੂਟਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਨਿਗਮ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਪੋਲਿੰਗ ਬੂਥ ਦਾ

ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਚੋਣ ਡਿਊਟੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਕਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਵਰਕਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਚੋਣ ਰਿਹਾਸਲ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਚੋਣ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਨਿੱਬੜ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ 4 ਫਰਵਰੀ, 1992 ਵਾਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਲਾ ਲਵਾਂਗੇ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਖਵੀਂ ਚੋਣ-ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਜਾਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ-ਧਮਕਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਹਰੇਕ ਹੀ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਧਮਕੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗਣ ਲਈ ਆਏ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ, “ਨਾ ਸਾਹਬ, ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਏ।” ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਸੇ ਪਏ ਹਨ। ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਮੀਦਵਾਰ, ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹਰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਵੋਟਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਤਬਕੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਲੋਕ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਹਰ ਚੋਣ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਆਉਣ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਜਾਣ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮੀਦਵਾਰ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਦਾਰੂ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੌਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਲਗਪਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਗਿਲਾ ਕਰਦੇ, “ਨਹੀਂ, ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਹਬ ਜੀ, ਐਤਕੀਂ ਤੇ ਕੋਈ ਭੜ੍ਹਾ ਆਇਆ ਈ ਨਹੀਂ।” ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਝੰਡੀਆਂ, ਸਟਿਕਰ ਅਤੇ ਬੈਜ ਵੰਡਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਿੱਕਾ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਵੋਟਰ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਉਮੀਦਵਾਰ ਹੀ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਰੀ ਜਿਹੀ ਚੋਣ-ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਨਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ, ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਣ ਸਨ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਝੰਡੀਆਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹਿਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮਤਭੇਦ

ਉਭਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਵੋਟਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਾਰੇ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਤਿਅੰਤ ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਜਨਤਕ ਆਗੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁੱਖ ਭੋਗਣ ਲਈ ਇਕੱਲੇ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਝਿਜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕੋਈ ਚੋਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਬਾਰੇ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਮਨ ਦਾ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਇਲਾਕਾ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇਖੋ, ਚੋਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੌਸਮ ਵੀ ਫਿੱਕਾ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਦਾ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਮੈਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਿੱਤੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀ। ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟਰ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਨੰਬਰ ਲੱਭ ਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਕਿੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਿਠਾਏ ਹੋਏ। ਚੋਣ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅੱਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੰਮ ਸਨ।

ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 15.1 ਫ਼ੀਸਦੀ ਵੋਟਰਾਂ ਨੇ ਵੋਟਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵੋਟਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵੋਟ-ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਔਸਤਨ 38.3 ਫ਼ੀਸਦੀ ਪੋਲਿੰਗ ਹੋਈ। ਅਰਧ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 26.5 ਫ਼ੀਸਦੀ ਪੋਲਿੰਗ ਹੋਈ। ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੋਲਿੰਗ ਬੁਥਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਗਈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। 117 ਸੀਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 87 ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਗਈ ਸੀ। 9 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਬਹੁਜਨ ਸਮਾਜ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 9, ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 6, ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਨੇ 4, ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਕਾਬਲ) ਨੇ 3 ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਐੱਮ. ਤੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੇ 1-1 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਹੋਰ ਉਮੀਦਵਾਰ 6 ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਕਾਬਲ) ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਜੋਗੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹਨੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੂਜੇ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਹੈ।

ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਸਨ। ਇਕ ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਚੋਣ ਪਿੜ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ

ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨਾ ਗੰਭੀਰ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਦਲ ਵਿਚ ਧੜੇਬੰਦਕ ਮਤਭੇਦ ਸਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਇੱਕੋ ਮੰਚ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਖਾੜਕੂ ਇਹ ਮੰਤਵ ਥਾਪੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਵੋਟਾਂ 10 ਫ਼ੀਸਦੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪਈਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫ਼ਤਵਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਕਾਲੀ ਅਜੇ ਵੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਤਾ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਦ ਹੋਈਆਂ ਜੂਨ 1991 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਝਾੜ ਪਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਜਾ ਕੇ ਚੋਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਿਤਰੇ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਹੁਣ ਇਸ ਰਾਇ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫ਼ਤਵੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਵੀ। ਇਹ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਸੋਚਦੇ ਹੋਣਗੇ: ਹੁਣ ਭਲਾ ਕੀ ਕਰੀਏ!

ਲੋਕਰਾਜ ਦੀ ਵਾਪਸੀ : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

25 ਫਰਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ। ਦਿਨੇ 11.20 ਵਜੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ 25 ਹੋਰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤਾਂ ਅਪਰੈਲ 1991 ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਵੱਧ ਹੋਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਜੁਲਾਈ, ਅਗਸਤ, ਨਵੰਬਰ ਤੇ ਦਸੰਬਰ 1991 ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖੇ ਗਏ। ਫਰਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਤਵਾਜ਼ਨ ਕੁਝ ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਅਪਰੈਲ 1992 ਵਿਚ ਇਹੀ ਤਵਾਜ਼ਨ ਜਾਂ ਲਾਭ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਰਿਹਾ। ਉਂਜ ਵੀ, ਅੰਕੜਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤਿਮਾਹੀਵਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। 1991 ਦੀ ਤੀਜੀ ਤਿਮਾਹੀ, ਭਾਵ ਜੁਲਾਈ, ਅਗਸਤ ਤੇ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ 624 ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ 1992 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੰਜ ਤਿਮਾਹੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 589, 518, 478, 340 ਤੇ 183 ਰਹੀ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਧੁੰਦਲਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਮਨ ਦਾ ਸੂਰਜ ਮੁੜ ਉਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਅਤੇ 1991 ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਰਗੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਤੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਲੰਮੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਕਰਨ ਲੱਗੇਗੀ। ਉਂਜ

ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੇ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਉਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚਲੇ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਵੀ ਉਦੋਂ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਕਫ਼ਨ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰੀ ਕਿੱਲ ਠੋਕਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। [ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 31 ਅਗਸਤ, 1995 ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਿਵਲ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਪੋਰਚ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਬੰਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੀਥੜੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ।]

ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਉੱਚੇ-ਲੰਮੇ ਤੇ ਸੁਨੱਖੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਸਫ਼ੈਦ ਦਾੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਇਸ ਆਗੂ ਨੇ ਤਕੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਰਾਹੀਂ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਦਾਵਰ ਹਸਤੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਨੇਤਾ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉੱਚ-ਹਸਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵੇਰੇ 7 ਵਜੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਤੀਂ 9.00 ਵਜੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਮਰ ਪੱਖੋਂ ਸੱਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਤਰੇ-ਤਾਜ਼ਾ ਸਨ, ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਉਹ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸਨ। 117 ਮੈਂਬਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 87 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਬਸਪਾ (ਬਹੁਜਨ ਸਮਾਜ ਪਾਰਟੀ) ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ 9 ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਤੇ ਢਾਂਚਾ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਖ਼ਾਨਾ-ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਸਰਬ-ਪਾਰਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸਨ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੌਰਾਨ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਵਿਜੈ ਕੁਮਾਰ ਸਾਥੀ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਉਪਰ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਸਾਥੀ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਫ਼ੀਸਦੀ ਭੁਗਤਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੇ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਵਿਜੈ ਕੁਮਾਰ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਕ-ਆਊਟ ਕਰ ਗਏ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ

ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਜੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ—ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਸ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤੱਥ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਪਣਾਈ 'ਪੁਲਿਸ ਵਰਗੀ ਪਹੁੰਚ' ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜਾਂ ਜਮਹੂਰੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਹੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਨੀਤੀਗਤ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਨਿੱਗਰ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਰਾਹ ਮੌਕਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਪਸੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਪਛੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 12 ਮਾਰਚ, 1992 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ। ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਅੰਦਰਲੀ ਫੁੱਟ ਤੇ ਧੜੇਬੰਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਜਦੋਂ ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੂਰੋ-ਮੁੱਕੀ ਵੀ ਹੋਈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਿਰ ਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਵੀ ਗਏ। ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਬੀ.ਕੇ.ਐੱਨ. ਛਿੱਬੜ, ਜੋ ਕਿ ਕੌਰ ਕਮਾਂਡਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਾਂਡਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਵੀ ਥਲ ਸੈਨਾ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਥਲ ਸੈਨਾ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇੜਲੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਗਏ। ਇਥੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਡਾਲੇਕੇ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਵਿਚੋਲਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਡਾਲੇਕੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਜਿਹੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਗੇ, ਸਗੋਂ ਜੇਕਰ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਕਰਨਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰੁਸਤ ਜਾਪਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੋਸ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬੀਤੇ ਵਿਚ

ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਆਖਰੀ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ 11 ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ 5 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 30 ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਆਈ.ਜੀ. ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੀ 10 ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਗ਼ਲਤ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕਣ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਤੇ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਲਈ ਉਕਸਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ 'ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ' ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇ। ਮੇਰੀ ਇਸੇ ਸੋਚ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ, ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਅਮਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰੇ। ਮੇਰਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਨਾ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਤਕਰੀਬਨ ਯਕੀਨੀ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਵਧਾਉਣੀ ਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਬਕੇ, ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਹਿੱਸਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦਲਿਤਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1992 ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ 99 ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਲਾਕ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 29 ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ 68 ਸਿਵਲੀਅਨ ਤੇ 22 ਖਾੜਕੂ ਮਰੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ, ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਜਾਏ ਗਏ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਹਲਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਲਗਪਗ ਰੁਕ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦਸੰਬਰ 1990 ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਭਰਤੀ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਮ ਤੇ ਸਹਿਮ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ, ਪਰ ਇਹ ਦੌਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝੁਕਾਉਣ ਪੱਖੋਂ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਗਏ।

ਥਲ ਸੈਨਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। 4 ਅਪਰੈਲ, 1992 ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਖੇ 40 ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਥਲ ਸੈਨਾ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ। ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਛਿੱਬੜ ਤਾਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਰਸਮੀ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਆਈ.ਜੀ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤਕ 160 ਖਾੜਕੂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਵੀਂ ਅਜਿਹੀ ਰਸਮ ਸੀ। ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਖਾੜਕੂ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ (ਪੰਜਵੜ), ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫ਼ੋਰਸ (ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲ), ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਟਾਈਗਰਜ਼ ਫ਼ੋਰਸ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ (ਬੀ.ਟੀ.ਕੇ.ਐੱਫ਼.), ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫ਼ੋਰਸ (ਕੇ.ਐੱਲ.ਐੱਫ਼.) ਅਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਰੈਜਮੈਂਟ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਗੋੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਵੇਂ 'ਵੱਡੇ' ਜਾਂ 'ਖ਼ਤਰਨਾਕ' ਖਾੜਕੂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਗੁਟਾਂ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ, ਛੁਪਣਗਾਹਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਸੋ, ਅਪਰੈਲ 1992 ਦੇ ਪਹਿਲੇ 11 ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ 'ਡਿਪਟੀ ਚੀਫ਼' ਤੇ ਦੋ 'ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲਾਂ' ਸਮੇਤ 87 ਖਾੜਕੂ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਅਜਿਹੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ (ਤੇ ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲੀਆ ਵਾਧੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗਾ। ਅਪਰੈਲ 1992 ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵੱਧ ਹਲਾਕ ਹੋਣ ਦਾ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਰੁਝਾਨ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਿਸਕਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦੇ ਉਭਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਕੀਮਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਕਦਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੱਚ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀਮਤਾਂ ਮਿੱਥਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

9 ਮਈ, 1992 ਨੂੰ ਪੰਜ ਮੰਤਰੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ, ਜੋ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਝਾੜ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ 'ਦਲੇਰੀ' ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਝੁੰਡ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਟਪਕਿਆ। ਖਾੜਕੂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਮਨਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿੱਟਾ, ਜੋ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ, ਦੀ ਬੁਲੇਟ ਪਰੂਫ਼ ਕਾਰ ਨੂੰ ਬੰਬ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਗਈ। ਧਮਾਕਾ ਇਕ ਭੀੜ-ਭਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ 9 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ 63 ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੰਤਰੀ ਦੇ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ ਨੇ ਧਮਾਕੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਦੌੜਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ, ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਵੀ ਗਏ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ 12 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਨ।

ਪੰਚਾਂ ਤੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਿਆਂ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਚੱਲਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਹੋਰ ਅਜਿਹਾ ਪੈਂਤੜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਪੰਚਾਂ ਤੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਉਤੋਂਤਿੱਤੀ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 4,776 ਪੰਚਾਂ-ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 270 ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਪੰਚਾਂ ਜਾਂ ਸਰਪੰਚਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪੇ, ਸਗੋਂ ਤਿੰਨ ਪੰਥਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਏ ਹਨ।

ਦਰਅਸਲ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਪੰਚ ਜਾਂ ਪੰਚ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ 'ਮੁੰਡੇ' ਕਿਸੇ ਪੰਚ ਜਾਂ ਸਰਪੰਚ ਕੋਲ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ-ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਕੇ ਦੇਣ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਅਸਤੀਫ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਚਿੰਤਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਚਾਲ ਚੱਲੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਗਰਾਂਟਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਉਹੀ ਪੈਂਤੜਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ 1990 ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਲ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ। ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ 'ਮੁੰਡਿਆਂ' ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਨਾ ਆਉਣ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗਰਾਂਟਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋਣਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਸਰਹੱਦੀ ਰਾਜ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀ (ਅਕਾਲੀ ਦਲ) ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਢੁਕਵੀਂ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਖ਼ੈਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਿਸਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਮਲੂਮ ਲਾਉਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਤੋਂ ਉਹ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਖ਼ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਨ ਲਈ ਕੰਮ ਓਨੀ ਹੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ

ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਦਿਖਾਉਣੀ ਸੀ। ਖੈਰ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹਮਾਇਤ ਸਹੀ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ। ਦਰਅਸਲ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੂਝ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਬੱਜਰ ਗ਼ਲਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਈਕਾਟ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 'ਸਿਆਸੀ ਆਤਮ-ਘਾਤ' ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਚੋਣ ਬਾਈਕਾਟ ਵਰਗਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਰਗੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦਾ।

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ-ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜਨ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਟਾਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਖੁੰਢਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਜੂਨ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਜਨ ਸਭਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਨੀਹ-ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਉਦਘਾਟਨੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬਿਜਲੀਘਰਾਂ ਦੀ ਅਪਗ੍ਰੇਡੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਘਰਾਂ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠਾਂ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਹੋਈ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਕਿਹਾ : “ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ.ਸੀ. ਰਹੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਸੰਤਾਪ ਝੱਲਿਆ ਹੈ। ਕਿੰਨਿਆਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਬੇਕਸੂਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਝੱਲਣੀ ਪਈ ਹੈ।” ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਿਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਝੂ ਵਹਿ ਤੁਰਨੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਨ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਉਦੋਂ ਅੱਥਰੂ ਰੋਕਣੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮਾਰਚ 1992 ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਆਏ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਸਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਤਰਜਮਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਲੋਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਭੁਗਤਣ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਭਰਮਾਂ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਜਨ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝ ਗਈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਥਿਤੀ

ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ, ਨਗਰ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਆਦਿ) ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਪਰੈਲ 1992 ਤੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਦਸਤੂਰ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਬੰਦ' ਦੇ ਸੱਦਿਆਂ ਕਾਰਨ ਨਿੱਤ ਦਿਹਾੜੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਵੀ ਹੁਣ ਤਕਰੀਬਨ ਮੁੱਕ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ 'ਬੰਦ' ਹੁਣ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਅਗਵਾ ਤੇ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਜੁਰਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣਾ ਜਲੌਅ ਮੁੜ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਹਿਮ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ ਸਹਿਕਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਾਝੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੁਣ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਚੋਟੀ ਦੇ ਕਈ ਖਾੜਕੂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। 9 ਅਗਸਤ, 1992 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਖਾੜਕੂ ਸਰਗਨਾ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ 'ਮਹਾਂਨਾਇਕ' ਜਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਜ਼ਾਬਤਾ, ਕੱਟੜ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਤੇ ਠਾਠ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਵਾਈਟ ਹਾਊਸ' ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਇਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਧਨਾਢ ਠੇਕੇਦਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਧੱਕਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਘਬਰਾਹਟ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਘਿਣਾਉਣੇ ਕਾਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ 75 ਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ 'ਰਾਤਰੀ ਗਲਬਾ' ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣਾ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜਾਰੀ

ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਹੁੰਗਾਰੇ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਤੇ ਨਗਰ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਦਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਖੱਟਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਚੱਲੀ ਗਈ ਸ਼ਤਰੰਜੀ ਚਾਲ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਤਰੰਜੀ ਚਾਲ ਪਿੱਛੇ ਮਕਸਦ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੋਕ-ਰਾਇ ਤੇ ਲੋਕ-ਰੋਹ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰਦ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਲਿਕਾ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਗਲਤ ਪੈਂਤੜੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਫਗਵਾੜਾ ਵਿਚ ਚੋਣ ਰੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜਪਾਲ ਜਨਰਲ (ਰਿਟਾ.) ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਤੇ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਉਪਰ ਵੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਜੀਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ 'ਪੰਜਾਬ ਪੈਕੇਜ' (ਰਿਆਇਤਾਂ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਦਾ ਗੱਫਾ) ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਨੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਦੂਸ਼ਣਬਾਜ਼ੀ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਲਮਕਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਪਤਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਪਤਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਪਾਲਿਕਾ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤ ਸਕੇ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੱਦ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਇਸਦਾ ਪਤਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅਪਰੈਲ 1991 ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ 1991 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਰਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਾਰਨ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਧੱਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਪਰ ਅਪਰੈਲ 1992 ਤੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਸਫ਼ਾਏ ਦਾ ਅਮਲ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅਮਲ ਉਦੋਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਖ਼ੈਰ, ਜਦੋਂ ਪਾਲਿਕਾ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਨਤੀਜੇ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 95 ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 70 ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ 75 ਫ਼ੀਸਦੀ ਸੀਟਾਂ ਉੱਤੇ

ਆਜ਼ਾਦ ਉਮੀਦਵਾਰ ਜੇਤੂ ਰਹੇ। ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਲ 1,067 ਸੀਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 644 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਜੇਤੂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ 360, ਭਾਜਪਾ ਨੂੰ 60 ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਸੀਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀਵਾਰ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰਡ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਉਂਜ, ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਵਾਰ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਭੁਗਤਣੇ ਸਨ। ਪਰ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਸਿਹਰਾ ਦੇਣ ਦੇ ਰਉਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹਨਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪਾਲਿਕਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਉਹ ਉਮੀਦਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ਗਵਾਰ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਪਤਨ ਹਫ਼ਤੇ-ਦਰ-ਹਫ਼ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਜ-ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ 'ਸਿਵਿਕ-ਐਕਸ਼ਨ' ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਤੇ 'ਮੁੰਡਿਆਂ' ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ 'ਮੁੰਡਿਆਂ' ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ 'ਪਿੱਛਾ ਕਰੋ ਤੇ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰੋ' ਯੋਜਨਾ ਅਜ਼ਮਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰਨਾ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਤਲੇ-ਗਾਰਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁਣ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਵਾਪਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ, 1992 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਗਰਾਉਂ ਨੇੜੇ 16 ਬੱਸ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮਥੂ ਨੇੜੇ 16 ਘੰਟਿਆਂ ਤਕ ਚੱਲੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ 19 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ 14 ਜਨਵਰੀ, 1993 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਮੀਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰਵਾਂ ਮਤਦਾਨ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੂੰ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰੀ ਮਤਦਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮਤਦਾਨ ਭਰਵਾਂ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 70 ਫ਼ੀਸਦੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦਾ ਜਵਾਬੀ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ 60 ਫ਼ੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਕਾਲੀ ਭਾਵ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਫਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜੇਤੂ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਮਹੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਬੇਖ਼ੋਫ਼

ਹੋ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਅਦਾ ਕੀਤੀ।

1993 ਦੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਸੰਧਿਆ 'ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੇ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪੋਲੋ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਸਰਪੰਚਾਂ, ਪੰਚਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਚਮਕੀਲੀ ਧੁੱਪ ਕਾਰਨ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮੰਤਰੀ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੀਜੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਬੁਲਾਰਾ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ (ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਝਾਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਬੂਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਤਕ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ ਕਿ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਕੇਂਦਰ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਜੋਦੜੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਸੀ ? ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਉੱਤੇ ਇਹ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 'ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਕਹਿਰ ਢਾਹ ਦੇਣਗੀਆਂ'। ਅਜਿਹੇ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਬੋਤਾਜ ਕਿੰਨਾ ਘਾਤਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ? ਜੇਕਰ ਇਹੀ ਚੋਣਾਂ ਸਤੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਖੂਨ-ਖ਼ਰਾਬਾ ਟਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਖੈਰ, ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਜਾਂ ਸੋਚ ਹੁਣ ਬੇਮਾਅਨਾ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਭੁਲਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦੇਰ ਆਏ, ਦਰੁਸਤ ਆਏ' ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸੀ।

ਅਤੀਤ 'ਤੇ ਇਕ ਝਾਤ

1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਹਾਂ-ਦੁਖਾਂਤ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਜਿਵੇਂ ਗਾਇਬ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਸੁਹਜ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਘਾਰ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਰਗੇ ਇਤਹਾਸਕ ਆਗੂ ਨੂੰ ਉਭਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਆਗੂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿੰਸਕ ਤੇ ਖੂਨੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ (ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ) ਵਾਪਰਿਆ। ਦਰਅਸਲ, ਸਾਲ 1984 ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰੇ ਤਿੰਨ ਖੂਨੀ ਸਾਕਿਆਂ, ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨੇ ਸੁਮੱਤ ਤੇ ਸਦਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਹੋਰ 9 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਝੁਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਖੂਨੀ ਵਰੋਲੇ ਝੱਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ 12 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਿੰਨਾ ਖੂਨੀ ਸੰਤਾਪ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣਾ ਪਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਸਿਖਰ ਸੀ।

ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਪਲਾਂ ਤੇ ਘੜੀਆਂ ਉਪਰ ਇਕ ਪਿੱਛਲ-ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤਮਈ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਵਾਪਰਿਆ। ਪੰਚਾਇਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। 1920ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਤੰਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਕੂਮਤ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣਵਾਦੀ ਹੀ ਰਹੀ, ਭਾਵ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣਵਾਦੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ

ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। 1950ਵਿਆਂ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਵੀ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਇਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਿਕ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਅਖੰਡਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਜਮਹੂਰੀ ਜਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ 'ਮਜ਼ਬੂਤ' ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1959 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੇਰਲਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਲ-ਬਦਲੀਆਂ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਇਹੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1968, 1971 ਤੇ 1980 ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰਿਆ ਗਿਆ। 1977 ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ 9 ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਇਸ ਕੋਲੀਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ (ਜੋ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 1975 ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਸੀ) ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਦਈ ਹੋਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਦੇ ਸਕੇ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਵੱਸੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਰਫ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਰਗੇ ਕਾਂਡ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਦਲ-ਬਦਲ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਡੇਰੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਜਮਹੂਰੀ ਜਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੋਚ ਦੀ ਕਮੀ ਨੇ ਹੀ ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰਿਆ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਦੀ ਸਰਕਾਰ (1991-96) ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਅਦਾਲਤੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਾਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ (ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਪੀਲਾਂ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਉਪਰ ਅਮਲ ਅਜੇ ਤਕ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ)। ਜੇਕਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਪੈਰ ਜਮਾਅ ਸਕਣੇ ਸਨ। ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵਰਗੇ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਤੇ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਇਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਕਦਮ ਸੀ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਦਰਜ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ 14 ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਇਸ ਸੌੜੀ ਤੇ ਗੰਧਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਨੂੰ ਪਨਪਣ ਤੇ 12-13 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਪੁਲਿਸ ਬਲਾਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਣੇ ਪਏ।

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ (1984) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿਚ 125 ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ। 1981 ਤੇ 1982 ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਸਮੇਤ 15-15 ਵਿਅਕਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਕਿ 1983 ਦੌਰਾਨ 20 ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਸਮੇਤ 95 ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿਰਫ਼ 15-15 ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਸਹਿਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਮਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਦਮ-ਘੋਟੂ ਤੇ ਨਿਰ-ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੇ ਐਲਾਨ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣੇ ਸਨ। ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮਰੇ 26 ਸਿਵਲੀਅਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 18 ਹਿੰਦੂ ਸਨ। 1983 ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਿਆ। 35 ਹਿੰਦੂ ਤੇ 40 ਸਿੱਖ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਕਤਲ-ਗ਼ਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਉਂਜ, ਅਜਿਹੇ ਅੰਕੜੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਦਿਲ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਿਣੇ-ਮਿੱਥੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਭੜਕ ਪਿਆ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ 1980 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਪਰਤੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਤਾਕ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਾਂ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਜਹਾਦ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਹਟੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰ ਹਰਬਾ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਤਰੰਜੀ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਉਪਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਬਾਅ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਦੋ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ। ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਲਈ ਤਾਂ ਮੂਲਵਾਦੀ ਲਾਣਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ

ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਤੇ ਮਦਦ ਲਈ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਜਨਤਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਅਜਿਹੇ ਰੁਝਾਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਜਾਂ ਜਨਤਕ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਿੱਗਰ ਸੋਚ ਤੇ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂ ਅਨਸਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹਨ।

1983 ਦੌਰਾਨ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛੇ ਗੁਣਾ ਵਾਧੇ ਨੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਹਾਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ 'ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ' ਤੇ 'ਮਹਾਨ ਸੰਤ' ਵਰਗੀ ਛਬ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਦੀ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਟਿਕ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹਿੰਸਾ-ਚੱਕਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣਗੇ, ਉਹਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਚੇਲੇ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਰੁਤਬੇ ਹਾਸਲ ਕਰ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਫ਼ਿਰਕੇ (ਹਿੰਦੂਆਂ) ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਲਾਚਾਰ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਫ਼ਿਰਕੇ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਕਦੇ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਬਣਤਰ, ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸੋਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ। ਸੋ, ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹੱਲਿਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹਦਾ ਮਨੋਬਲ ਡਿੱਗਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ 'ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਜੋਦੜੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਗ਼ੈਰ-ਯਕੀਨੀ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੋਟਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਉਪਰ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਮਸੀਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਰਤਰਫ਼ੀ ਨੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕੇ (ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ) ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਰਤਰਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਉਹ

ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ 125 ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਬਰਤਰਫੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰ ਮੱਠਾ ਪਿਆ? ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਵਿਗੜਨ ਲੱਗੀ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਬੜੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। 1984 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ 379 ਵਿਅਕਤੀ (20 ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮ, 237 ਹਿੰਦੂ ਤੇ 122 ਸਿੱਖ) ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਉਪਰ ਇਹ ਦਬਾਅ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 1985 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨਾ-ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰੇ। ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੋਚ ਜਾਂ ਮਜਬੂਰੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਵਾਪਰਿਆ।

ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ 'ਓਪਰੇਸ਼ਨ' ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਗਲਤੀ ਤਾਂ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸੋਚ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਦੌਰਾਨ ਢਹਿ ਗਏ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਹੰਗ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਭਾਰੀ ਗਲਤੀ ਸੀ (ਜੋ ਕਿ ਦਰਅਸਲ ਮਹਾਂ-ਮੂਰਖਾਨਾ ਹਰਕਤ ਸੀ) ਸਿੱਖ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਮਤੀ ਖਰੜੇ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਪਕੇਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਿਆਪੂਰਨ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ 'ਕਾਮਯਾਬੀ' ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਨਾ-ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀਆਂ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ 31 ਅਕਤੂਬਰ, 1984 ਨੂੰ ਦੋ ਸਿੱਖ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਭੜਕਾਏ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1984 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਜਿੱਤ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ

ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਥੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਹਜੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਘਟੀਆ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੌਕਾ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ਾਮਦੀਆਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ) ਅਜੇ ਸੋਗ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਗਗ੍ਰਸਤ ਲੋਕ ਅਜੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਦੇਹ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਕਤਾਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜੇ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੇ ਨਿਰੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸੋਗੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸੋਗ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਰਹੂਮ ਨੇਤਾ ਦੀ ਦੇਹ ਕੋਲੋਂ 'ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ ਸੇ ਲੇਂਗੇ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇੜਾਂ ਵੀ ਗੁਜ਼ਰੀਆਂ। ਅਜਿਹੇ ਭੜਕਾਊ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦਿਖਾਏ ਗਏ।

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬਦਲਾ ਕਿਸ ਨੇ ਲੈਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤੋਂ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਬਦਲਾ ਤਾਂ, ਦਰਅਸਲ, ਲਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ: ਇਕ ਹੱਤਿਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਲਤ 'ਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਰਹੂਮ ਕੌਮੀ ਨੇਤਾ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੇਅਦਬੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ ਸੇ ਲੇਂਗੇ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗੇ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਮਿਲੇ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸਿਆਸੀ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਿਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਾਏ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਹ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਾਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰੋਹ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗਿਣੇ-ਮਿੱਥੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਨੋਰਥ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਪੰਜ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਹੋਈਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਜਿੱਤ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ (ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਗਏ ਇਕ ਵੱਡੇ ਤੇ ਖੂਨੀ ਜੂਏ ਤੋਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਾਭ ਮਿਲਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਂਜ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਬਾਅਦ ਦਿਖਾਏ ਉਮਾਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੂਰ ਹੀ ਅਪਣਾਉਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰ ਦਬਵੀਂ ਸੂਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਗ਼ਲਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕੋਈ ਸਬਕ ਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨੇ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ (ਜੁਲਾਈ 1985) ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਦੌਰਾਨ ਮੁਕੰਮਲ ਭੇਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਸ਼ਰ ਹੋਇਆ

ਤਾਂ ਜਿਥੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ, ਉਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੀਤੀਘਾੜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਚ ਬਦਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਐੱਨ.ਟੀ. ਰਾਮਾ ਰਾਓ, ਜਿਓਤੀ ਬਾਸੂ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕੱਦਾਵਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਗੱਠਜੋੜ ਉਸ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਠਜੋੜ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਚੁਣੌਤੀ ਓਨੀ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ 1977 ਵਿਚ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਡੇਸਾਈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨ ਸੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਸਿਆਸੀ ਗੱਠਜੋੜ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਅਗਲੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਜੂਨ 1987 ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਭੱਠਾ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਜੂਨ 1986 ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ 'ਬਲੀ' ਸੱਚਮੁੱਚ ਦੀ ਬਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਘਾਗ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ, ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਲਿਆ।

1970ਵਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 1975 ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ 1977 ਦੀਆਂ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਠੀ ਪਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਲਈ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਝੁਕਾਅ 1980 ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਵਾਪਸੀ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1984 ਵਿਚ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪੱਤਾ ਵਰਤਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। 1982 ਵਿਚ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਹਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਰਣਨੀਤੀ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮੈਟਰੋਪਾਲੀਟਨ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਖ਼ਿੱਤੇ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਇਸੇ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਪੱਤੇ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸ਼ਾਤਿਰ-ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਤੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ—ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਥਿਊ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਅਖੌਤੀ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਗੁੱਠੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਸੀ। ਅਪਰੈਲ ਮਹੀਨੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਐਲਾਨ ਕਿ ਉਹਦਾ ਟੀਚਾ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਨੇ ਵੀ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਗੁੱਠੇ ਲਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧੇ (1986 ਵਿਚ 42 ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਸਮੇਤ 562 ਵਿਅਕਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ) ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤੇ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਮਤਾ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧੇ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਜਾਂ ਧੁਰਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਜਪਾ ਵਰਕਰ ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆ ਫਸੇ। ਕੁਝ ਮੂਲਵਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਫਿਰਕੂ ਅੱਗ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਤਰਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਖ਼ੁਦ-ਬਖ਼ੁਦ ਹੀ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫਿਰ, ਇਰਾਡੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਮਈ ਤੇ ਜੂਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਰ ਚਾਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਤਾ ਨਾ ਦਿਵਾ ਸਕੀਆਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਇਹ ਹਾਰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ। ਚੋਣ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸੂਚਕ ਦੱਸਣਾ ਤੇ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

1987 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ, ਜਿਸਦੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤਵੱਕੋ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਘੱਟ ਗਈਆਂ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਦਭਾਵ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਜਾਰੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਸਾਲ 1988 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅਪਰਾਧਾਂ

ਤੇ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਅਚਨਚੇਤੀ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਵਾਧਾ ਕਿਸੇ ਗਿਣੀ-ਮਿੱਥੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਇਸੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਮਾਰਚ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜਥੇਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 26 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਦੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਕਦਮ, ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਟੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਰੌਚਿਕ ਪਰ ਅਜੀਬੋ-ਗ਼ਰੀਬ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਰਗਰਮ ਖਾੜਕੂ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਮ ਕਾਰਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਜਾ ਟਿਕਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਕਦਮ ਤੋਂ ਜਿੱਚ ਹੋਏ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਹੋਰ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਕੱਟੜ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਖਸ਼ੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਈ ਰੋਡੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਰਤਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਜੁਟਾ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਰਾਹੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਅਕਤੂਬਰ ਮਹੀਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਅਸਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਵਰਗੇ ਅਹਿਮ ਰੁਤਬੇ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਯੋਜਨਾ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਮਾਇਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਤੀਜੇ (ਭਾਈ ਰੋਡੇ) ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਕਾਮੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਬਕ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ 1989 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਵੋਟਾਂ ਵੰਡਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੋਇਆ ਉਲਟ। ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਾਲੇ ਛੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਜਿੱਤ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਸਾਲ 1990 ਦੌਰਾਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾੜਾਂ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੀਆਂ। ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ਰਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਸੰਭਾਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਮਦਦ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਰਗੀ ਅਹਿਮ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਅਖੱਤੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਪੰਜਾਬ

ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕ ਬੁਝਾਰਤ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਦਹਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਲ 1988 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਅਚਨਚੇਤੀ ਤੇ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਕਿਤੇ ਖੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਉਹ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਸਾਬਤ ਕਰ ਸਕਣ? ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਭਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਘੜੀਆਂ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਤੇ ਨਾਕਸ ਕਦਮ ਲੈਣ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਨਵੰਬਰ 1986 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹ ਟਾਸਕ ਫ਼ੋਰਸ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੁੜ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰਤ ਬਾਅਦ ਖਾੜਕੂ-ਪੱਖੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਥੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਹੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਸ਼ਤਰੰਜੀ ਚਾਲਾਂ ਖੇਡੀਆਂ ਗਈਆਂ—ਫਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਚੁੱਕੇ। ਉਂਜ, ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਇਕ ਟੀਚਾ ਤਾਂ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ ਖਾੜਕੂ-ਪੱਖੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੂਰਕ ਤੇ ਅਨੁ-ਪੂਰਕ ਸ਼ਤਰੰਜੀ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ?

ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਖੁਰਾਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੇ ਇਸ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫਲਣ-ਫੁਲਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ 1989 ਵਿਚ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਆਮ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਬੋਤਾਜ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ।

ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੇ ਵਾਰ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਇਸ ਕਾਰਨ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਨਵੰਬਰ 1989 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਪਹਿਲੂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਰਾਜ ਲਈ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ 'ਨਿਉਤਾ' ਦੇਣ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਵਾਂ ਯੁੱਗ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਨੇਕ-ਨੀਅਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਾਅਦਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਲੋੜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਅਦੇ ਉਪਰ ਯਕੀਨ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਵਾਅਦਾ ਵਫ਼ਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਮਸਲੇ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਮਾਪਦੰਡ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰਜੀਹਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਚਿੰਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਮੁੰਡੇ' (ਖਾੜਕੂ) ਉਹਨਾਂ (ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ) ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਏਕਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰੁੱਝੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਕੌਮੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਥ ਦਾ ਨੇਤਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣਾ ਆਸਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇਤਾ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਅਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਹੋਰ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਕਿਤੋਂ ਰਾਹਤ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਨੇਕ-ਨੀਅਤੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਮਨ ਪਰਤਾਉਣ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧ ਵੀ ਹੋਣ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਰਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗਿੱਲ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸਕੂਨਦੇਹ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆਕਾਰੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਇਕ ਗੁਪਤ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਉਹ (ਪੁਲਿਸ) ਵੀ ਭਾਈਵਾਲ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਤਕਰਾਰ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ

ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ (ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਮ ਗਾਰਡਜ਼, ਐੱਸ.ਪੀ.ਓਜ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ), ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ., ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ. ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਜਿੱਤ ਹੀ ਲਈ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੋਕ ਰੋਹ 1988 ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਉਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 1989 ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਕਤਲੋ-ਗ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਰੋਹ ਨੇ ਧੁਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1990 ਵਿਚ ਤਾਂ ਲੋਕ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। 1990 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਤੇ ਦਰਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਿਕਾਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਬਹੁਤੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਉਂ ਵਾਪਰੀ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿਖਾਈ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਰਿੰਦਰ ਵਰਮਾ ਵੱਲੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਪਰਤਾਉਣ ਪੱਖੋਂ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਲੋਕ ਵੱਧ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸੋ, ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਆਏ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਹੀ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਕਸੂਰਵਾਰ ਹਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਓ.ਪੀ. ਮਲਹੋਤਰਾ ਦੀ ਆਮਦ ਅਤੇ ਥਲ ਸੈਨਾ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਨੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਅਮਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ। ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਹਿਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿੱਗਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਰਿਹਾ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰੰਗਰੂਟ ਭਰਤੀ ਹੋਣੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਪਤਨ ਸਹੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਪਰੈਲ 1991 ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਲਾਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਨਵੰਬਰ 1991 ਤੋਂ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਰਾਜ 'ਚ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆਈ, ਪਰ ਅਪਰੈਲ 1992 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਦਭਾਵ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੋਰਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਰਾਜੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਅਮਨ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਏ। ਜੂਨ 1991 ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਨਾ

ਲਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਜਿਹੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬੋਤਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਹੱਤਿਆ-ਚੱਕਰ ਵਧਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣਾ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਚਲਾਈ ਜਾਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੰਗ ਜਾਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਟੀ.ਐੱਨ. ਸੇਸ਼ਨ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਮਤਦਾਨ ਤੋਂ 24 ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਸਤੰਬਰ 1991 ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰਾਇ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੌਜ ਹਟਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਅਮਲ ਜੁਲਾਈ 1991 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ ਤੇ ਬੇਜਾਨ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਜਦੋਂ ਚੋਣਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਹੱਤਿਆ-ਚੱਕਰ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚੋਣ-ਅਮਲ ਫ਼ਰਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਆ। ਵੋਟਰ ਵੀ ਪੂਰੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ 23 ਫ਼ੀਸਦੀ ਵੋਟਾਂ ਭੁਗਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਾਂਗਰਸ 85 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ। 1992 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ 'ਦਿਖਾਵੇ' ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ 1997 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਿਰਫ਼ 18 ਸੀਟਾਂ ਹੀ ਜਿੱਤ ਸਕੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫ਼ਰੇਬਾਂ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ।

ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਬਕ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਖਿਆ। ਅਕਾਲੀ-ਭਾਜਪਾ ਗੱਠਜੋੜ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਤੰਬਰ 1999 ਦੀਆਂ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਬਰ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਧ ਫਲਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਅਖੰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਭਲਾਈ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੁਣ ਸਮਝ ਲਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਰਲ-ਗੱਡ ਕਰਨਾ

ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੂਝ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਇਖਲਾਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਜਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਰਊ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਮਹੂਰੀ ਪਕਿਆਈ ਵਾਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਸਬਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਣ। ਇਹ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਸਾਲ-ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਾਲਾਂ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕ ਫ਼ਤਵੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਭਲਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਜਮਹੂਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਇਖ਼ਲਾਕੀ (ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹਿੰਸਕ) ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਡੇਗਣ ਦੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡੇਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਿਆਸੀ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਡੇਗਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਅਜੇ ਵੀ ਮੋਹਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨੀਮ-ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਂਜ, ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਸੇਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ ਹੀ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬਲਾਂ ਦੇ ਜਬਰ ਦੀ ਮਾਰ ਵੀ ਸਹੀ। ਫ਼ੀਲਡ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ, ਨੀਮ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਡਾਢੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ।

ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਨੀਮ-ਸਰਕਾਰੀ ਅਮਲੇ-ਫ਼ੈਲੇ ਉੱਤੇ ਢਹੇ ਕਹਿਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਕ ਬੈਂਕ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਬਰਾਂਚ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮਲੇ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੀਨੀਅਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਾਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਰ ਲੈਣ ਨਾ ਆਇਆ। ਮਾਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਜੀਪ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਟੀਮ ਨੂੰ ਰੋਪੜ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਸਿੰਚਾਈ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੂੰ ਵਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਮਹਿੰਗੀ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਈਆਂ। ਫ਼ੈਸਲੇ, ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਤੇ ਬਦਲੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਜਾਂ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਤੇ ਧਮਕੀਆਂ ਆਦਿ ਮਿਲਣੀਆਂ ਆਮ ਗੱਲ ਹੀ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਧਮਕੀਆਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਅਤੇ ਡਰ ਕੇ

ਕੋਤਾਹੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਸਬੂਤ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਧਮਕੀਆਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚ ਸਕੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ 'ਤੇ ਪਿਆ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਧਮਕੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਂਜ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸਮੇਂ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਰੁਕਵਾਈ ਜਾ ਸਕੀ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤੇ ਸਕੂਲ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਨਕਲ ਰੁਕਵਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੈਂ ਵਲਟੋਰਾ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਮੇਤ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਵਾਜਬ ਹੱਦ ਤਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ।

ਮੈਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਵੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਵਾਗਤ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਵੀ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਏ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਾ ਰੰਗ ਉੱਡ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸੁਣਾ ਲੈਣ ਦਿਉ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ।” ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕੌਮੀ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਇਹੀ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀ ਵੱਲੋਂ ‘ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ’ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤਾਂ ਨੋਟਸ ਲੈਣਾ, ਪਰ ਕੌਮੀ ਤਰਾਨਾ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦੇਖਣ ਵਾਂਗ ਸੀ।

ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਖੌਫ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤਕਰੀਬਨ ਆਮ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਿਕਾਸ ਕੰਮ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ। ਹਾਂ, ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਵਾਹ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਨਾ ਦਿਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ। ਕਦੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਬਦ-ਅਮਨੀ ਜਾਂ ਲਾ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਾਕੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਆਮ ਵਾਂਗ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਪਾਰ, ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਮ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਸੇ ਹੀ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਦੂਰ-ਸੰਚਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਪਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਸਨਅਤੀ ਵਿਕਾਸ ਬਾਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੀਮ ਰਜਬਾਹਿਆਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਆਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਟੀਮ ਨੂੰ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਲੈ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੀੜਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਟੀਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਵਪਾਰਕ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਅੰਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ।

ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਘਾਟ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੋਬਾਈਲ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦੀਆਂ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁਣ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਖੌਫ਼ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬੜੇ ਸਨ। ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦਰਜਨਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਇਕ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਦਾਤਰੀ ਨਾਲ ਵੱਢ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਫ਼ੌਜੀ ਜਵਾਨ (ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਪੋਸਟਲ ਕਲਰਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਾਲਟ ਰਾਈਫ਼ਲ ਨਾਲ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ। ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਦੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪਛਾੜੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਾਤ-ਰਾਤ ਭਰ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ। ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਖੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਰਦ ਹੋ ਗਏ, ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਮਾਊ ਜੀਅ ਮੌਤ ਦੀ ਗਰਾਹੀ ਬਣ ਗਏ, ਕਈ ਟੱਬਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਮਿਟ ਗਏ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਸ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੱਜ ਕੇ ਜਿਊਣ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਮੱਠਾ ਪਿਆ।

ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਲੈਸ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਘਾਟ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਅਤਿਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਘਾਟ ਤੇ ਸਿਰਦਰਦੀ ਸੀ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਤੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਨੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਸਾਜ਼-ਸਮਾਨ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਫ਼ੋਰਸ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ, ਲੋਕਾਈ ਤੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਰਦਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਫ਼ੋਰਸ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਜ਼-ਸਮਾਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਪਰੈਲ 1988 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਹਦਾ ਖ਼ੌਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲੋਂ-ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਜਬਰੀ ਵਸੂਲੀਆਂ ਤੇ ਅਗਵਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦੱਬੀ ਪੁਲਿਸ ਉਪਰ ਕੰਮ ਦਾ ਦਬਾਅ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮੀ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਉਸ ਸਾਖ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਡਟਵੀਂ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਸਦਕਾ ਬਣੀ ਸੀ। ਅਗਵਾਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਵਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਹੱਥ ਹੋਣ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ

ਦੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ ਜਾਂ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਨਸਨੀਏਜ਼ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ! ਉਂਜ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਖਾੜਕੂ, ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ।

ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਥਿਤ ਇਕ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੁਹਾਲੀ ਸਥਿਤ ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਰਦੀਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਲੋਕ, ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੱਤ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਕ ਉਪ-ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ, ਇਕ ਏ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਅਤੇ ਪੰਜ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 311 ਦੇ ਤਹਿਤ ਬਰਤਰਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੋਸ਼ੀ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤੀਜੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਦੋਸ਼ੀ ਨਿਕਲੀ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੀੜਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਦੋ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਜੁਬਾਨੀ ਸਨ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਲਿਖ ਕੇ ਕੁਝ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਹ ਕੁਝ ਚੌਕਸੀ ਵਜੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ 'ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਿੱਟਾਂ ਵੀ ਦਾਇਰ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਰਿੱਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚਰਚਿਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲੜਾ ਕੇਸ ਸੀ। ਇਸ ਕੇਸ ਨੇ ਤਾਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੌਮੀ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਖਤ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਫ਼ਰਵਰੀ 1997 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਬਾਅ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ। ਮਾਮਲਾ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਨੂੰ ਜਾਂਚ ਲਈ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਦਰਜ ਐੱਫ਼.ਆਈ.ਆਰ. ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਐੱਫ਼.ਆਈ.ਆਰ. ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ 'ਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ

ਇਹ ਕੇਸ ਅਦਾਲਤੀ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਇਥੇ ਕੁਝ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹਾਂਗਾ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਚੱਲੇ। ਝਬਾਲ ਤੇ ਰਟੋਲ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲੜਾ ਦੀ ਸਤੰਬਰ 1995 ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਗੁੰਮਸ਼ੁਦਗੀ (ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ) ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਠੋਸ ਮਿਸਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਝਬਾਲ ਵਾਲੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਖਾੜਕੂ ਮਰੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਟੋਲ ਵਿਚ ਦੋ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲੜਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਵਕੀਲ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ (ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ) ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਵਾਰਸ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੀਆਂ ਸਸਕਾਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਇਹਨਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਨਾਂ ਤੇ ਨੰਬਰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਏ। ਜਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਏ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੜਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਨਾਂ ਤੇ ਨੰਬਰ ਦਰਜ ਕਰਵਾਏ। ਅਜਿਹੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮ-ਢੰਗ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਨ। ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲੜਾ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਖਾਲੜਾ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਉਂਜ, ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਉਪਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗੇ। 1940ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਡਕੈਤਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰਨ, 1960ਵਿਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਕਸਲੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰਨ ਅਤੇ 1970ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਲ ਕੁੜਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹੱਥਕੰਡੇ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 1980ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਉਪਰ ਜੋ ਦੋਸ਼ ਲੱਗੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਲੱਗਦੇ ਰਹੇ। ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹੇ, ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਲਟਰ ਲੈਕੁਏਰ (Walter Laqueur) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *The Age of Terroism* (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਲਿਟਲ ਬ੍ਰਾਊਨ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, 1987, ਬੋਸਟਨ) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ', ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਸਾਥੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਵਾਪਰਿਆ।

ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਵਚਨ-ਬੱਧਤਾ ਵਿਚ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪੁਲਿਸ, ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਤੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਐੱਫ਼. ਨੇ ਇਹ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੀ। ਜੇ.ਐੱਫ਼. ਰਿਬੇਰੋ, ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਡੀ.ਐੱਸ. ਮਾਂਗਟ ਵਰਗੇ ਆਲ੍ਹਾ ਅਫ਼ਸਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰੇਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਡੀ.ਐੱਸ. ਮਾਂਗਟ ਤਾਂ ਕਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਬਚੇ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਪਰਤਾਉਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਦੋ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ, ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਜੀਆਂ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕਾਂ ਦੇ ਦਰਜਨਾਂ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੂਝਣ ਪਰ ਬੱਚ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲਾਂ ਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਅਜਿਹੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਤਾਂ ਕੇ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਤਵੱਕੋ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਣੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਪੁਲਿਸ ਇਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਕੁਝ ਥਾਣਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਪਸੰਦ ਜਾਂ ਚੋਣ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਫ਼ੌਜ ਨੇ 'ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵੁੱਡ ਰੋਜ਼' ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਸੈਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਲਾਭਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਬੜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖ਼ਮਿਆਜ਼ਾ-ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਉਹਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਵੀ ਵਧਾਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਝੂਠੇ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਸੇ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਨਤਕ ਬਹਿਸ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੱਲ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਅ, ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਭੁਗਤਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਰਕਮਾਂ ਵਸੂਲਣ, ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਝੂਠੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉਕਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਅਮਨ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਲਾਹੁਣ-ਯੋਗ ਰਹੀ। ਬਲ ਸੈਨਾ, ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਬਲਾਂ ਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਨੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਭਾਈ, ਪਰ ਅਸਲ ਜੁਝਾਰੂ ਭੂਮਿਕਾ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਫ਼ੋਰਸ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਆਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਮੈਂ 1981 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1993 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਈਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਅਸਲ ਰੁਖ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਇਹਨਾਂ 13 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ 11,690 ਸਿਵਲੀਅਨ, 7,946 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਅਤੇ 1,714 ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮਰੇ ਅਤੇ 20,407 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਭਾਵ ਕਿ 10 ਜੁਲਾਈ, 1987 ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ ਹਾਊਸ ਦੇ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਮੰਜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਈਆਂ ਪੰਜ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੇੜੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪੰਜ ਤਕੜੇ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐੱਫ਼. ਦੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਿਰਕ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਮਦ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਤੁਆਰਫ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਮਿਲਣੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੇੜੇ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਿਹੜੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਖ਼ੁਸ਼ਗਵਾਰ ਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਵਾਲੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੀ ਮਹਿਕ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਰੁਟੀਨ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਹੱਤਿਆ-ਚੱਕਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਖ਼ੂਨੀ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਈ ਕੁਝ ਖ਼ੁਸ਼ਗਵਾਰ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈਆਂ। ਲਹੂ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਲਾਸ਼ਾਂ, ਸਾਮੂਹਿਕ ਦਾਹ ਸਸਕਾਰ, ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਸੋਗ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਏ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਸਕੂਨ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਖੋਂਹਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਧਰਵਾਸ, ਤਸੱਲੀ ਤੇ ਉਮੀਦ, ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁਡਾਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਤੇ ਪੰਨਵਾਦੀ ਥਾਪੜੇ, ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਭੀੜਾਂ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਲਜ਼ੀਜ਼ ਯਾਦਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਾ ਹਨ।

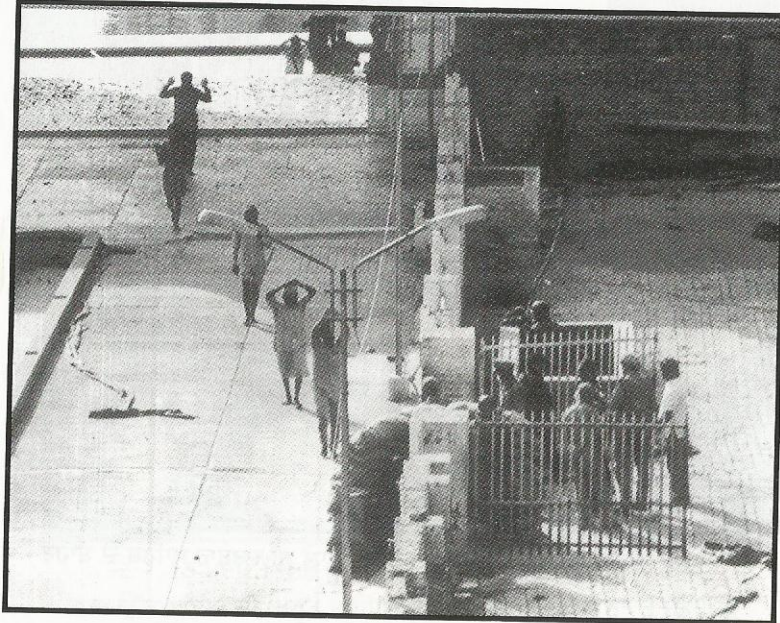
ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਚਾਰ ਜਨ-ਸਭਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਈਆਂ ਤਿੰਨ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਅਤੇ ਪੰਜ ਰਾਜਪਾਲਾਂ, ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰਾਂ, ਤਿੰਨ ਸੂਬਾਈ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਡੂੰਘਾ ਭਰੋਸਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਨਾਮ, ਸਨਮਾਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਚਾਰ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲਾਂ, ਪੰਜ ਡਿਪਟੀ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲਾਂ ਤੇ 14 ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਿਵਾਜਣ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਜੋ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦ ਹੈ। 13 ਅਪਰੈਲ, 1989 ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਟੇਨਲੇ ਵੌਲਪਰਟ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ *Massacre at Jallianwala Bagh* (ਸਾਕਾ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼) ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : “ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਡੀ.ਸੀ. ਸਰਬ ਜੀਤ ਨੂੰ—ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਡੀ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ 1919 ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੌਕਸ ਕਰਨ ਲਈ! ਸ਼ੁਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ—ਸਿਧਾਰਥ ਰੇਅ।” ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਅਨਮੋਲ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਨਮਾਨਾਂ, ਇਨਾਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹਨ, ਉਹ ਦਰਜਨਾਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਤੇ ਮੋਮੈਂਟੋ, ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੇ।

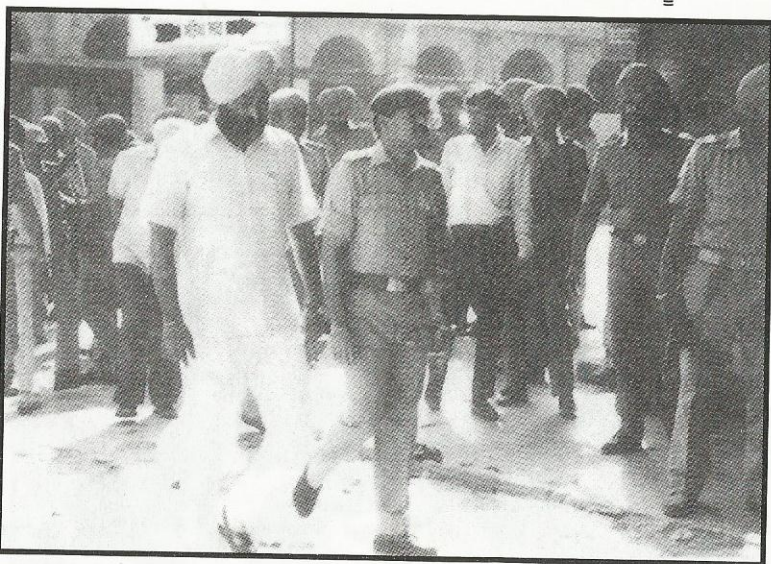
ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦਾ ਤਾਂ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਖਾੜਕੂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਕਸਾਉਣ ਹਿਤ ਆਰ.ਡੀ.ਐੱਕਸ. ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਖੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਚੋਰੀ-ਛੁਪੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵੀ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੀ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਮੁੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਵਧ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜਾਣ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤੇ ਵੰਡੀਆਂ-ਪਾਊ ਸਿਆਸਤ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤਣਾਅ ਭੜਕਾਉਣ। ਅਕਾਲੀ ਜੇਕਰ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਹਿੰਸਕ ਰੁਖ਼ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਮੁੜ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਹੈ : ਖਾੜਕੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਰਗੀ ਮੂਰਖਾਨਾ ਜੁਰਅਤ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

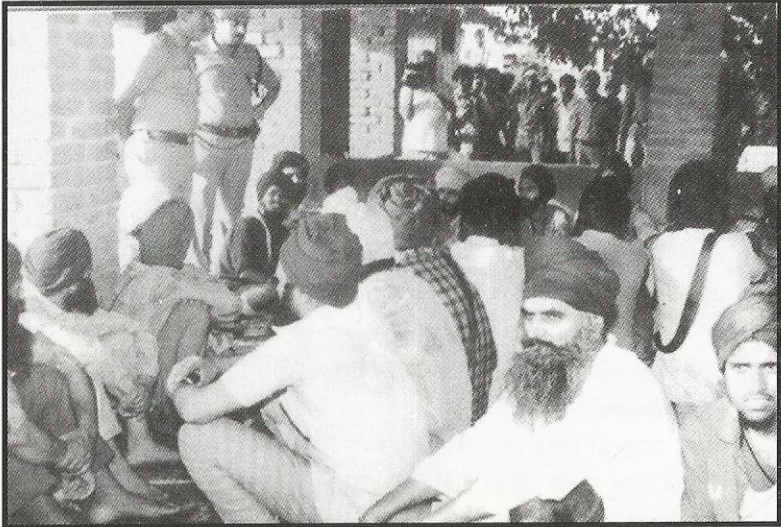

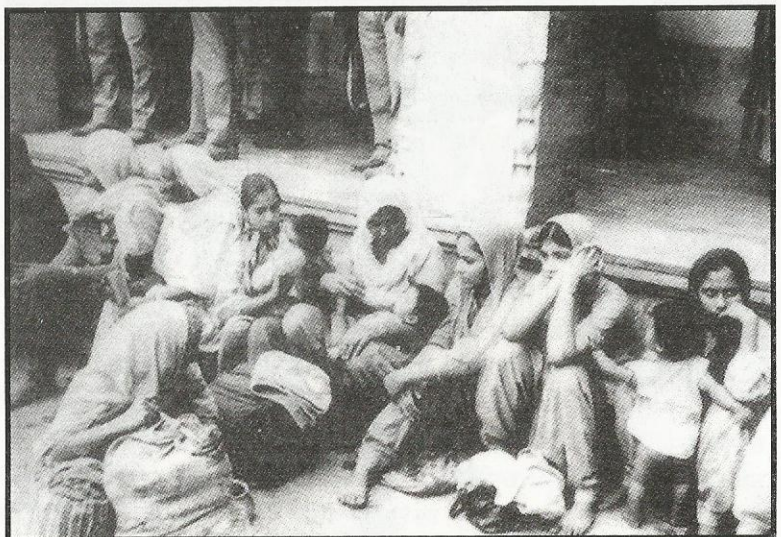
18 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਖਰੀ ਖਾੜਕੂ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ 9 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਣ ਕਰ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਘਿਰ ਗਏ ਸਨ। 10 ਮਈ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢਵਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ।

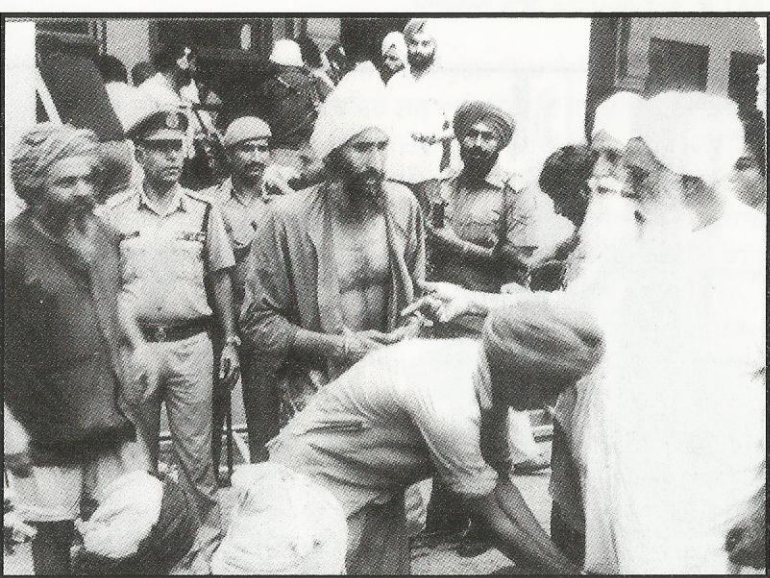

15 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰ

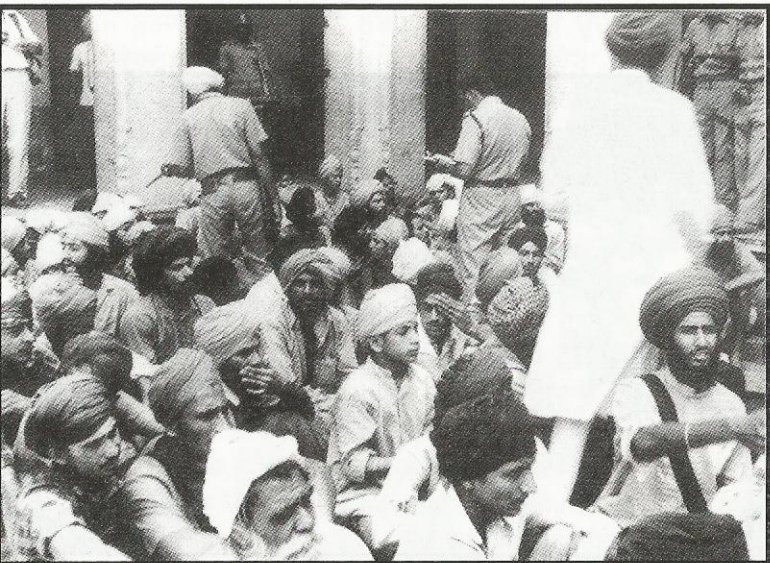

15 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ
ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਔਰਤਾਂ

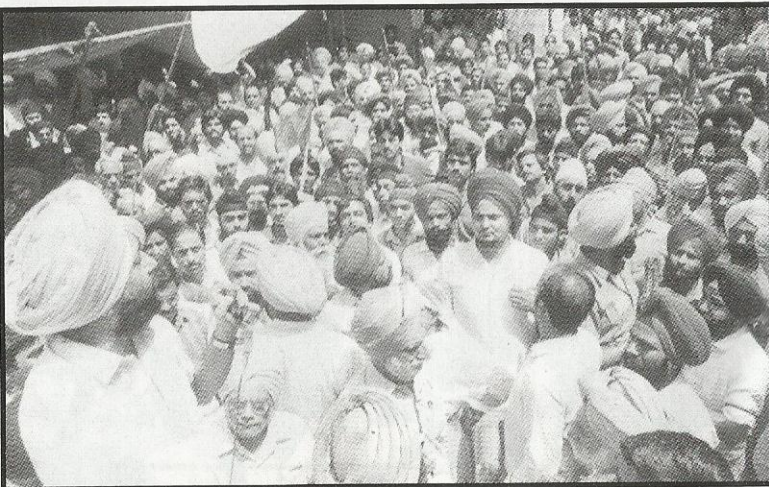
15 ਮਈ, 1988 ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ
ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ) ਦੇ ਚਰਨ ਛੋਂਹਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ

ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਉਪਰੰਤ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ
ਸੂਚੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ

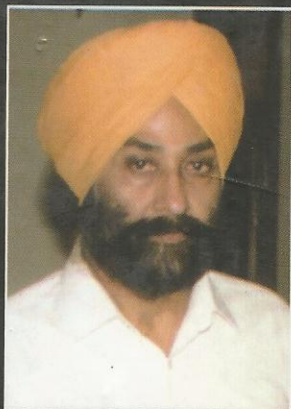

ਪੁਲਿਸ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ 'ਤੇ ਸ.ਸ. ਵਿਰਕ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ
ਖਾੜਕੂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨਕਲੋ-ਹਰਕਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ

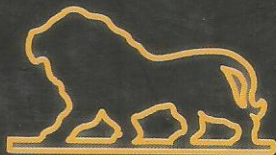
ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ ਉਪਰੰਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਗਲਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ
ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰੋਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਿਆਂ
ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜਨਮ 1935) ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਹੇ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝਾਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਹਮਦਰਦ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਸਾਖ਼ ਬਣਾਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 1987 ਤੋਂ 1992 ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਬੜੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਵੇਖੇ। ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਏ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ 1989 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ' ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

- **ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ** ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਬਾਰੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।... ਅਨੁਭਵ ਪੱਖੋਂ ਤੇ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਜੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਨੂਠੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।
—ਦ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ਼
- ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ੀ ਤੇ ਘੋਰ ਸੰਕਟਮਈ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਲੇਖਕ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ੂਨੀ ਦੌਰਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
—ਦ ਵੀਕ
- ਇਸ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਤੋਂ ਸਰਬ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਪਕੜ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
—ਬਿਜਨਸ ਸਟੈਂਡਰਡ
- ਉੱਤਮ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਤਕਰਾਰਾਂ ਤੇ ਬਹਿਸਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ 'ਮੈਂ' ਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਠਕ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
—ਦ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ
- ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹੈ। ਡੂੰਘੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਵਜੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।
—ਦ ਹਿੰਦੂ

ISBN 81-7205-315-5

9 788172 053154